~~छत~~ आकार — 23 × 11 × $\frac{1}{2}$

पत्र — 28

न१

कर्मणा व्याख्यातं इति २, कृत्तद्धितसमासाश्चेति निपरिगणनार्थं दधिना मिहितेषि समस्तमीप्सादेवेतिन्न परिगणनस्या
कर्षेनव्याख्यानत्वात् कर्मणिद्वितीयेति सूत्रे स्वरूपमविवक्षितत्वेवोक्तत्वात् अकर्मादंशुनारदस्य बोधिसरिता
प्रयोगविशेषाञ्च अत्र भाष्यादौ न वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते साकल्यान्नेष्वित्येव
वन्न अव्ययवचनार्थीनां एवं च सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य ग्रहणं तेनवृत्तस्योपदेशवचनं
...रेवत्तसमुदायस्यात्र समासोनभवति उपयोदयोर्हिदिदेशकाले ख्यातिवंतेतेनन्तु विभ
थ क्तेर्मात्र अतएव कर्मादंशुनारदस्य बोधिसरित्यादेनातिप्रसंगः इतिग्रहणस्यसवेनामवतः अकृतपरा
मर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति अतएव पारिशि
ष्टे अधिकरणे इत्यस्य वृत्तौ तं वारितं विस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुंक्तेति अन्येतु त
द्ववान्ते २ समीपसमृद्धीतिवत्कर्मविभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दोपसप्तम्यां पर्यवस्यति नतस्य कर्मत्वमा
त्रद्योतकेनपरमितिनारदमितिसमासो भवत्येवत्याहुः नवं समकं स्यादिति एतच्च सनपुंसकमित्य

नो लभ्यते समीप इति । अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् पूर्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः समा
सवर्ति प्रधान्येन संख्या यावद्वामत्रैति वक्ष्यति व्रीहिं वक्ष्यति पूर्वपदग्रहणात् इति पृथ्वा विधानसामर्थ्यादिति न
नु समया ग्रामं निकषा ग्रामं इत्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्माभूद् अव्ययीभावः ग्रामादन्यादिस्यत्र तु भवेदेव
स्यात् इति पंचमीविधानस्य दूरान्तिकार्थैः योगे सावकाशत्वादिति चेदत्र केचिद् दूरान्तिकार्थैः
दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपंचम्योः प्राप्तयोः सत्त्ववचनादन्यत्र पंचमी वर्तते न द्वितीय
ते तत्र दूरान्तिकार्थकारकयोगे असत्त्ववचनात्तया पंचमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्या
दव्ययीभावो न तु क्तिः समयेति नदपेक्षत्वमने स्वान्तिकार्थ दूरान्तिकार्थयोगे हि द्वितीयापंचमीवि
धानाभावाद् ग्रामादिति सूत्रस्य तत्र कर्तार्थत्वात् सामीप्ये ग्रामादन्यत्र अव्ययीभावो दुर्वार
एवेति एवं हि अकुंचेतां पदस्यापकर्षाभावे ऽप्यर्थस्य तत्कालो न च तत्पौन: पुन्यपरत्वा द्विवे
ते नवाधेनेति नित्यवीप्सयोरिति सूत्रस्य मनोरमायां योतुकूल इति दिक् । सुमद्र इति उत्तरपदा
र्थप्राधान्येन कुगतीति तत्पुरुषः सुमद्राः सुमद्राः इत्येवमिति न चाव्ययीभावेन इति सिद्धिः

वेनसमस्यतेतदिवाद्यर्थाभावेऽसमासस्वीकारात् नचेह पववनानामभावोपिनाद्यर्थाभा
वेसमासः स्यात् किंतु तदिवाद्यन्यतमेऽभाव इति नियमे हि कमिति संसर्गाभावे च समासो।
न त्वन्योन्याभावेपि तदर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविषयत्वविरोधेन।
एवाभावस्य ग्रहणात् अन्योन्याभावस्यानुप्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधस्य च प्रका
रत्वेपि विषयत्वात् येन वदंति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वावच्छिन्नाभाव एवार्थः अन्यत्वस्याधि।
करणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते तदर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाहितधर्मसमा
वेऽसंवेसमासो नञोधर्माभाव इति न दोषः अस्तु यद्युक्ति स्पष्टार्थमेतत् तदर्थाभावेन गतार्थत्वा
न् तदर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो नत्वन्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगादिति
निष्कर्षात् संप्रतिनेति संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः
तद्वाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवान्वयार्हं निषेधोपि क्रियायामेवोचितः ता
देनदाह पचत इति असंप्रतीतिसोत्र प्रयोगेऽनुपपन्ने क्रियांतर्भावेन नञ्समास इति बोध्यं य

नप्रसादस्तोक्तं अत्र संप्रतिसंप्रत्यभाव इत्यर्थः अनेन तत्प्रभोग्यवस्तुनैयो वर्तमानकालः सति
सिध्यत इति तन्न अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियायै वान्वयार्हस्य निषेधं प्रति योगित्वेना
य४ न्वयस्योक्तत्वात् नहि भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतले निषिध्यत इति कस्यचिदभ्युपेत्ति येनात्र
वर्तमानकालनिषेधोक्तमर्हः स्यात् इति हरदत्तः स्वरूपपरेणाव्ययेनैतत् इत्यादेनस्य प्रका
शार्थस्येति शब्दस्य समासः ततः पञ्चम्यादिति सति वाच्यामभीभावे पञ्चम्या छटं इत्यत्र निपातनस्या स्थ५
दिति भावः भाष्यप्रयोगादिति अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्य यो६
पि बोध्यं प्रत्यर्थमिति अत्र वीप्सायां भाव्यत्वाद्द्विर्वचनं प्रतिशब्दस्येति यत्त्वाहुः ग्रामस्य ग्रामं
प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति तन्न नित्यसमासेषु सविग्र
हेणान्वयानैतस्य स्वपदैः अनुपदेत्येतेति अनुपदस्य भावः अनुपदेत्यादे आक्षणादित्वाद्य
र्थ चक्रोऽणुगवादिति अत्र केचित्तन्न अणुगवच्च कमिति समासेनैव भवितव्यं अणुगवच्छब्दस्याव्युत्प
न्नत्वात् किं तु वक्रोऽणेर्कन्यालेर्इत्यादि विग्रहीतव्यमित्याहुः सहपूर्वा नमिति सावकाशे

व्ययीभावः गुणत्वेनेवेति यदिसा इत्युपपद्यत इति नो चेत्तन्न तर्हि यत्र क्वचिद्दृष्टं प्रधानमवगम्यते तत्रैवास्या
दव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावेऽभ्युपगमो कृत्वादिति भावः अत एवेति इदानीमेतावानुपदेशोऽव्ययस्य
वाचकप्रधानस्य सत्वव्ययीभावे इति वाक्यावनोगं यमुदेशस्य परिगणनं तत्र लदयेहापास्य समाप्ति इहानंश्राद्धेन।
विवक्षिता सा चास कले व्यध्ययनेभवतीति साकल्यान्यपगच्छ्यते साग्नीति साग्नि प्राद्धस्य
निपादकत्वं चेवत्तत्र सचतुर्थी पातीतिनित्यं समस्यते न चैवमग्निनासहेति प्रयोगोऽनुलेभ इति वाच्य
साहित्यमात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः अत एव विवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादिति ग्रन्थ पर्यंते।
नित्यस्वपदविग्रहोदाहृतः यत्तु केचिदग्निसंस्थोस्मीति प्रथमं ते नग्नेनेत्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वाक्यि
ग्रहस्य समासोऽपि प्रथमं ते न षष्ठ्यंतेन वेत्याहुः तन्न सहर्षीह स्यातवाचकत्वाभावादेतस्यानुसुत।
रामलाभात् सहपुत्रेण तृतीयायाप्याप्यत्वाच्च सतत्त्वमस्तीत्यत्र साकल्यस्यैव साग्नीत्यत्रातत्व॥
स्यापि साहित्यचोत्पत्त्यातत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्रास्त्यागस्य निषेधमालात्वाच्च
अत्रेदं बोध्यं तद्यथानर त्यधेन प्रत्ययस्यैवैकत्विकत्वात्साग्नीत्यत्रालनोक्तः कृतेव्यध्येत्राता

अ

सर्वादेः सादेश्चलोपवक्तव्य इति वक्तव्यमालात्वात्सामान्येनैव तद्वचनमिति यथा सा नित्यं देशाख्यसादृश्येप
योपवक्त्रवो विपरिणामोच्चारणेन अस्येवत्वाभाव्येमिति भावश्चेत् अस्मादृश्य इति भावेन इति यत्वमिति मा
मेघांते पतंदेतेभ्य इति वक्तुर् भावत्वस्योत्कमिति भावदित्यर्थस्य समस्यते विग्रहस्तु तद्धितांतेनैव यत्व
६ पतिर्हत्वमस्यैव अवधारणे किं भावदत्तंतावदुक्तं किंपदमुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः सुप्सुनिना
सविग्रहवर्तमानेपुनः सुब्ग्रहणं नियमार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति पूर्वाक प्रतीति न त्वारंभसाम
र्थ्यादयवानित्यमेवसमस्यत इति चेद्वाकुः पुनः सुब्ग्रहणं भावे दोषामन्यमहार्द्धं वा मस्या
रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्वश्यानतादर्थ्याल्लाहृत्यामर्थ्यावान्यव्याप्त्यार्थं प्रतिनं समस्यते न पाद
दिवसमलेषः दिवाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्येतेति वत्तं प्रतीति ननु लक्षणादौ प्रतेः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्धितीयागर्भवाक्यमेवस्यात् ननु समासेऽप्यलोपार्थसा
वकाशत्वादितिचेन्मैवं वत्तं प्रतिसिंचतीत्यादौ सत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधा
नस्यचरितार्थत्वात्मात्रार्थग्रहणभावेलक्षणादावेवपक्षेनसमासप्रसंगात् वीप्सायांमा

५५

व्ययीभावेनुप्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वेप्रत्यर्थस्मिंश्चनीत्यादेोषत्वाप्रसक्त्याकर्मप्रवचनीयविधानस्या
चरितार्थत्वेनवानस्यासमर्थद्वितीयागर्भवाक्यमपिमुक्तम्लक्षणेनाव्ययंविभक्तिरितिसूत्रेलक्षणा
ग्राः प्रत्यर्थमितिव्ययीभावेवीप्सायांद्योतकत्वेनविद्यमानमव्ययंसंस्यतेवीप्साद्योतकस्यादेक
र्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिःस्वीक्रियतेतदापिप्रतिलक्षणंप्रतिस्थानमित्यादेोषत्वनिवारणायप्रतीमा
स्यप्रतिपर्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाचरितार्थैव वस्तुतस्तुवीप्सायांविषयभूतायांप्रत्यादेः कर्मे
प्रवचनीयसंज्ञानतुवीप्साद्योतकस्यैव अन्यथावृक्षंवृक्षंप्रतिसिंचतीत्यत्रद्विवचनेनैववीप्साद्यो
पा:४ त्यतेपरिशिष्टस्यक्रियायांसंबध्यते कर्मत्वाद्द्वितीयाकर्मप्रवचनीयसंज्ञयाबाधात्षत्वंनेत्याद्यभि
नोरमायांपस्पलक्षणेत्यमन्तेतिसूत्रस्यलक्षणजलांजलिःस्यात् ननुसंज्ञाविधानसामर्थ्यस्या
पदीपत्वात् अर्थमर्थंप्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेवद्वितीयागर्भवाक्यमपिभवतीत्येवंव्याख्येय
मित्याहुः परतंत्रद्योतकमित्याह विषयसूत्रमिति एवंजययप्यावृत्तेनतथानवृत्तमित्यर्थः
एकवस्ति एकेनवेष्टितंवृत्तमित्यर्थः एवंद्विपस्त्यादि विभाषापपरिबहिरितियोगविभज्या

याचष्टे विभाषेति इतश्चीनानि दिग्भ्यामादिसंज्ञानामिति वचनग्रहणाभावान्नित्यत्वं स्यात एवेति
चेत् न स्त्रीलिंगे नापि दुष्यति एतदिति नन्वेवं सुप्सुपेत्यपि नित्यं स्यादित्याशंक्याह एवंभूतो भाव
दैः सुप्सुपेति समास इति वक्तिरित्येवाविरुद्धेन तथा शाकलसूत्रे विनित्यसमासयोः शाकलप्रति
षेधस्तत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वार्थमध्यो वाप्यस्य इति भाष्यकैयटौ।
आरब्धत् वाक्यमेव इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमीसमासस्य नित्यत्वात्ति इकः प्रति
षेध इति सोपि तदेवाविरुद्ध्येत तथा शाकपार्थिवमाह सुप्सुपेतित्विति नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आ
ह अव्ययमित्यादीति सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रं पुनः समासवि
धाने प्राचीनसकाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः एवं च इवेन समासस्यापि वाकाचित्कत्वादुष्णा न
ज्ञो रिव वामन इत्यादि सिद्धं इवेनेति वार्तिकं न पठनीयं पठ्यते चेत्तत्रापि सुप्सुपेत्यत्र
त्यमेव नित्याधिकारस्मारितमिति कैयटः एवं स्थिते इव वामन इत्यादि लोकप्रयोगसिद्धये
इवेन समासस्य छंदोविषयत्वं कल्पयंतः प्रयुक्ताः छंदस्यपितु समासस्यानित्यत्वान सुप ५६
न

गमात् जीमूतस्येव वत्सत्रहि वक्षुच्चैः समासान्तभ्यपामेपितैत्तिरीयैर्जलस्येव पाठात् एतच्च मनो
रमायांस्थितं अपपरि वहिः अपपरियोगेपंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी विहिता संचूनर
पद्योगेप्यन्यारादिना विहितैवतेनात्र पंचम्येति अहर्णं वहियोगे पंचमी भवतीतिज्ञापनार्थं
तापकसिद्धं न सर्वत्रेति कस्य केन भोवहिः रिक्तं पिसिद्धं आवालमिति आपरमाणुरावभ्रणो
लोकमिति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः समासमध्ये च प्रामप्रयोगासंभवात् आव
म्हगोलकादित्यादौ लक्ष्यचित्तः लक्षणेन चिरूपं लक्ष्य वृक्षं लक्षणमित्यमरः लक्ष्यार्थ विद्युत्
चिनेति इहाभिप्रतीलक्ष्यलक्षणभावमाभिमरूपं चे संभवं द्योतयन इति कलितं अभिम
भिमुखीप्रतीति अभिरभागे लक्षणादर्थेषु तेष्वनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वि
तीया लक्षणेनेति किं सुघ्नं प्रतिगतः सुघ्नादागत्यमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः अत्र हि
सुघ्नः कर्मन तु लक्षणं अभिप्रतीति किं येनागतस्तेनगतः येनपथागतिर्गतस्तेनगत इति
प्रतीतिर्भवति नामनस्यानिलक्षणं आभिमुख्यमप्याहोतियेन [illegible] तेन शब्दयो

रतिनिपातेन समासः स्यात् आभिमुख्ये किं अभ्यंकाः गावः प्रत्यंकाः अभिनवः प्रतिनवः अग्नीं
कन्यासामिति बहुव्रीहिः अंको यत्र भवति गवां लक्षणमाभिमुख्यं न नास्ति ननु लक्षणेन अ
व्ययार्थस्याप्राधान्येऽव्ययीभाव स्वीकारात् कथमिह प्रसंगः अत्राहुः इह प्रकरणे बहुव्रीहिविष
येऽव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं तेन संख्यावंश्येन द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमि
ति अनुर्यत्समया यदिति समया योगाद्द्वितीयेति ध्वनयति चं पदार्थमिति यदनुपदार्थस्य समी
पमित्यर्थः लक्षणेनेत्यनुवर्तनं स्यात् लक्षणभूतेनेति चिह्नं वा चिह्नेनेत्यर्थः अव्ययं चिह्न
मित्यनेन नक्षित विभाषार्थं सूत्रं तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितं अत्र व
दंति वनस्येति षष्ठीहदुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् तस्मात् समर्थ्यात् सम
यालोकामिति वत्समासवाधे प्रसक्ते अस्य विधेयत्वात् न चाप्यनुः सामीप्यमात्रद्योतको
न लक्षणभावस्येति वाच्यं लक्षणेनेत्यनुवर्तितवैयर्थ्यात् न चैवमपि लक्षणमात्रद्योत
कत्वं नास्तीति वाच्यं लक्षणेत्यमितपत्रमात्रपदाभावादनेन समस्ति अस्ति प्रतीति पूर्वस्र
त्रस्योदाहरणवाक्यविरोधात् अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यं वनस्य समीपं गत इति स

लक्षणं

५८

लक्ष्यं विवरणव्याख्यानं लक्षणम् तस्य वचनस्य समीपं गतमिति व्याख्येयमिति अन्विति किं माने स
मया पतेमपेतिकिं वदनमनुविद्योतते विद्युत् लक्षणं किं अनुवनं उपकुम्भमिति वदन्त्वनि।
समव्ययीभावः यस्य च इहानुरित्यनुवनस्य आकृत्यैकं तनीयांतत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे
अनेनेति लक्षणभूतेनेति लक्षणेन सम्बद्धं वर्तते इति भावः अनुगंगमिति इहायामो लक्षणा।
स्वेचानुनायोत्पत्ते लक्षणेन समासार्थः अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्य एवं स्थिते फलि
नमाह गंगादेर्घो ति याम्याणमीति वंशचलदनस्यवरानः अर्थाद्द्वके अनः स्त्रीवं जलेनौके।
मातस्येन्द्रनयोर्द्विरितित्रिरससरुद्धो तस्याप्युरम वा अदूरभवम्भेत्वत्य् आदिवन्धिः पूर्वपद
स्संज्ञायामितित्रणत्वं गंगाया अन्विति समासाभावपक्षे प्रागुक्तस्तस्या गंगामन्वित्युदाहार्थे
मिसाकूः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च चकार एवकारार्थे तेनेषां वत्वं न तरं न भवति परमतिष्ठद्गुइस्या
दिनभवतीत्यर्थः तिष्ठद्गु इति गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्या
संभवादहैं शत्रादेश इति इत्यादीति आदिशब्देन खलेयवं खलेयवं खलेवुसं समम्मा

६६४

अलुक् लूनयवं लूयमानयवमित्यादिग्रहणं पारेमध्ये निपातनमिति वचनसामर्थ्यान्नसं
भवतीति न दर्थमेकार्थत्वनिपातनं सप्तम्यर्थसंबन्धे तत्पुरुषे लुगिति वक्तुं लक्षणमिति विवक्षितं लग्नहणाद
लेकापि सिद्धे रत्नोत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनायपंचम्यन्तमुदाहरति पारेगंगादिति महाविभा
षयेति नन्वपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः प्रव
र्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीत्युत्सर्गेणैव वाक्यसहितं त्र्य २८
यमेवेति चेन्न अत्राहुः महाविभाषया विकल्पिते पक्षेऽव्ययीभावस्यापाक्षिकत्वे विवक्षिते पदात्प्राक् अव्ययीभावः।
सदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावप्राप्तौ पक्षे षष्ठीसमासः समावेशार्थमिति वा ग्रह
णं अपवादो मा भूदभूदेक इति वक्तुं तावदपि अपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्या
बाधे तु सत्यं तथा वृत्तिर्विकल्प्यते तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पु
रुषवत्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव तथापि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया वि
कल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं तेन पूर्वकाव्ययस्य कदेशोस
न

ग्य बहुजनामुत्रे ऽस्मृत्येन भवति किंतु भयत्र्यवाकामेऽति संख्यावंशेन वंशः संनेन लत्व भवो विषयः ।

मासेन मुञ्जे ऽव्ययीसमासो न भवति इहसापत्यं दाक्षिरित्यत्र भवो ऽवंशपूर्वं दिगादित्वाद्यत् त्रिमुनीति पाणिनि
कात्यायन पतञ्जलि त्रिमुनीति ते ऽष्टोपत्तं जल्पस्मृति त्र्यवयवं रूपा व्याकरणस्येति तदेवं षष्ठी स्वपदार्थप्राधान्य ए
वाव्ययीसमासः पदार्थ स्वपदार्थस्य पदार्थप्राधान्यविवक्षायां त्रयोमुनयो वंशरूपा पितृवंशमुनयस्त्रयोऽत्र रूपाः पत्स्येति
न दा बहुव्रीहि इदं वेत्याहुः त्रिमुनि व्याकरणमिति वाच्ये तद्बहुव्रीहि नान्यपदार्थप्राधान्यविवक्षायां तु तेरेव रू
पेपिविहं ख्यापयेदिति भावः अन्न नलूले इत्याना नाभिप्रनीतिस्य वंशाभिमुख्य नहष्टं बहुव्रीहि विषयेष्व । 13
व्ययीभावो भवतीति त्रिमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति तयोरेचाम जन्मनोदाहरति एकविंशतिभार
द्वाजमिति एकविंशतिभरद्वाजा वंशरूपा इति विग्रहः ननु भरद्वाजादि दायशो पजन्मोऽस्येति लुक् प्राप्नोति
न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जने नैकत्वविशिष्टं पौत्रादिपरत्वेन संक्रमणलिंगाभावः इति वेपदेशक्रमादन्ते उत्वनित्र
वेशान्त्रागेव प्राप्नुवतो नरंगमल्लको दुर्वारत्वात् अन्यथा गार्ग्याकुलं गार्ग्यकुलमित्यपि न स्यात् तु अत्रा
हुः भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावो त्रयो ऽयमिति एतच्चन्तनीयानसमयोपतिरुपेत्रे वशाञ्च कौरूपत्रंग
नदीभिश्च स्वरूपस्य संज्ञानद्यास्त्वनेह यरहरतां बहुवचननिर्देशात् किं त्वयमस्य न च तस्य समासः ।
सम्भवति अनन्तरत्वाच्चिन्तामयं समासलेचनके वलं विषेषवशाद्व एव किंतु सामान्यशब्देपि तेनं पंच
नदं सप्तगोदावरमिति सिद्धं गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वर्द्यमाने तसमासान्ताच्च चकारेण समवेत्यत्र रूप
न इत्याहुः संख्येति स्यादेतत् परत्वादपवादत्वाच्चेन पूर्वकाले कत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्तत्त्वेन कनदीत्यत्रा

अव्ययीभावो नन्विर्वेधनस्य नदीपौर्णमास्यतिरुच्यते ऽग्नः समाहारे नुपरत्वाद्विगुरेवस्यादित्यत आह समाहा
रे चायमिति एवकारार्थस्य कायः एवं च द्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इति फलितं अन्यपदार्थे च संज्ञा
ति नित्यं नदीग्रहणमनुवर्त्ततेऽनेनदाह संवन्तनदीभिः सहेति अन्यपदार्थ इति किं कृष्णवेणी सत्ता नवग
मादिति समासप्रत्ययः आपतद् इति संज्ञा अनुवर्त्तत्वे उपसर्गे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्य
र्थः अन्यपदार्थस्यानवगमादितिरुक्तं यस्येत्यादि पदं नरस्य समभिव्याहारे णान्यपदार्थप्रतीतिः अत
एव बहुव्रीहिर्नेति नित्यसमासत्वमिति भावः संज्ञायां किं शीघ्रंगतो देशः अथ अव्ययीभावे साधारणान् समासा
न्तानाह अव्ययी शरदादिभ्य इति वत्क्वेव वर्णापेक्षलाघवचिंतानादृता इति प्रभृति गणे कृतं टच् समा इति
दिति राजाहः सखिभ्य इत्यतष्टजनुवर्त्ततेऽत इति भावः समासान्तत इति समासस्य समानार्थान्तरपदस्यावा
रमावयवइत्यर्थः तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यमुप्रसिद्धत्वादव्ययीभावस्यादंतत्वात् द्विपुरीत्या
देन्नरूपश्चरव्युत्तित्यपडन्तरपदस्यावयवइत्यकारांतोन्तरपदे द्विगुस्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विनोरिति ङीप्स्यि
नीतिवोध्यं प्रतिविपाशमिति लक्षणेनाभिप्रतीतिसमासः विपाशानुविपाट स्त्रियामित्यमरः गतंप्रा
दि बलिशारयादिना अत्र पञ्चवंतानेयांगपइति विकल्प प्राप्ते नित्यार्थं वाह इहे जरामाजरस प्रतिपरीति
वर्ज्यंतगोत्सूत्रे उपजरसमिति जेयाः समीपमित्यर्थः यस्येति चेति टच लङ्घितामितस्मिन्परे इकारलो
प इतिभावः प्रत्यक्षमिति धीसमाप्तायां पारयाद्वे नसमासः अद्रोरामिमरव्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रतीतिवासमा

मिति ॥ विषयपदस्यैवः अतिति विषयेयोग्रस्मिन्शाय्यदेहिवमात्रपरः ॥ अव्ययमाधिरितेश्रुदापस्यकृपमितिहाय
र्थीभावो विधिपाव कस्यैवाभावादित्याशंक्याह विधानमात्मसंख्यादिति समस्य [illegible] मिति ॥ प्रत्यैवो
गं भूत्वहत्वमिति ॥ प्रहृताः पञ्चादित्यर्थे ॥ अव्ययीभावः नलुक्विते नदस्यैवनभस्यत्वपि कृते विशेष्य
ते विशेषणेनेतदंते विधिरस्मादाह नानस्यभस्येति नलुपराजनित्यत्वेन लुक्विन इति मर्थे ॥ अव्यया
नोभमात्रमिति हिलोपेनेव सिद्धेः स्याघयत्वे टच्यि [illegible] पर्याप्तमिति वाच्यं ॥ अव्ययीभावसंज्ञाया
उपजीव्यत्वेनत्वात्पूर्वभागस्याव्ययत्वान्नेपापाने ॥ अत्राहुः भाष्ये लोप इत्यस्य [illegible] वार्त्तिके
वकार्येभ्यः अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्नदोष इति युक्तं चैतत् ॥ अव्ययं उपशरदमित्यादौ हि
लोपः प्रसज्येत ॥ अव्ययात्मिति ॥ अन्यमितिः प्रथमासं विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः नपुंसकात्स्यानपुंसकग्रहण
मन्तस्यापि विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्ययमित्यादित्याह ॥ अन्तेत्यनतं स्त्रीवमिति ॥ अन्तेनेवाव्ययी
भावविशेषणान्तदंतविधिरित्याह नदंतादिति उपचर्ममिति टचिलोपोऽदंतत्वादमभाव स्यन्नसीपो
लीं दहस्यहुपस्येव ग्रहणे नसंज्ञायाः पौर्णमास्यामित्यपः [illegible] ग्रहणान्न उपनदीति टजभावे नपुंस
कह्रस्वः ॥ अन्यथा वहत्ते [illegible] कल्पकपर्वं परमार्थेनतु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते
वरूणलेतिस्वस्य भाष्यविरोधात् नचहिनदीग्राह्ये न नदीविधावाणां [illegible] नादीनां ग्रहण

माशंकर्मधारयश्च भवति सुविधात्सद्द पाठान्नेति समाहितं नचैवं भाष्ये नदीवोऽत्रासीषु तत्त्वः पादिक
त्वे संगच्छते निपात्यैतन्नयान्तस्याट् स्यो पपदत्वेः अत एवहेतेन कर्महेलागुनरत्रार्थे वन् कैयटस्तु अवश्य
नेविभाषामाश्रित्य रत्निग्रंथं कथं चित्तत्र मर्थ्येनवानिति पूजाधमिति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्या
विकल्पसिद्धेरिति भावः इति ग्रन्थाधीभावः चकारबलेन संज्ञा समावेशपक्षे नचैवं द्विगुनत्पुरु
षयोः पर्यायतास्यादिति शंक्यं कोगोविभज्य समस्याघूर्तं स्यात्तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्विगुसंज्ञा
विधाने चकारपदवैयर्थ्यमिति न्ययन्तर्वर्णत्वेन त्वति भेदः नापि विद्यादि त्रयोपसर्जनात्पुंवत्त्वात्त्रानिप्रसङ्गः
को कः नकृतप्यांनरवंदद इति सत्र मनुवर्त्य तद्धितार्थत्वत्रय मङ्कोक्येविधः संख्यापूर्वेइत्यन्यारव्या
नाद् द्विगोश्वासुरुषत्वे फलमाह समासान्तेति टजचात्यर्थः अवितृदाहरणं तत्पुरुषसंज्ञा
नाद्भेदिति त्वे विधं फलमिति बोध्यं पंचराजमिति समाहारद्विगौ राजाहः सखिभ्य इति टच् समास
त्वेवाच्यं नापपद इति अन्यपदस्यान कारान्तत्वान्नदीत्वाभावः समासार्थोत्तरपदान्ताः समासा
नारतिपक्तेन अकारान्तमुत्तरपदत्वे विधात्त्रादित्वान्नेति बोध्यं कापूकाधानुपंचराजीत्युदाहृते स
क्वचित्कोपपाद इति हरदत्तः अत एवके विसर्गाद्यादित्व नेति बोध्यं कल्पनेमानाभावात्पंचराजीति
काचित्कोदाहरणमपि समग्न तेवयाकु ः द्विगौ नाश्रितानीति रव्यादीनां गतिविप्रावदाचित्वा

दृत्यर्थाकर्मकेनिकर्त्तरिक्तः प्रत्ययग्रहणेनतदंतग्रहणमित्याशयेनाह द्वितीयांत
मिति श्रितादिप्रकृतिके इति यद्यपिसंबोधनेसुबंतत्वंसंभवतितथाप्यत्रापि
समाससंबद्धत्वात् श्रितादयस्तद्धितेनसमस्यंतेलाघवाकारकग्रहणंतदंतग्रहणमितिमा वः
एवंखट्वारूढेयनगोदिभ्योपप्रित्याद्यापत्तेः नहिखट्वेत्यस्यद्वितीयांतत्वंगम्यो
दोनांषष्ठ्यंततत्वंवासंभवति स्यादेतत् द्वितीयांतस्यश्रितप्रकृतिकसुबंतेन
समासेकाष्ठश्रितेत्यो नसिद्ध्येत् श्रितप्राकृदाद्यपिततःसुपिकाष्ठश्रिताकाष्ठ
श्रितेतिसमासेश्रिताप्राकृत्सोवयवत्वात्ततःसुभ्योत्पत्तौतिष्ठेकिंकाष्ठश्रि
नेयदृतिस्यात् गतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेःप्राकृदतेनसमासेनश्रि
तांतस्यसुबंतत्वादिष्ठसिद्धौतानिवेमेवं प्रधानसुप्प्रत्ययेतदादिनियमाभा
वेनकाष्ठश्रितेयस्यनिर्बाधत्वात् नचकदाचित् श्रिताप्राकृदपिषष्ठ्यस्या।

ष्टितिवाच्यं जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रितशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात् ११
जहत्स्वार्थायामपि न दोषः समुदायस्यैव संनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजक
त्वात् १अन्यथा सुदरदुहितरपत्यं सौदरदौहित्र इत्याद्यसिद्धेरित्यादिकं कृष्णश्रित
इति न लोके निष्कर्षो निषेधः कृष्णश्रित इति प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्याप दि
वेनिपातः यद्यपि कृष्णश्रितशब्दोऽपि प्रथमानिर्दिष्टः तथापि समासविधायके प्रथ
मानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति नातिप्रसंगः नन्वेवमव्ययादीनाम्
उपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यापेक्षकत्वात् सुप्र
पेति समासस्यानित्यत्वेऽप्युक्तज्ञापकेन संभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरु
षादिसमासाभावपक्षेऽप्युपेति समासप्रवृत्त्या १प्रपवित्रमोः परिविकमोः कृष्णश्रि
तः राज्ञःपुरुष इत्यादि विग्रहवाक्यानि न सिद्धेरन्निति वेदत्राहुः पुनः समास

विधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारांतरेणापि सिद्धेस्तथाहि प्रा
क्कडारात्समास इत्यनंतरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपा
त इत्यपठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञासि
द्धयेव विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सह वे तेन चेत्समस्यते स समासोऽव्ययी
भावः स्यात् द्वितीयांतं चेत्समस्यते स समासस्तत्पुरुषः इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्
त्पुरुषादिसंज्ञाविसिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सत्तत्संज्ञापयति नैव
व्यपि विभक्त्यादीनां समासविधायकत्वेऽपि सिद्धे भवदुक्तमेतन्न स्यात् तत्रैव मा
नं यथा भत्ति चेदत्र केचित् उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानि
र्दिष्टमिति निर्दिष्टे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमि
त्यर्थलाभार्थं तेनाव्ययीभावसमासविधायकत्वं सिध्यतीति । पूर्ववासुपकुर्वति

समासस्यानित्यत्वे ऽस्याकरग्रंथस्यापि प्रमाणं ऽन्यथा सहेति समासपक्षे इति वार्त्तिके
नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाक्यासमासयोर्वाक्यस्य इत्यादिप्रयोगजं भा
ष्यके यद्ग्रंथस्यासमंजस्यापत्तेरितिदिक् ननु कष्टं श्रित इत्यस्य कष्टमकर्मकस्य
यणाकर्त्तेति स्पष्टः सच कष्टः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सिद्धत्वा इति ४४
त्किमनेन समासारंभेण मैवं बहुव्रीहौ श्रितकष्ट इति निष्ठांतस्य पूर्वनिपातप्र
संगात् शेषाद्विभाषेति समासांतः कप्प्रसज्येतेतिदिक् दुःखातीत इति अप्र
तिपत्त्येकादिगुणः कर्तरि क्तः ऽअपि प्राप्तान्युदाहरणान्युक्तानि कूपपतितः यद्य
पि तत्रियतिदरिद्रातिभ्य इति विकल्पितेट्त्वात्पतेर्विभाषेतीण्निषेधे न प्राप्य
तथाप्यत एव निपातनादित्याहुः वस्तुतस्तु चुरादावदंतेषु पठितस्य पत गतौ
चेत्यस्याप्यत्र पतनपतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वैः संमत
त्वात् ग्रामगतः तद्धितलक्षणः ऽअत्यंतो व्यतिक्रमः सोपि गतेति विशेषणं वेतिकर्त्त

स्य

सि॥ कृः आदिकर्मणि क्तो वाच्य भूवेतिपः सुखप्रापः दुःखापन्नः गम्यादीनामिति
गम्यादयश्च प्रयोगतोऽज्ञेयाः ग्रामं गमीति गमिरिनिरित्यौणादिक इति सर्व भवि
ष्यतिगम्यादयश्च ति भविष्यत्काले अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया अ
योग्यत्वादिति स्वपमित्यस्यात्मनेपदकस्य कर्तृर्थत्वाद्द्वितीयां तत्वानुपपत्तिरि
तिभावः स्वायंकृतिरिति अग्रहणं समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः खट्वारू
ढ इति जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि
खट्वारोहणं ब्रह्मचर्य एव भ[illegible]ति प्रापणा[illegible]ध्यः खट्वामारोहति स जाल्मः क्ष
ब्दार्थं तेन खट्वामारोहन्भवानिति विद्यानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ इत्यु
च्यते अतएवाह निसेति साधिसामीत्येतदव्ययमर्धपूर्वपर्यायः कालाः बहु
वचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा सम
स्यन्ते इत्यर्थः नन्वकाला अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्ते नित्यं तेनार्थोऽयोगवि
ति

भागेनेत्यत आह अनंसेनेति सामर्थ्यमित्युक्ति सामान्ये आदिकर्मणि क्तः कर्तरि
इह प्रतिपद्यंदेण नास्यन्नंतयोगः मुहूर्तमिति मुहूर्तमध्यापीत्यर्थः कालाध्वनोर
त्यन्तसंयोगइतिद्वितीयांतेनोत्तां लभ्यते सो त्यंतादिति भावः नक्लद्धेनेत्र
तीयांतपदसमर्थ्यानादर्थो लभ्यते तदर्थकत्वंचगुणवाचकस्यार्थद्वाराविशेष
ण न तीयांतार्थेन्तेयोग्यगुणसहचनेनेति तदेतत् ह्यान्वयेन तीयांतार्थमादिना
अर्थवाद्वेनचेति सोपिस्वंतेन निमित्तमिति भावः नन्वर्थेनसमासासंभवात्तद
चोप्राकोगृहीष्यतेकिमनवचनग्रहणेन अत आह गुणमुक्तवान्गुणवचनः कृत्य
लुटोबहुलमितिभूतेकर्तरिल्युट् गुणमुक्तवापोद्द्यमुक्तवान्सगुणवचनस्तेनच
तेनपाटवमितिगुणमात्रनिष्ठेनसमासोनभवति गुणप्रधानसत्वेतिदिरुक्तेपर्यन्तत्यादि वि
सद्गुणलक्षितोगृह्यते नत्तप्रवृत्तिनिमित्तंघटत्वादिसत्वतत्वासंभवादिति प्राक्
लपाद्वेदेइति करणेनतीया खण्डभेदनइत्यस्माज्ज्ञापकादिभ्यादितः स्वेउपा

क्तः क्रियाद्रव्यापत्वेगुणो वर्णित्वात्पश्चान्यत्वर्थलक्षणत्वात इति द्रव्ये वर्तन इति गुण
वचनो भवति धान्येनेति करणे तृतीया गुणवचन इत्यर्थः प्रयोजनं कर्म किंचिदुच्यते गुण
वचनमर्थः गुणाभिलाषो वा भावे घञ् गुणवचनस्य शब्दस्य तु धान्येनेति हेतौ तृतीया
करे करणे क्तेनार्थेन गतार्थत्वे शंकैवात्र नेति रूढ्याभ्युपगमपद्धत एव प्रयोगान् नह
नेति किमिति कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः इतरे गुणवचनेन च तेन क्तेनैवे
ति विग्रहमात्रमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति गुणहीनेति न सुखकरणं किंतु किं 23
नकिर्यादिनेवेति भावः तृतीयाविरूपेणांगविकार इत्यनेन काण इति करणेति मा
लन इत्यस्मादुच्यते गुणवचनत्वं तत्करीत्यादिभ्यः प्रत्ययस्य वाक्यस्यापि कोऽर्थः गुणवच
नेनेति किं गोभिर्वपावान् गोसंबंधिद्रव्यादिभाजनेन द्रव्यवत्तास्य वपावत्त्वमित्यस्ति
न तु तत्त्वं न तत्त्वसो गुणवचनः पूर्वसदृशसमोनार्थ इति योगेन तस्यार्थे इति तृ
तीया गुणान्येयोगत्वेन एव वचनाद्धेनावितिवा तृतीया पूर्वसदृशगुणसंख्यानाद्वयो प

ष्ठीसमासेनगतार्थत्वात् नचतत्सूत्रस्थेनत्स्यार्थवत्तोयेति पूर्ववदप्रकृतिस्वरार्थ
मिदमितिवाच्यं स्वरप्रतिरूपयोस्तदृश्यत्वात् सूत्रेणानन्तिमे इतिमनोरमा
यांस्पष्टं विद्यायासंबन्धोविद्यासंबन्धइत्यादौ तन्त्वप्रकारकबोधार्थत्वेनीयोच्या समासे
वयवकइत्यन्ये पूर्वसूत्रेणैवतत्सत्तावत्त्वात्नीयासमासोपिसिध्यतीत्यपरे ऊना
नार्थेति पूर्वसूत्रे यथाक्तेनसमासस्यानुक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्चा
नयाक्तेनैवसंबध्यतेनतपूर्वादिभिः समसंख्यायोः पूर्वसूत्रपादानादितिभावः मि
श्रंचेति यथाएवंधनेकार्थसंधिस्तत्राप्रयुज्यमानोमिश्रशब्दउपसर्गरहितोन्तोदा
त्तइतिसूत्रार्थः गुडवरस्येति गुडत्र्यावद्दने ऊनार्थइत्येवसिद्धत्वादिदं सूत्रजमे व
नचावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यं सप्तदशावराः सत्रमासीरन्नि २४
तिप्रयोगप्रयुक्तानुकरणाद्धजवरार्धादितिसूत्रेचतेनप्रसिद्धेति कर्तृकरणे
समाहारद्वन्द्वात्समासीयाप्रायेनाह कर्तरिकरणेचेति गुडत्र केचित् कर्तृकरणे

इतिप्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते विशेषणेन च तदंतविधिस्तेन तृतीयांतेन क
र्तृकरणे कृदंतेन समस्यते इति व्याख्यानं तरमित्याह सर्वोपाधीति कर्तृकरणे च तृती
यांतं कृदंतमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते क्वचित्तु विभक्त्यंतरमपि समस्यते ब
हुलग्रहणादेवेत्यर्थः समासाभावं प्रदर्शयति दात्रेण लूनवानित्यादाविति ग्रा
दिप्रभेदेन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि ग्राह्यं विभक्त्यंतरमपि समस्यत 25
इत्यस्योदाहरणं पादहारकः गलेचोपकः ह्रियत इति हारकः बाहुलकात्क
र्मणि ण्वुल् पादाभ्यामित्यपादाने पंचम्यंतस्य समासः चुप मंदायां गतौ हृतेस्मि
जंतात्कर्मणि ण्वुल् प्रमर्दकमस्तकादित्यलुक् कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूप्य
त्वेन क्रियासमर्पककृदंतेनैव भवेत्समासः स्यादित्यधिकारात्तिङंतेन तन्नापिप्रसंग
इत्याशयेन प्रत्युदाहरति कृताकिमिति इतरस्तु तिङंतप्रकृतिकतद्धितांतप्रकृति
कत्वेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति काष्ठैरिति कृतैरधि पूर्व

स्तु इस्यैव प्रपंचोऽयं नतु नियमार्थमित्याहुः काकपेयेति शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः
पूर्णतोयत्वात् न हेयः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः अल्पतोयत्वेन निंदा वा वातच्छेद्य
मिति पूर्ववत् कृत्यः कोमलत्वात् वातेनापि छेत्तुं शक्यतेति स्तुतिः वातेनापि छेत्तुं
न शक्यतेति नैःसारत्वादिति निंदा वा अन्येन भिक्षा ह्रियते भक्तसंघेन मोदते ह्यत्यमरः
व्याख्यानान्तरेण स्वरूपग्रहणेनाह संस्कारकेत्यादि भक्ष्येण खर विशद मभ्यव
हार्यं भक्ष्यं खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः प्रत्युदाहरणं तस्य त
रजं तस्य च भवदपत्ते सत्त्वे चप्रयोगात् अश्ववद्रथ इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः गुडधाना इ
ति तत्र धानानां प्रत्येकं विविक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छतइति चे
न्नैवं भक्ष्यपदस्य समुदायस्य धानात्वात्समुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाद्गत
दुपपत्तेः चतुर्थीतदर्थे तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते प्रत्ययग्रहणाज्जद
न्तग्रहणं चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यान्तदर्थमिति लभ्यते इत्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादि

ति चतुर्थ्यंतवाच्यापपूर्वादपेयहृद्रोदिति न हि विनाचतुर्थ्यंतं समस्यत इत्यर्थः बलि
रक्षितग्रहणादिति हितसुखग्रहणं तन्न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थ्यैवाप्राप्तेरिति ग्रहतादर्थ्ये
पि चतुर्थीसंभवादिति भावः ननु चतुर्थी चाप्राप्तेति विहितायाश्चतुर्थ्या तदंतस्य सम
सो न भवति समासादप्राप्तोऽप्रनवगमादिति केचिदाहुः इति केपटेनोक्तं तन्न 3
तस्मै हितं सुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवत् ज्ञापकमेवेति चेदत्र नव्याः ब्राह्म
प णाँहितं ब्राह्मणाहितं गोहितं गोसुखमित्यत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यंतेनापि समासः सिद्धि 27
यते साक्षात्तादर्थ्यचतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकाच्च चतुर्थी न तदर्थस्यादिहितसुखशब्द
योः समासविधानात् ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति समाधे
वेमाहुः पूर्वोक्तेति तादर्थ्ये चतुर्थी एवमग्रेऽपि पथ्यासंभवमुत्प्रेक्ष्य प्रसादयंति ए
तच्च भाष्यकृतोक्तं न त्वेवं रंधनाय स्थालीत्यत्रापि विभक्ती समासः स्यादेवेति प्रकृति वि
कृतिभाव एवे [illegible] ति नियमो निष्फल एव न च स्वरे विशेषः चतुर्थी तदर्थेरु

तिप्रकृतिस्वरस्यापिप्रकृतिविकृतिभाव एवे[..]ष्यमाणत्वात् ।अत्राहुः संबंधत्वेना
दर्थ्यान्वकृतबेलदाएयेनोक्तं नियमसाफल्यान्न दोषः ।अत्र च मानमेतदेव भाष्यं न माषा
णामश्नीयात् दाण्डास्याधमेपिलीत्यादिप्रयोगाश्चपि दृश्यमेवाविवक्षाभेदेन निर्वाह्याः ए
वं च पूर्वपद इत्येतिसूत्रे सहप्रग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकी
त्यवधेयं शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्राविसत्वादिति ।पूर्वेण नित्येति ।अन्यथाति
भाषाधिकात्यरात्यद्वेषहिजायार्थेऽसतिप्रयोगः स्यादिति भावः ।विशेष्यलिंगत्वाच्चेति
वचनाभावेनार्थं शब्दस्यानिमुक्तत्वात्परवल्लिंगमिति सर्वत्र पुल्लिंगप्रयोगः एव स्यादि
तिभावः ।पंचमी भयेनेति भयेनेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य प्रमाणाभावादुपभीतेतिवार्तिका
रंभाच्च तेन वृकाद्भासः इत्यादौ समासो न कथं तर्हि भोगोपरनोग्रामनिर्गतः इत्यादिप्रयो
गाः ।अत्राहुः वृकलग्रहणात्वक्वचिदभिन्नं तरमविकृता सम स्यतः इति प्रयोगेच्चो कृत्वा
न समस्येत्यनेन वा न दुपपद्य इति प्रयोगेनायो पंचमी निवर्तते प्रमपग्रहणात्तं दंत

ग्रहणं ग्रत्यग्रहणस्य च वक्तव्यार्थोऽयमकाराकादिनिपाताः यद्यपि वक्तव्यार्थो मंगलाम
गलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यत्र एव निपातनाच्छेषिरिति बोध्यं कारकत्वेन समसन
क्रियाप्रतियं ... च मध्यंतस्य कर्मत्वानदभिधायित्वाच्चाप्यस्माद्भ्यतनदेतनदार ग्रत्यंप
चमध्यंतमिति लोकान्म इत्यादि करणे च लोकात्स्वेति पंचमी दूरादागत इत्यादौ तद्
अंतेकार्थाभ्य इत्यनेन राजपुरुष इति राजन् ङस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृतेऽह
योलुकं तर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः याजकादिभिश्च याजक पूजक
परिचारक परिवेषक स्नातक अध्यापक उत्पादक होतृ पोतृ भर्तृ रथगणक पत्ति
गणक वत गणान्तरेणेति एतच्च वार्तिकं सर्वैर्गुणकार्त्स्न्ये इत्यत्र पठितं कथं गासषष्ठीति ध
कर्तृकर्मणोः कृतीति कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः अदानप्रतिविधानेत्यादिनिर्वचनमार
भ्यते नदेदं तदाधनायारभ्यते नस्येवानारभ्यत्वमनपदवद्यामः इध्मव्रश्चन इति व्र
श्चतेश्छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः करणे ल्युट् इध्मानामानामिनिकर्मषष्ठीसत

पद३४

स्यानेनसमासः नञ्णामिति यतश्चनिर्धारणमिति निषेधः। द्विजशब्देनात्रसमासप्रसं गस्तदपेक्षाहि षष्ठी। नैषत्वं द्विजेनेतरमनुष्येभ्यः नैवं सामान्यशब्देनोपस्थितेनतया नान्वितत्वानुपस्थितेनकस्यनामपाणिपश्यामपत्वात्। अपश्यकपंजरस्थेनसहेति पश्यानि र्धार्यनेयपक्षैकदेशोनिर्धारणेहेतुः एतन्निनय संनिधानेसत्येवायंनिषेधइति द्विव चनविभज्येतिसूत्रेकैयटः। अन्येतुगुरुर्बेचस्तंइतिनिर्धारणेसप्तम्याः संज्ञायामितिस मासः नचैवंननिर्धारणेइतिव्यर्थंस्वरभेदात् सप्तमीसमासेहितत्पुरुषेतत्स्यार्थं त्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासेतुसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वंस्यादतआहनित्य मित्याहुः संज्ञायामिति समासस्यनित्यत्वेनस्वपदविग्रहाभावात्तत्रसंगान्तस्यानेकप दोक्तःसमाधानमेवसमीचीनमितिनव्याः प्रतिपदविधानेति पदंपदंप्रतिविहिता प्रतिपदविधाना षष्ठीशेषेइतिविहितायान्यनजोविदर्थेस्वेत्यादिनाविहितास्सैववष ष्ठीत्यर्थः धातुकारकविशेषणगतात्वेवज्ञोविदर्थेस्येत्यादिनाषष्ठीविधीयतइतिभवति

30

६८

तस्याः प्रतिपदविधानत्वं तत्वनेनैव गतार्थत्वात् तन्निर्द्धारणे इति व्यर्थमिति चेन्नायं:
यतश्च निर्द्धारणमिति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते किं तु सप्तमीमेव षष्ठी तु तया माधवीति प्र
न्य तिषेधस्य पत इत्यादेनत एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादि सूत्रेपि तेन गृहस्वामी सर्वेश्वरः नि
षादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति यत्तु न लोकाव्ययनिष्ठेत्यादि चतुर्दश प्राप्तः षष्ठीनिषेधो वि
हितः अर्थे ष्वेत्यादि षट्सु सूत्रेषु विहितायाः षष्ठ्याः [illegible] शेष इति वर्तते तथा च न माषा
णामश्नीयादित्यादावेव षष्ठी शेष इत्येव सिद्धेति षष्ठ्यर्थप्रकरणमिह षष्ठी सेवनं तत्तल्लुगि
ति तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समासेऽप्यनेनेति कल्पितो दूषणात्तस्य प्रतिपदविधानानेति
वचनं न कर्तव्यं एवं स्थिते कर्तृकर्मणोः कृतीति वचनमपि मास्तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र शे
षे इति निवृत्तं तथा च प्राप्त षष्ठीविधानार्थमेवेतदिति समासनिषेधे तिप्रसंगाभावा
त् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः सर्पिषो ज्ञानमिति वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रवि
वक्षायां ज्ञो विदर्थस्येति षष्ठी सर्पिःसंबंधि प्रवर्तनमित्यर्थः करणगण [illegible] प्रत्यर्थप्राप्तस्य 31

त्रिष्ठसंबंधादाह षष्ठ्यणापूर्वैविनि अत्रपाचोक्तं एतदर्थैः षष्ठीन समस्यत इतितन्मूलं तथा
हि सतिसुहितांतानामेवग्रहणे स्यान्नावताभेवा र्थकृद्भेन समस्तत्वादितिध्वनयन्नाह
पूर्णेति सदादिभिश्चेति षष्ठ्यइति षष्ठ्यक्रदुरणाः षष्ठ्यः तस्यपूरणेड्दू षष्ठ्यतिपपचतरोपु
कू कथंतर्हिनान्युदघषष्ठाकितसेकतानीति प्रमादएवापमित्येके इच्छ पुरुषः इच्छान्म
कः षष्ठइतिवाख्यात्स्येयइति मनोरमायांस्थितं गुरुरोति सत्वेति विप्रातेपैतीत्या
दिलक्षणलक्षितो गुणो त्रगुणहेते न तु देउलक्षणः अर्थगुणहणेन नापिसंख्या को
शाश्वतयोजनशतयोरितिवार्तिके निर्देशात् काकस्यकार्ष्ण्यं कृष्णस्य स्यकेका इति व्या
ख्यानात् केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाचीच गुणशब्द न गृह्यत इति भावः न
नु ब्राह्मणस्य शुक्ला दंता इत्यत्र प्रसंगएनास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दंतैरेवान्वयात् ब्राह्म
णस्य पेदंतानामेव शुक्लाः दंता पादतन्नाह यदीति कृष्णादिपदवेहविशेष्यसमर्पक इति
भावः चंदनगंधः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते तत्र गुणेन समासो वक्त

मा म ४

व्यइति वार्त्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते गंधत्वेन प्रतीयमानो गंधेन कदाचित्समाना
धिकरणः किंतु स्वप्रधानः इदमेव हि तत्स्य नाम ननु पिनष्टि गंधानिति प्रयोगद
र्शनात् पञ्चकुपार्वादितस्यैव गंधशब्देन तत्स्य गुणवचन इति चेन्न पिनष्टीति प्र
योगो हि गंधानिति न गुणशब्दः मालतीति कुसुमादिषु गंधशब्दप्रयोगादर्शनात् किंतु
चंदनत्वादिजातिनिमित्तको ऽन्य एवासः न तस्माच्चंदनगंध इत्यादौ तत्स्यत्वस्यैव ए
वं षष्ठ्यन्तमित्यादावपि नन्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केपाश्याने [illegible] स्यमित्यादावति प्र
संग इति चेन्नाकृ: गुणवचनेत्यत्र [illegible] कादि गुणस्यैवाभिधानात्त वाचकपदानां
गुणिसमानाधिकरण्यसत्वान्न दोषः न च [illegible] प्राधान्येन वाच्यायाः प्रतिपादकत्वे
सति गुणप्रतिपादकत्वं न स्य गुणवाचित्वमित्यर्थ इति फलानामितिकरणस्य [illegible] त्वावि
वक्षायां षष्ठी स्वरे विशेष इति तनुरुषेत्त्यार्थे निक [illegible] पदप्रकृतिस्वरं वा धित्वा [illegible]
दिरुचेणां नोदात्तत्वेप्राप्तेन दपवादे ननजीयाकर्म [illegible] न [illegible] पदप्रकृतिस्वरसत्त्वाद्युदा
त्तइष्ट: षष्ठीसमासेन पुंनोदात्तत्व [illegible] इतिभावः नविकमसक [illegible] पितृ

हा

ननु कीलसमसंसत्तं धद्भ इति तिमहि प्रयोगा नेनास्मात्कर्मणोक्तोनाहोति तिनपांकनीयं द्वित
स्यकुर्वन्तकुर्वाणाः इति नेयंपदेवत्वाकषष्ठी द्वितस्य पदं कुर्वन्निति तथाहि सन्महामर्थोद
वसमानाप्रसक्तौ निषेधोयंत्यर्थः स्यान्ततोप्याचष्टे किं करइत्यर्थइति व्यालणाकृत्वेति ना
दर्शनरूपसंबंधस्य सामान्यरूपेण विवक्षायांषष्ठी व्याप्लुणसंबंधिनी काक्रियातद्वंतत
रमित्यर्थः रूपद्वयमपेवेति पुनेकृममपदार्थइतिरूवैसर्ववध्यादितिभाष्यप्रयोगादिति
भावः इत्यादीति तथाचमहिः पुंक्त यत्कृतेरी निगद्भीमः प्रादयाः किंकृतेभोगाः कुम
कर्णोत्वकाविनेति रहितइति कैवटहरदत्तोनप्रव्ययपूर्तिषेधेवद्वस्यावरीत्युदाहरतो
प्रकृद्वयपेनाप्रतिषेधंमन्यतेनेतोचप्रागक्तभाष्यप्रयोगविरोधाद्वेदस्यावितिभावः न
यतानुभवत्येवेति रूवैतिरनवेधयग्रहणादितिभावः स्वकृतेरूपमिति कर्तृषष्ठ्यासमा
सः स्वरभेदइति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणातिस्वरस्याव स्थानादंतस्वरितत्वंस्यः नचैनत्स
मासेमध्योदात्तत्वंस्यान्तच्छनेष्यतइतिभावः सोप्यनेनेति षष्ठीसमासेनयोगापवादेतिस
मासेवारितः सोपिषष्ठीसमासः दूरणाग्न्योप्यनेनवार्थतइत्यर्थः कौनेधकजाभ्यां इत्राय

च

श्रो२

लक्षणं प्रयोजनग्रहणं व्याख्यानादित्याह मतिबुद्धीति राज्ञामिति क्तस्य च वर्त्तमान इति कर्तरि
षष्ठी भूत इति न च तत्क्तैकैङित्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानस्य कालो भूतकालत्वाबाध
न इति वाच्यं तेनेक दिगित्यनः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापना 35 43
त् उपज्ञात इत्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्तमाने अन्यथा क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानाद
पज्ञातं ज्ञापकं स्यात्तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् न चैवमपि ज्ञानार्थत्वेन ज्ञापकमस्त्विति वाच्यं
उपज्ञातोयः स्मराहरेरिति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् अ
न्येतु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोयं शेषषष्ठ्यास्तु समासः स्यादेवेत्याहुः एतेन कलह
सरामसहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः रामसहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः
अधिकरणवाचिनश्च वाचिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः इदमेषामिति क्तोधि
करणे चेति क्तः अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणे व्येत्यवसिद्धेः तत्र यद्यपि
वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ननु किं वृत्तं पठन्नमित्यत्र नकर्मणीति क्तः वकेरकत्वात् तथा

नौ

चाधि करणे तेन कथमिह समास इति चेन्मैवं नायमधिकरणोक्तः किंन गतार्थो कर्मके
तिकर्तरि किमात्र तेनि छन्नमित्यर्थः कर्मणीत्यंशेनैतेनानुवर्त्तते नेनचपूजायामितिनि
षेधवैयर्थ्यप्रसंगात् षष्ठीत्यनुवर्त्तते किंत्वस्यापि या कश्चित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते ग्प्रक
रुष्ठत्वादावेतेनैव सिद्धेतृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः किंच इध्मप्रव्रश्चन इ
त्यादेः समासप्रसिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् नचरुद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वार्त्तिक
महस्येवेति वाच्यं नस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् ननु निपातानामनेकार्थत्वादितात्पर्ये
चशब्दोयं तदाह कर्मणीति षष्ठीति समस्येकवचनान्तं तद् मध्यायेपाषष्ठी विहिता
वशिष्ठोषिता वेत्यर्थः नियमरूपाणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधाप्रवृत्तेः क्षीरस्य
नलाभ गवां दोह इति प्रयोगो वेनेत्युपन्यासस्तु इह इध्मप्रसिद्धकेतार्थः ग्प्रथकं पर
दानुप्रशासनामित्ति ग्प्रत्याचक्ष्युः शाब्दिकानामितीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति विहिता
नत्वप्यपातापि त्वनेन ग्प्राचार्यस्य कर्तुः वक्तव्यत्वेपि इत्यादिप्रतिपादनात् इत्येवं

योगइत्यतः प्रयोगइत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोः कृ भवतः कृयादानं एवार्थं नियमइति स्वीकारात्
अप्राप्तयोगवादोऽसूत्रत्र हि अप्राप्तौ प्रतिपादनं तत्र प्रकृपिपादितेनोदाहरणादुर्दोहव्यावस्थादेशप
ण्यास्तदेवनिर्वहतीनतनुपपाअतः कर्तृकर्मणोर्विप्रोक्तपादानादस्तु भयप्राप्तिः इहन 373
कृतानामिदमनुपासनं नत्वर्थानामित्यर्थे निरूतिवरं वाक्यं ननु कर्तृविशेषणानिरूढि
परमतेनास्तु भयप्राप्तिः अस्तु वाप्याक्योपविशुभयप्राप्तिस्तथापिनवृत्तिः उभयप्राप्ता
वितिसूत्रेऽप्रविशेषेणविभाषेतिपक्षस्यापिविधीयमानतयानियमाप्रवृत्तिपदे आचार्य
स्यपूर्वानुशासनमितिप्रयोगसंभवात् यदिवाकेवलहृणा षष्ठीव्याख्यायतेतदा तस ^ वि
मासनिषेधवंकेवात्रनास्तीति तत्रकाश्चं इह कर्तृषष्ठ्यास्तत्रकाव्याप्तिनिवृत्तिकार
स्याख्यानमयुक्तमितिध्वनयन्नाह कर्त्रर्थेत्यत्रकाव्याप्तिति कर्तृग्रहणं तत्रकर्तार्थ
त्वविशेषणमितियुक्तं तयोः प्रकृतत्वात् ननु षष्ठ्याद्यनिभावः यद्यपि कर्तृरीति तत्रेणानविशे
षणमव्यभिचारेन प्रायकस्यचिद्विशेषणत्वेननतदावप्यकमित्याह इहोभहिकेति पर्यायान्तरे

हृ

णोति भावे ण्वुल् कर्मणि षष्ठीसमासः ततवक्तव्यभ तेन्युदाहरणमयुक्तं भवेत्पुरा दस्यका
जकादित्वेन सान्त यं भाव्यादित्याशंक्याह यस्मिंश्च भवेत्पुरा दस्येति यद्यपि याजकादि षष्ठी वि
हे षविहिरिष्ठ तपाभर्तृ पाद्येन पठितः सा याविस्त्वे देवेती पत्वान्यत्र तथापि षष्ठीवत्तथा
एन तत्प्रयोगिक स्येति भावः शेषषष्ठ्येतिन्या सकारस्तत्र त्वेतमेतत् नलोके ति निषेध
स्यानित्यः त्रकाभ्यामिति वक्तव्येन च ः साप्तविधस्य गह्नणान्तात् पकादित्याह केचित्तु
विकर्तृस्तत्पकोज्जकोहेन षष्ठेति निर्देशाद नित्यो यं समासनिषेधः इत्याहुः तन्मंद शेष
षष्ठीसमासे नोक्तनिर्देशोपपत्तेः नेहत्र जिति नयोक्ताशंक्य न च क्रीडाजीविकयो
र्नाक्तीति जयादित्यनोक्तत्वादिति भावः वामनस्तु ग्रके जीविकार्थे दन्यत्राकृद्दितिकिं
रमणीयकर्त्तेति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तच्च सिध्यतीति भावे ण्वुलिति भं जनं भंजिका
पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी भावेन्युपलक्षणं अधिकरणेण्वुल्यपि वापका भावादि
तिमत्वा संज्ञायामिति हि तेकादत्तेमनोरमाया मुक्तं उद्दालकः पुष्पभंजिका

श्र. कं.
१२९

तृ

द्वितीयाध्या. स.	पत्र
गृहस्थस्य वाश्रमो वे	
द विहितान्यस्यैपि वा	२२७
संन्यासाश्रमनिरू	२२०
संन्यासेऽधिकारिनिर्ण	२२२
संन्यासधारणविधि	२२३
कुटीचकादिसंन्या	
साधिकारिणः...	२२५
कुटीचकधर्माः	२२५
बहूदकधर्माः	२२६
हंसधर्माः परमहंस	२२६
पारमहंस्यधर्मे विवादः	२२६

	पत्र
द्विविधपरमहंसनिरू	२३०
संन्यासिधर्माः ...	२३१
भैक्ष्यविधिः ...	२३४
ब्रह्मचारी व्रतविधिः	२३७
गृहस्थव्रतविधिः	२३७
वानप्रस्थव्रतविधिः	२३७
यतिव्रतविधिः ...	२३७
तृतीयाध्यायः	
प्रथम १ श्लो० २ श्लो	२३९
सूतकपातकनिर्णय	२३८
वर्णानामाशौचदिनानि	२३८

	पत्र
३ श्लो.	२४२
४ श्लो.	२४३
कुमारजन्मदिने प्रति	
ग्रहादौ न दोषः ..	२४३
५ श्लो.	२४४
६ श्लो. संकुचितवृ	२४५
त्तेर्विप्रस्यैकाहशौचं	२४५
७ श्लो.	२४५
अनुलोमानामुत्तम	
वर्णसंबंधिनिमृते जाते वा	
आशौचविधानं	२४५
विभक्तानामेषां मातृ	
जातीयमाशौचं ..	२४६

	पत्रं
उत्तमवर्णस्याधमवर्ण	
संबंधिनि जननादौ ..	२४६
भिन्नजातिषु त्रिपुरुषा	
वध्यशौचं म. ८ श्लो.	२४६
पंचमादिवर्षाशौचविक	
ल्पः	२४६
९ श्लो. १० श्लो.	२४७
दुर्मरणाशौचं ..	२४७
नारायणबलिः	२४८
प्रमादमरणेत्वाशौ	
चादिकार्यमेव	२४८

४०

३

ग्र·कें·
१२९

देशांतरस्थस्तानाम् २४४
देशांतरमृताशौचम् २४८
बालाशौचम् २४९
दशाहमध्यमृते बाले
मृतकांते पित्रोः शुद्धिः २५०·
देशांतरमृताशौचं १० २५०
अतिक्रांताशौचं ·· २५१
११।१२।१३ श्लो· ··· २५२
कृतनामाज्ञातदंतबा
लाशौचम् ··· २५२
१४ श्लो· गर्भपातेऽपि २५३

कृतचूडेशौचम् १६ श्लो· २५४
१७ श्लो· २५४
बालाशौचव्यवस्था २५५
कन्याशौचम् ··· २५५
पित्रोर्मृतौ कन्यानाम् २५६
मातामहादौ मृते दौहि
त्रादीनां दौहित्रादौ मृ
ते तेषामाशौचनिर्णयः· २५६
गुर्वाद्याशौचम् ·· २५६
अनौरसपुत्राद्याशौचं २५७
पुनर्भ्वाद्याशौचम् ·· २५७
एकमातृभिन्नपितृकयोत्यादि
तन्भ्रात्राशौचम् २५७

ग्राममध्यस्थे शवे· २५८
राज्ञो मृतावाशौचं· २५८
१८ श्लो· ब्रह्मचार्या
दीनामाशौचविचार २५८
शिल्प्यादीनामाशौचं २५८
१९।२०।२१।२२ श्लो· २५८
निमंत्रिते विप्रे नाशौचं २५८
सूपकारादिनाशौचं २५९
श्राद्धारंभे श्राद्धनि
मंत्रितविप्रे नाशौचं २५९
विवाहादिषु नाशौचं २५९
पितृपक्षश्राद्धेषु क
न्यादाने प्रतिष्ठायां· २५९

गयायागादिषु २५९
२३ श्लो· २५९
प्रसवे पितुः संपर्कं
विना स्नानमशुद्धः २५९
स्पर्शादौ
२४।२५।२६ श्लो २६०
आशौचिसंसर्गे· २६०
संकल्पितद्रव्येषु
न दोषो विवाहादौ २६०
आशौचे शुद्धद्रव्या
णि· · · २६१
सन्निपाताशौचं २६१
लघुदीर्घाशौचसं
न्निपाते · · · २६१

पु. कें. १२९

तृती. ध्या. सू	पत्रं		पत्रं		पत्रं		पत्रं
मातृपितृमरणे विशेषः	२६१	शावहनदहनेशौ		उदकदानं प्रेताय	२७१	श्राद्धदेशास्तत्संस्काराः	२७६
२७।२८ श्लो०	२६१	चनिर्णयः	२६७	दशगात्रपिण्डदानं	२७२	गयाशिरः प्रमाणं	२७७
२९ श्लो०	२६२	वृत्तवाचिकर्तृकशा		दशगात्राधिकारिणः	२७२	श्राद्धकालाः	२७७
एकत्राशौचविषया	२६३	ववहनादिनिर्णयः	२६७	दशाहमध्ये दर्शप्राप्तौ	२७२	युगादिमन्वादितिथय	२७८
३० श्लो० ३१।३२।	२६४	४२ श्लो० प्रावागम		आतुरसंन्यासमननम्	२७३	नवान्नश्राद्धानि	२७९
रणहतयोगिनोः प्र		नाशौचं	२६८	आशौचे नियमाः	२७३	नारश्राद्धानि	२८०
शंसा	२६४	४३।४४।४५। श्लो०	२६८	अस्थिसंचयः	२७३	अपरपक्षश्राद्धफलं	२८१
३३।३४।३५।३६।३७	२६५	४६ श्लो०	२६९	दशाहकृत्यम्	२७४	मघादिनिषेधः श्राद्धे	२८३
३८।३९।४०।४१ श्लो	२६६	ब्राह्मणादीनां तत्क्रिया		मुण्डनाधिकारिणः	२७४	नष्टालये श्राद्धादीना	
अनाथशववहनादि		दिमरणशोके शौचं	२६९	आद्यश्राद्धे तत्क्रियादि		मेकोद्दिष्टम्	२८४
प्रशंसा	२६६	दानाध्ययनादिविचारः	२७०	नां कालनिर्णयः	२७४	सूतके मलमासश्रा	
		मरणानन्तरेतिकर्तव्य	२७१	श्राद्धनिर्णयारम्भः	२७५	द्धे निर्णयः	२८५
		ता		श्राद्धभेदास्तल्लक्षणं	२७५	श्राद्धविघ्ने	२८६
						आमश्राद्धनिर्णयः	२८६

तृ.

41

४ तृती·ध्या·स

श्रा·कौ· १२९

	पत्रं		पत्रं		पत्रं		पत्रं
रजस्वलायां पत्न्यां श्राद्ध	२९८	येषामन्नं न भोज्यं	३०५	विश्वेदेवनामानि	३१२	तयोर्हेतुकोद्दिष्टपार्वण	
श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा	२९८	अभक्ष्य मांसानि	३०६	श्राद्धभेदाः	३१३	विकल्पः	३२९
सन्निकृष्टविप्रो न माज्ञ्य	२९८	क्रयादिप्राप्तमांसभक्ष		अर्घ्यार्थपात्राणि	३१३	अमादिमृतप्रत्याब्दिकं	३२९
निमंत्रण प्रकारः	२९९	णे न दोषः ४ समभक्ष	३०७	श्राद्धे भोजनविधि	३२०	यति तयोर्हेतुपार्वण	३२९
श्राद्धदिनकृत्यम्	२९९	निमंत्रितविप्राय देया		दक्षिणा ब्राह्मणा		एकोद्दिष्टविधिः	३२९
श्राद्धीयद्रव्याणि	२९९	नि	३०७	णां न रोधेन देया	३२४	नवश्राद्धस्वरूपम्	३२९
भोजने केशादिपाते शु		श्राद्धदैवेऽपि द्रव्याणि प्र		उच्छिष्टमार्जने	३२६	नवमिश्रपुराणलक्षण	३३०
द्धिप्रकारः	३०४	कल्प्यानि	३०८	वैश्वदेवं ततः	३२६	सपिंडन षोडशश्रा	
पर्युषितमोदनादि		कुतपलक्षणं	३०८	पितृणां भोजनं	३२७	द्धानि	३३०
नावघ्रातं भोज्यं	३०५	पात्राणि	३०८	व्रतदिने श्राद्धप्राप्तौ	३२७	ऊनमासिककालः	३३०
अभोज्यपदार्थाः	३०५	पुष्पधूपदीपाच्छादने		दानभोक्तृनियमा	३२७	त्रिपक्षकद्विपक्षको	३३०
कदर्यलक्षणम्	३०५	पनवस्थानि श्राद्धे	३०९	लं कल्पश्राद्धं	३२८	मातृगोत्रनिर्णयः	३३२
		श्राद्धविधिः	३१०	पार्वणविकृतिप्रत्या		नांदीमुखश्राद्धकाल	३३२
		ब्राह्मणोपवेशनं	३१२	ब्दिकश्राद्धनिरूपणे	३२८	श्राद्धकर्तृनिरूपणं	३३४
						त्रिविधाः क्रियाः	३३५
						अधिकारिणः	३३५

४

ब्र.कै. चंडिकां पूजयेन्नरः दशपंच सहस्राणि वर्षाणां मोदते दिवि पयसा रंकुशाग्राणि अक्षता
१६९ दधितंडुलाः महासिद्धार्थकाद्दूर्वा कुंकुमं रोचना मधु अर्घ्योयं कुरुशार्दूल षोडशांग
उदाहृतः महासहदेवी कुमारी प्रक्रम्य अनेन पूजयेद्यस्तु स याति परमं पदं अष्टांगा
र्घ्यं समापूर्य दद्यै मूर्ध्नि निवेदयेत् दशवर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते आपः क्षी
रं कुशाग्राणि दधि सर्पिश्च तंडुलाः तिलाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टांगोर्घ्यः प्रकीर्त्तितः म
धुक्षे रक्तविल्वास्तैः पुष्पैर्दधि दूर्वाकुशैस्तिलैः सामान्यः सर्वदेवानामर्घ्योयं परिकी
तू र्त्तितः मृत्पात्रेण नरो दत्वा वाजिपेय फलं भवेत् ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पौंडरीक
फलं लभेत् पलाशपद्मपत्राभ्यां गोसहस्रफलं लभेत् रौप्यपात्रेण दुर्गायै विंशस्या १६९
ग फलं लभेत् दत्वा सौवर्णपात्रेण लभेद्बहु सुवर्णकं हेमपात्रेण सर्वाणि ईप्सि
तानि लभेद्भुवि अर्घ्यं दत्वा नरो व्येण अर्घ्यपूराज्य फलं लभेत् चंदनेन सुगंधेन अर्घ्योयस्तु

43

नु

पयेद्दधिघिवल्मीकैर्वैस्तस्नानैर्हितंस्मरतम एकाहेपिचयोदुर्गां पंचगव्येनचंडिकां स्नाप
येन्नृपशार्दूलसगच्छेत्सुरभीपुरं कपिलापंचगव्येनदधिक्षीरयुतेनच स्नानेशतगु
णंप्रोक्तमितरेभ्योनराधिप तद्वत्स्नपनं षडक्षरेणमंत्रेणपाद्याद्यैनषोडश वितरे
पू॰४× दुपचारांश्चसंप्रोक्तांस्तु भैरवेतिवाराहीतंत्रात् ह्रींदुर्गायैनम इतिषडक्षरमंत्रेणकार्यं
भविष्ये चंडिकांस्नपयेद्यस्तुनरश्चंद्रोरसेनच गारुडेनसयानेनविष्णुनासहमोदते
पितॄन्उद्दिश्ययोदुर्गां मधुनापयसापिच स्नापयेत्तस्यपितरस्तृप्तावर्षशतद्वयं योगो
मासंसानवम्यां वाप्यष्टम्यांवानराधिप स्नापयित्वातीर्थजलैर्वाजिपेयफलंभवेत् स्नाप
यित्वानरीतोयैर्गंधचंदनवारिणा चंद्रांशुनिर्मलःश्रीमान् चंद्रलोकेमहीयते स्नापये
द्यस्तुवैदेवीं नरःकर्पूरवारिणा सगच्छतिपरंस्थानंयत्रसाचंडिकास्थिता चंडिकांस्नप
यित्वातुश्रद्धयागुरुवारिणा इंद्रलोकंसमासाद्यक्रीडतेसहकिंनरैः द्वादशांगेनयोर्घेण

ब्र.कि. तानुसारतः शास्त्रं वयस्यपर्यबेन्नतं यत्नेन प्रजयेत् यतः शास्त्रे गुप्तादेवी निवसत्येव संततं
१९८ शास्त्रमिति वा पाठः शास्त्रं तत्पुस्तकं देव्याः स्नयने विशेषः शिवरहस्ये ये मेरुमूर्धे गणाः सं
घकृताभिषेकां पंचामृतैर्गिरिसुतामभिषेचयंति ते दिव्यकल्पमनुभूय सदैव पश्चात् परा रा
पुष्पोपचा ज्याभिषेकमतुलं प्रभवंति दुर्गाभक्तितरंगिण्यां देवीपुराणे सुगंधिपुष्पतोयेन स्ना
राः ५४ पयित्वा नरः शिवां नागलोकं समासाद्य क्रीडते पन्नगैः सह द्रोणपुष्पं विल्वपत्रं करवी
रोत्पलानि च स्नानकाले प्रयोज्यानि देव्यै प्रीतिकराणि च भगवत्यै नरो दत्त्वा विष्णुलोके
महीयते स्नापयित्वा नरो दुर्गां श्रद्धया हेमवारिणा सौवर्णयानमारूढो वसुभिः सह
मोदते तिलोदकैर्विष्णुलोके लभते बांधवैः सह घृतेन स्नापयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृ
णु दशपूर्वान् दशपरान् नात्मानं च विशेषतः भवार्णवात्समुद्धृत्य दुर्गालोके महीयते
क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु श्रद्धाभक्तिसमन्वितः चंडिकाविधिवद्वीरः दुर्गालोके महीयते स्नाँ

पयोदधिनावीरदध्नाऽदुर्गां महीयते
१८ राजतेन विमानेन शिवलोके
[महीयते पंचगव्येन योऽदुर्गां त
याव कुशवारिणा स्ना x

तकन्यकाः प्रमदादिश्च द्विजातीनेयाखंडशनन्नदानेनतोषयेत् यदाभक्तानरायेचम
हात्रतपराश्चये पूजयेत्वान्विशेषेणतद्रूपाचर्च्चिकायतः मातृणांचैवदेवीनां पूजाकार्या
तदानिशि ध्वजछत्रपताकादीनुच्छ्रयेच्चर्च्चिकागृहे रथयात्राबलिक्षेपंपटुवाद्यरवाकुलं
कारयेत्तुष्यतेयेनदेवीशम्भुप्रियातनैः यस्यमे मवाप्नोतिभक्तितःसुरसत्तमः महानव ५८=
म्यांपूजयेत्सर्वकामप्रदायका सर्वेषुवत्सवर्णेषुतववभक्त्याप्रकीर्त्तिता रूत्वाप्नोतियशो
राज्यंपुत्रायुर्धनसंपदः इतिदेवीपुराणेमहानवमी तत्रैवस्कंदपुराणेश्रयाकुष्मांड
५४x पक्षेनवम्यांपूजतालवान् भक्त्यासंपूजयित्वेवंदेवींसंप्रार्थयेत्ततः महिषघ्ने महामा
येचामुंडे मुंडमालिनि रक्षामारोग्यविजयंदेहिदेविनमोस्तुते भूतप्रेतपिशाचेभ्योर
क्षेभ्यश्चमहेश्वरि देवेभ्योमानुषेभ्यश्चभयेभ्योरक्षमांसदा उमेब्रह्माणिकौमारिविश्व
रूपेप्रसीदमे कुमारीभोजयित्वाचदद्यादाच्छादनादिकं नवसप्ताष्टकेचैववत्सपादि

चरणके न रामनाम्नां तु तत्फलं लभते नरः नारी वा पुरुषो वापि षंढो वा पा
धमो नरः रामनाम्नां तु मुक्तास्ते सत्यं सत्यं वरा ॥ वने मूले कल्पद्रुमस्या
रविलमणिविलसद्रत्नसिंहासनस्थं कोदंडद्वंद्वपाणिं स्वलितनकरयुगेना
र्पितं लक्ष्मणेन वामांकन्यस्तसीताभरन धृतमहामौक्तिकः छत्रकांतिं
शत्रुघ्न[illegible] धृतचामराभ्यां विलसितमनिशं रामचंद्रं भजे
हं ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे उमामहेश्वरसंवादे रामनामलेखनो॥
द्यापनं संपूर्णं

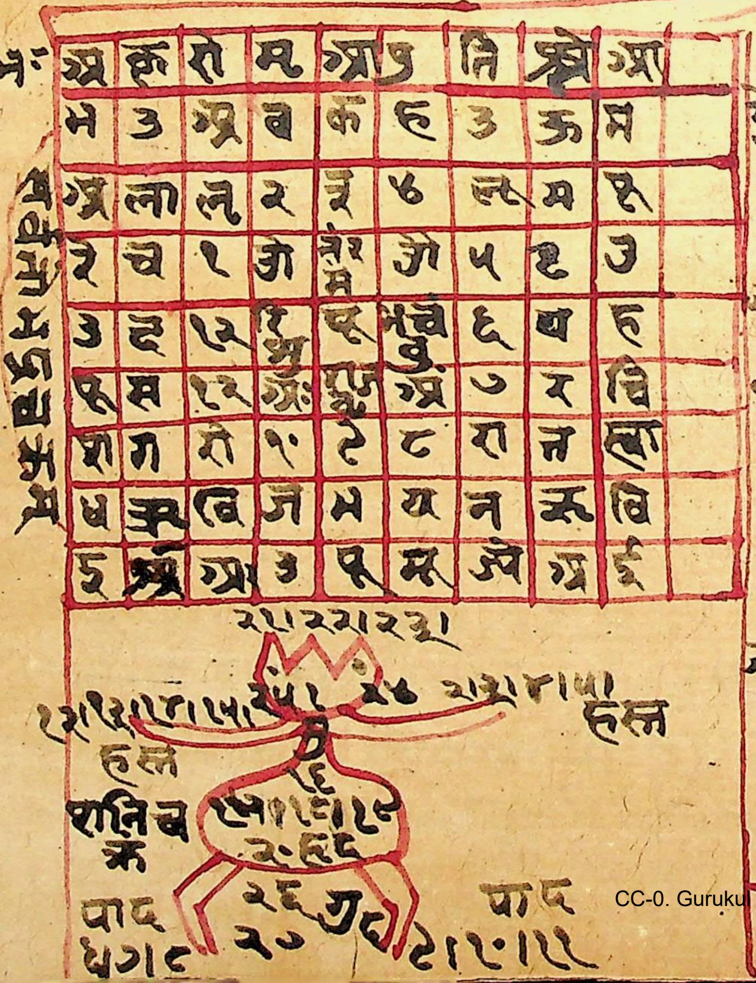
लिफलोंकुर्वीत तथा ध्येयः संपाद्य दानं च अभिषेकं समाचरेत् रामं नत्वा च नत्वा च प्रार्थयित्वा पुनः पुनः आ
चार्यं पूजयेत् पश्चात् सुवर्णयुक्तधेनुना प्रतिमादानमंत्रेण आचार्याय निवेदयेत् दानमंत्रः नमोस्मि देवदेवे
श्वरं द्रुवंशि महात्मभिः यच्चिंत्यते कर्मपाशात् हृदि नित्यं मुमुक्षुभिः मायया त्रिगुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लं
पसि अतस्त्वत्पाद भक्तेषु त्वद्भक्तिमुक्तिप्रियोधिको भक्तिमेवाभिवांछंति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः अतस्त्वत्पा
दकमले भक्तिरेवास्तु मे सदा संसारमयतप्तानां भेषज्यं भक्तिरेव ते रामसीतासमं सौमित्रिहनूमद्भक्तित
त्परः दानेनानेन मे राम भुक्तिमुक्तिप्रदो भव प्रतिमादानमित्युक्त्वा शक्त्या स्वर्णं तु दापयेत् दक्षिणाहीनं
तु यद्दानं तत्सर्वं निःफलं भवेत् ब्राह्मणान् शतसाहस्रं भोजयेन्मधुसर्पिषा पक्वान्नैः पायसैः खाद्यैः क
दलीशर्करान्वितैः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्वा भूयसीं दक्षिणां यजेत् तदंते घृतपात्रं च तिलपात्रं च दाप
येत् शय्यां चरत्नवस्त्रादि दद्यात् दानानि शक्तितः अश्वं कृष्णं सुवर्णमेकं दत्वा रामं नमेत्पुनः तिलकं।
कारयेत्पश्चाद् अभिषिंचेत्सपल्लवैः द्विजैस्तु चाशिषो देया नत्वा स्तुत्वा विसर्जयेत् त्रमामहेश्वरौपूज्यौ
भोजयेद्वटुकं तथा कुमारीणां त्रयं भोज्यं योगिराजं च भोजयेत् क्षेत्रपालबलिं दत्वा ध्यात्वा रामं
सदा जपेत् ब्रह्मादिभिस्तु तत्पुण्यं वक्तुं शक्यं न किंचन अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि

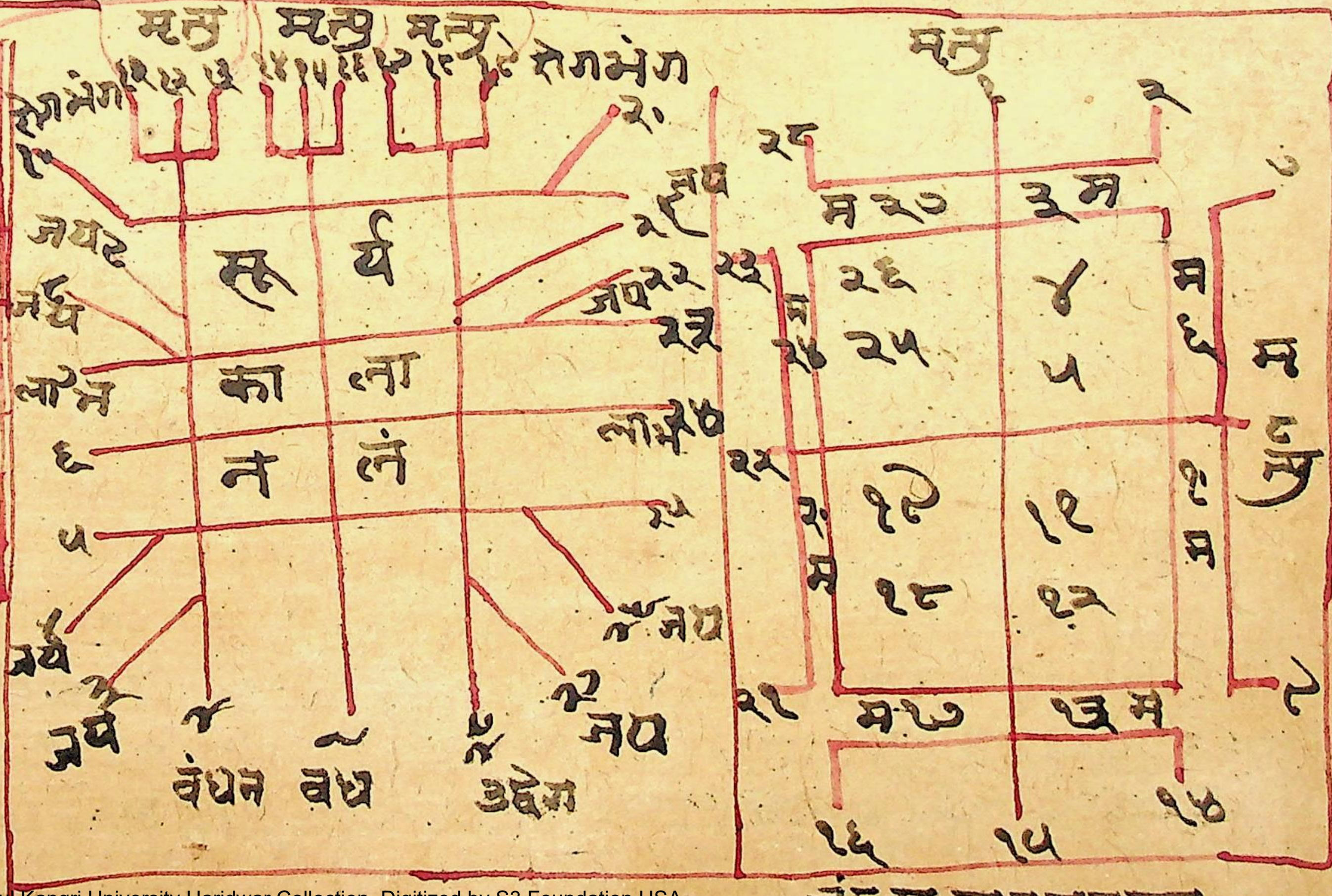
विमलधीः किल शास्त्रकलादरस्त्ववलनावलना कलितो नरः १२ इति चंद्रः क्षितिपतेः क्षितिमानधनागमैः सु
कवसामहसा बहुसाहसैः अवनिजः कुरुते सततं पुनं स्वजगतो जगतो [illegible] भिमतं नरं १ गृहधनात्
स्य सुखं च रिपुं हृदयं परगृहस्थितिमादिशते नृणां अविनयाग्निरुजो वृषभस्थितः क्षितिसुतोतिसुतोद्भ
वपीडनं २ बहुकलाकलनं कुलजोत्कलिं प्रचलनेन प्रियतां च निजस्य लाभात् नेत्र नृणां कुरुते मिथुन। ५७
स्थितः कुजतनयश्लनयमुरुवा सुखं ३ परगृहस्थितिता मतिदीनतां विमतितोऽश्मितां च रिपुहृदयम् हि
मकरालयगे किल मंगले भवलयावलयाकलहं भजेत् ४ अतितरां सुतदारसुखान्वितो हतरिपुर्वित
तोद्यमसाहसः अवनिजे मृगराजगते पुमान् नयतानयनाभिरतो भवेत् ५ सुजनहृज्जननाजनिताधिको सुखा
यजनयाजनकर्मरतो भवेत् क्षितिसुते सति कन्यकयान्विते त्ववनितो वनितोत्सवतः सुखी ६ वसुधनव्य
यतागविहीनतया गतनृप्रियतापरितापितः बलिनि भूमिसुते विकलः पुमान् वनितो वनितोत्सवदुः
खितः विषकृशानुशास्त्रभयान्वितः सुतसुतावनितादिमहत्सुखैः वसुमतीसुतभाजि हरीतपेन परतः
परत ऋजयं व्रजेत् ७ रणपतेरंगमगोरववंसुतः परमरातिजनद्रानदुःखितः भवति तावनिजे धनुषि
स्थिते सुवनितावनिताक्रमलिप्रियः ८ रणपराक्रमतावनितासुखनिजजनप्रतिकूलतयाश्रमः
विभवतामनुजस्य धरात्मजे मकरगे करगेवरमो भवेत् ९ विनयतारहितस्य हि तस्य जामिजजनप्रति न

ॐ ज्ञा० भ० कुलमलं खलं प्रकुरुते मनुजोऽत्र नः क्षितिसुतो निहतो ध्रुवदुःखितं ११ व्यसनतां खलतामदयात्मतां विक
३२ लतां चलनं च निजालयात् क्षितिसुतस्त्रिमितासुसमन्वितो विमतिनामतिना प्रानमाप्नुयात् १२ इति भौ
मः खलमतिः किल चंचलमानसो बहुलभुक् कलहाकुलितो नरः अकरुणो रुणावांश्च बुधे भवेद्दवि
गते विगते स्थितसाधनः १ वितरणप्रणयं गणितं द्विजे हृत्कलाकुशलं रतिलालसं धनिनमिंदुसुतो बुध
मस्थितस्तनुते नो नु जनो नितु खं नरः २ प्रियवचो रचनासु विचक्षणो द्विजननीनयः प्रभवेद्धमाक् मि
थुनगे नवने शशिनंदने सदनतोऽन्दनतोऽपि सुखी नरः ३ कुचरितानि वगीतकथापरो न्वजरुचिः परदे
शगतिर्नृणां किलकुलीरगते शशिभूस्तुते सुरतमारतता नितरां भवेत् ४ अनृततासहितं विमतिं परं स
हज वैरकरं कुरुते नरं युवतिहर्षहरः शशिनः सुतो हरिगतो रिगतो न्नति दुःखितं ५ सुवचनान्तरतश्च
तुरो भवेल्लिखनकर्मकरोऽहितवरोन्नतिः शशिसुते युवतौ च गते सुखी सुनयनानयनो बलचेष्टितैः ६ अ
नृतवागव्ययभाक् खलशिल्पविक्चरिताभिरतिर्वेस्मजल्पकः व्यसनपुत्रजनैः सहितेऽबुधे च तुलया तुल
यात्वसतां युतः ७ कृपणतानिरणप्रणयश्रमो विहितकर्म सुखोपहतिर्भवेत् धवलभानुसुते लिंगते क्ष
तिरवलसतालसतोऽपि च वक्षनः ८ वि नरणप्रणयो बहुवैभवः कुलपतिश्च कलाकुशलो भवेत् शशि
सुते त्रशरासनसंस्थिते विहितयाहितया रसयान्वितः ९ रिपुभयेन युतः कुमतिर्नरः स्वरवि लीनतरः प

॥ ॐ मुजा०भ॰ नेमृगाङ्कः २ पुत्रधर्म्मधनस्वस्थचंद्रसोकमलत्फलं कलाद्दये परिक्षेपंकलाद्वैनसाधुनन ३ मीनंदाति
२१८ वित्तमरिपुवृद्धिमर्थप्रणाशं धनेधर्मेनाशं मार्कोपघातं चरुजंत्वशोकं लाभंव्ययं भूतनैयमत्नोति ४
वंधंधनंवैरिमंघधनानिंपीडं स्थितिंपीडनमर्थलाभं पीडांसुखंलाभमपायनाशाकमात्फलं य ५
तिसोमसुतः ५ मीनंवित्तंपीडनंवैरिवृद्धिंसौख्यंशोकं राजमानं रुजं च सौख्यंदैन्यं मानवित्तानिपी
डां दत्तेजीवोजन्मराशेःसकाशात् ६ रिपुक्षयं वित्तमतीवसौख्यं वित्तंसुतं प्रीतिमथातिवृद्धिं शोकंधनं
मित्रंसुखलाभंपीडां हेमर्थंचददातिशुक्रः ७ भयंशोकंशांचमायुर्वृद्धिं पुत्रोत्सौख्यं सौख्यं वृद्धिं ८
चदौषं पीडांनैस्थ्यंनिर्धनंत्वंधनोविनानानर्थभाजस्तनोति ८ दोनंनैस्थ्यंस्वंवैरंचकौशावित्तं
वादं पीडनंचापिपायं वैरं सौख्यंद्रव्यहानिंप्रकुर्याद्राहुः पुंसां गोचरेकेतुरेवं ९ राशौराशौगोचरेखे
चराणामुक्तं पूर्वैर्यत्फलं जन्मराशेः तन्मत्यानामेकभोन्यानिकानां क्लिन्नंभिन्नंदृश्यते वश्यमेव १० य
स्मिन्राशौस्थितरश्मिः प्रसूतोसंस्थः शोकोजन्मराशिः सएव एवंलग्नेनान्वितः सन्नखेटाश्केकिन
स्युःशालिनानन्नभानि ११ पुंसामतोशोकिलराशयःस्युःशुभाशुभान्यत्रफलानितेभ्यः ततश्च रे
खागमंनानराशौस्थंफलंचाष्टकवर्गजातं १२ स्वान्मदीकुजौ नौस्विमंतितंपोलाभार्थेकेंद्रस्थि रमापन
रे ३०

शूलकोणांतरगान्यदेरवातदग्रयोः शृंगयुतं विधेयं मध्यत्रिशूलस्य च दंडमूलात्स्वव्येन नाम्न ऋक्षमतो ऽधि
जिच्च स्वनामभं यत्र गतं च तत्र प्रकल्पनीयं सदसत्फलं हि तनस्य रूद्र तेन येक्रमेण चिंतावधस्त्र
प्रतिवंधनानि शृंगद्वये त्क्रमवेद्यभंगाः शूलेषु मूलं तु परिकीर्तयंति शेषेषु धिष्ण्येषु जयश्च लाभो
भी°सा° ८ ऽर्थसिद्धिर्विकधानदाणं श्रीसूर्यकालानलचक्रमेतद्देवविवादेववरणे प्रयाणे प्रयत्नपूर्वं ननु चिंत
नीयं पुरातनानां वचनं प्रमाणं अथ चंद्रकालानलचक्रं कर्कोटकेन प्रविधाय वृत्तं तस्मिन्नथ
वीवरयामस्तौम्येषु ताद्बहिः संचलिते विधेये रेखे त्रिशूला श्रुतदग्रकेषु कोणाग्ररेखाहितेयेन
साध्याः पूर्वत्रिशूले किल मध्यसंस्थं चांद्रं लिखेद्भं तदनु क्रमेण सव्येन धिष्ण्यानि वदंति संतः का
लानलं चक्रमिदं हि चांद्रं रणप्रयाणादिषु जन्मभं चेत् त्रिशूलसंस्थं निधनाय नूनं मतं तवे हि स्यादि
शुभप्रदं हि इति चंद्रकालानलं अथ गोचरफलं तज्जन्मराशेः खचरप्रचारे यद्गोचरे स्याद्दिन
कैः प्रणीतं स्थूलं फलं तत्किल संप्रवक्ष्ये बलाबलावबोधप्रदमगभानाम् गोतिभयश्रीव्यसनं च दै
न्यं शोकं सुखं यात्रा नमनी वपीडा कांति सुपोभी ष्टविशिष्टसिद्धिर्लाभो व्ययो कैः स फलं क्रमेण ८ सु
दन्न मर्थं तयमे घलाभं कुद्विक्यं कार्यविघातमर्थं वित्तं... राजभयं सुखं च लोभं च शोके कुरु
रुद्रे

चंद्रकालानलचक्रम्

अ
तोभद्रचक्रम्॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनं॥ विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययका
रकम्॥ १॥ याम्योत्तराः प्रागपराश्च कोष्ठान वान्त्र चक्रे सुधिया विधेयाः॥ स्वरर्क्षवर्णादिकमत्र
लेख्यं प्रसिद्धभावान्नमयानि रूक्म्॥ २॥ अमोऽद्रक्षेत्रे ह्रानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ॥ राशि
विद्धे महाविघ्नं पंच विद्धे न जीवति॥ ३॥ भरण्यां कारो वृषभं च नंदां भद्रं चकारं श्रवणं विशा
खां॥ तुलां च विध्येद्दनलर्दसंस्थो गुरोत्र चक्रं गदितं स्वरज्ञैः॥ ४॥ वकारमोकारफुकारदासे स्वातीं
क रकारं मिथुनं च कन्यां॥ तथाभिजित्संज्ञकमं च विध्येद्भालर्दसंस्थो हि नभस्यरेन्दुः॥ कर्कं ककारं च ह
रिं पकारं चित्रां च पौषं च तथा कर्कं॥ अकारकं वैश्वमं च विध्येद्दलेन भौमं ऽलगो मृगास्यः॥
५॥ विवेधः सर्वतोभद्रचक्रे सर्वदैम्य श्रितनीयस्तुधीभिः॥ दृष्टा हे धः सत्फलं सौम्यजातो न्यं
तं कष्टानुरूपवेधः करोति॥ अथ सूर्यकालानलचक्रम्॥ सूर्यकालानलं चक्रं स्वरशा
स्त्रोदितं स्थितं नरहं विशादं वक्ष्ये च मत्स्य निकं परं॥ १॥ त्रिशूलकास्त्राः सरला श्रतिस्त्रः
किल्नोर्द्ध्वरेखाः परिलेखनीयाः रेखात्रयं मध्यगतं च तत्र द्वे द्वे च कोणोपरि गो विधेये॥ ३

॥ॐम.जा.भ. लाकुलितो वृद्धदारः जलजिनीशसुते नलयान्विते नपकृतोपकृतो हि नरो भवेत् ७ विधुकृताशनसम्
३५ मयान्वितो धनविनाशनवैरिगदार्दितः विकलिताकलितो लिसमान्विते रविसुते विसुते सुखवोनरः ८ रविसु
ते नभुते सति कार्मुके सुतगुणैः परिपूर्णमनोरथः अधिपकीर्तिसुहृत्परो नरो विभवतो भवतोऽद्भुतो भवे
त् ९ नरपते रतिगौरवतां व्रजेद् विधुसुते मृगमाशिगते नरः अगुरुणा कुसुमैर्मृगजातया विमलया मल
याचलयैः सुखं १० नृतजितो रिपुभिर्व्यसनान्वितो विहितकर्मपराङ्मुखतान्वितः रविसुते कलशे न सम
न्विते सुसहितः सहितः प्रचयेन्नरः ११ विनयताव्यवहारसुशीलता सकललोकगृहीतगुणो नरः उपकृ
तोऽतिघृणि स्तिमिसंस्थिते रविभवे विभवेन समन्वितः १२ बलान्विते राशिपतौ च राशौ खेटेषु वा राशि
फलं समग्रं नीचोच्चगेहास्तमयादिभावैर्न्यूनाधिकत्वं परिकल्पनीयम् १३ इति राशिफलानि छ
अथ पदानि चक्रं जन्मर्क्षतो यच्च बकुत्रसं स्यं मित्रस्य पुच्छं प्रथमं विदित्वा चक्रे नराख्ये खनृतत्समधि
स्यादिन्यस्य भानि प्रवदेत्फलानि १ नलस्य मेकं च शिरोविभागे मुखे लिखेच्चीणि युगं च कण्ठे नेत्रेव
नसत्रयुगं हृदि स्थभं पंचकं वामकरे च नक्षं २ वामे च पादे त्रितयं च भोनां भानां त्रयं दक्षिणपाददेश
से च त्वारि कृतानि च दक्षिणरव्यपाणि प्रणीतं मुनिना रदेन ३ रोगे लाभो हानि राशि श्रमो सौख्यं वधः
पीडा मन्दयानं च लाभः स्वदेवकेमा गोगे कल्पनीयं नदैलोम्याछीधुगेत्मान्फलानि ४ अथ प्रसवे ३५

विरतिं विरतो नृणाम् ८ कलहध्वान्तमतिं जननिंद्यतां प्रधुननामयतं नियतं नृणां व्यसनतां जनने लिसमा-
श्रितः कविरलं विरलं कुरुते धनं ९ अभिरतिं सुरतां गनयान्नृणां व्ययभयं कृशतामतिचिंतया भृगुसु-
ते मृगराशिगते सदा कविसुते विजनेपि मनो भवेत् १० उशनसः कलशे जनुषि स्थिते वसनभूषण-
भोगविहीनतां विमलकर्ममहालसतान्नृणामुपगतापि गताविरमा भवेत् ११ भृगुसुते सति मीने
समन्विते नरपते विभुता वितता भवेत् रिपुसमाक्रमणं दुविलग्नगो वितनते रसौ तनरा प्रणयोन्नृणां
१२ इति शुक्रः धनविहीनतयानुगतात नो जनविरोधिनये ष्टितनो मानं क्रियगते हि सुते स्वजने नृणां
विशमतां शमतां मनं भवेत् १ युवतिसौख्यविनाशनतो भृशं पिशुनसंगरुचिं मतिविभ्रुतिं धन-
नृबंजनने वृषभस्थितो रविसुतो वितनोत्सवमादिशेत् २ प्रचलनं विमलत्वविहीनतां भवनवा-
सविलासकुतूहलं व्रजति नामिथुनोपगते सुते दिनविभोर्न विभोलभते सुखं ३ शशिनिकेतन-
गामिनि भानुजे तनुमतां कृशतानाभयामयं वरविलासकरा कमलो भवेद्विकलं विकलं भ्रम-
दुखं ४ लिपिकलाकुशलत्व कलिप्रियो विमलशीलविहीनतनुर्नरः रविसुते रविवेश्मनि संस्थिते
हतनयस्तनयप्रमदाजिंभाक् ५ विहितकर्मणि शर्मकदापि नो विनयतोरतिशुभसौहृदं रविसुते
सतिकन्यकयान्विते विकलितावलितासहिता भवेत् ६ निजकुलेवनिपालजनलालितः स्मरव

जा॰सं॰ज्ञा॰भं॰ चिरामरणानि च ९ हतमतिः परकर्मकरो नरः स्मरविहीनतरो भयरोषभाक् सुरगुरौ मकरे विदधाति नो जनम-
३४ नोरमे नो रयसाधनं १० गदयुतः कुमतिर्ह्रविलोकितः कृपणतानिरतः हतकिल्बिषः घटगते सति दे-
वपुरोहिते कदशनोदशनोदरपीडितः ११ नृपकृपाप्तधनो मदनोन्नतिः सदनसाधनदानपरो नरः
सुरगुरौ तिमिनामहिते सता मनुमतो नु मनोन्नतवदो भवेत् १२ इति गुरुः भवनवाहनहृद्युसाधिपः पुचल
नप्रियता विहितादरः यदि वशाजनने हि भवेदविः कविषुतो विपुतो रिपुभिर्नरः १ वकुकलत्रसुतोत्सव
गौरवः कुसुमगंधरुचिः कृषिनिर्मितिः वृषगतो न गजे कमलाभवेद्विरलाविरला रिपुमंडली २ मगृहसु
ते जनने मिथुनस्थिते सकलशास्त्रकलामलकौशलं सरलता ललिता किल भारती सुमधुरा मधुरान्नरु
चिर्भवेत् ३ द्विजपतेः सदने भृगुनंदने विमलकर्मगतिर्गुणसंयुतः जनमले सकलं कुरुते व शांसुक
पि लया कलयोगिरा नरः ४ हरिगते सुरवैरिपुरोहिते युवतितो धनमानसुखानि च निजजनव्यसनो
न्यपि मानवस्त्वहितो हितनो यमनुव्रजेत् ५ मृगसुते सति कन्यकयान्विते लघुधनः खलतीर्थनतो
रयः कमलया पुरुषोति विभूषितस्त्वमितया मितयापि गिरान्वितः ६ कुसुमवस्त्रविचित्रधनान्वितो
वहुगमागमनोनतमानवः जननकान्तलाकलनं यदा सुकविना कविनायकता व्रजेत् ७ यु
वतिसूनुधनागमनोत्सवं सचिवतां नियतं शुभशीलतां जनधिकाम्रेकगः कुरुते कविः कविरतिं

57

रकर्मकृत् मकरगे सुनिशीतकरात्मजे व्ययगते नतः सुनतः प्रसूतो भवेत् १० गृहकलिं कलशे शशिनंदने वितनुते
तनुतां नतदीनतां धनपराक्रमधर्मविहीनतां विमतितामतितापितशत्रुभिः ११ परधनादिकरत्नगणं तथा रो
द्विजसुतानुचरो हि नरो भवेत् शशिसुते पृथुरोमसमाश्रिते सुवदनो वदनात्तविहोकनः १२ इति बुधः ॥ व
पुतनुकुरुते समदारतां सुचरितानि च वेदसमुन्नतिं विभवतां च मरूपतिपूजितः क्रियगतो परगतो सम
तिप्रदः १ द्विजसुरार्चनभक्तिविभूतयो द्रविणवाहनगोरवलब्धयः सुरगुरौ वृषभे बहवो रिपुक्षरणगा
रणगाढपराक्रमैः २ कविनयासहितः प्रियवाक्शुचिर्विमलशीलरुचिर्निपुणः पुमान् मिथुनगे सनिदे
वपुरोहितसुहितनातिततासहितो भवेत् ३ बहुधनागमनो मदनोन्नतिर्विविधशास्त्रकलाकुशलो नरः प्रि
यवचाः कुलीरगते गुरौ चतुरगे सुरगेः कोऽभिधृतः ४ अचलदुर्गवनभ्रमनोऽर्जितो हृतनर्मेनुदानपरो
भवेत् अरिविभूतिहरो हि नरो गुरुः सुवचसा वचसामधिपे गुरौ ५ कुसुमगंधलदानरशालिनाविमल
ताधनदानमतिर्भृशं सुरगुरौ सुतयावतिसंयुते रुचिरताविरतापितशत्रुता ६ श्रुतितपोजपहोममहो
त्सवद्विजसुरार्चनदानमतिर्भवेत् वणिजि जन्मनि चित्रशिखंडिजे चतुरतातुरतामहितारिता ७ धनवि
नोशनपोषसमुद्भवैः कृशतनुरो बहुदंभपरो नरः अलिगते सति देवपुरोहिते भवनतो वनतोपि च दुःखभा
क् ८ विनयमूलगुणाययो बहु वै भवनत्रधनान्यपिवाहनसंचयः धनुषि देवगुरौ हि मति भवेत्सुरुचिराः

श्री

च

शु० सावित्रीं जगतां माता सावित्री जगतः पिता मया दत्ता च सावित्री ब्राह्मणा प्रतिगृह्यतां एवं वैधव्यं च
उ०६ मेनि स्यया वक्त्र न्मनि जन्मनि कृत्वा च वसते लोके ब्रह्मणा पूजितो नासर तत्रैवं चिरं कालं भुंक्ते भोगो
मानन्नुत्तमान् मनेनैव विधानेन कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं सर्वे मनोरथाः प्राप्यन्ते रुद्रोपजायते
इति स्कांदे सावित्रीव्रतं अथाह साप्यहेमाद्रौ स्कांदे धर्मराजवरदानानंतरं सावित्र्युवाच या
श्री मदीयव्रतं देव भक्त्या नाकरिष्यति भर्तृ[illegible]: सा सहिता साध्वी सम[illegible] सुखभागिनी धर्मराज उ
वाच नारी वा विधवा चापि अपुत्रा पतिवर्जिता सभर्तृका सपुत्रा वा कार्यं व्रतमिदं शुभं ज्येष्ठमा
से तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं संसिच्य वह्नुदकैः सूत्रेण वेष्टयेत्तत्र गं
धपुष्पाक्षतैः शुभैः नमो वैवस्वतायेति भ्रामयंतिं प्रदक्षिणा [illegible] ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् नक्तं च [illegible] मेक समाहि
ता तथैव वटवृक्षे च पक्षे पक्षे प्रपूजयेत् संप्राप्ते तु पुनर्ज्येष्ठे लघुमण्डलकं दर्शीनयेत् रत्नानाधाव
नेकृत्वा नियमं कारयेत्ततः त्रिरात्रं लंघयित्वा च चतुर्थे दिवसे वटं चंद्राय अर्घ्यं प्रदत्वा च पूजयित्वा शुभां राम ३०६
सतीं मिष्टान्नानि यथाशक्त्या भोजयित्वा द्विजोत्तमान् मोक्षोऽहं तु जगद्धात्रि निर्विघ्नं कुरु मे शुभे नियं
सर्वान्मनोरथान्प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते इति स्कांदे सावित्रीव्रतम् अथोद्यापनम् ४२

59

हरिद्रारांजितेष्वेव कंठसूत्रैः समर्चयेत् सधवीनां कंठसूत्राणि विदिने प्रतिपादयेत् पक्वान्नानि च दे
यानि नित्यमेव द्विजोत्तम माहात्म्यं चैव सावित्र्याः श्रोतव्यं मुनिसत्तम पुराणश्रवणं कार्यं सतीनां चरि
तविभाः पूजयेन्नित्यमेव हेमंचेणानेन सुव्रत सावित्री च प्रसावित्री सततं ब्रह्मणः प्रिया पूज्यसे ह
यसे देवद्विजैर्मुनिगणैः सदा त्रिसंध्यं देवि भूतानां वंदिता त्वं जगन्मये मया दत्तां च पूजेयं प्रतिग
ह नमोस्तु ते नमः सावित्र्यै पादोनशतिपूर्वीक पूजने सावित्रीं प्रसावित्री [illegible] ह्व धाभूतासि शोभने
जगत्त्रये स्थिता देवि त्रिसंध्या च तपान्वि विश्वे देवि त्रिलोके च भूतानामेतं महेश्वरि ध्यापितं सकल
यश्रोदे लोकं पुतो मां पाहि सर्वदा रूपं देहि सौभाग्यं देहि मे शुभे पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वजन्मसु सर्वदा यथा
हि. ४ ते न वियोगस्तु भर्त्रा सह सुरेश्वरि तथा ममास्तु महाभागे कृष्णत्वं जन्मजन्मानि एवं संपूजयेद्देवं कम
लासनसंस्थितं एवं दिनत्रयं नीत्वा चतुर्थे हनि सत्तम मिथुनानि च संभोज्य षोडशैव द्विजोत्तम पूज
येद्वस्त्रदानेश्च भूषणैश्च द्विजोत्तम अर्चयित्वा तथाचार्यं सपत्नीकं सुसंमतं तस्मै संकल्पितं सर्वं हेम
सावित्रिसंयुतं मंत्रेणानेन दातव्यं द्विज मुख्याय सुव्रत सावित्री कल्पविडंबेषु वाणीयत्यत्पाठने

ॐ

ननु समुच्चीयमाने निंदेति किमिति व्याख्यायते अध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाक्पर्यवसानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वा
श्चाहार्थवनिंदा किंनेष्यते नेत्याह तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति न फलश्रवणदोषोऽस्ति दृष्टो मोक्षमनिच्छतामपि समीहितं नैक
तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिंदा समुच्चीयमानयोर्निंदापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणा
न्नविद्यया न दारोहंति विद्यया देवलोकः न तत्र दक्षिणा यांति कर्मणा पितृलोक इति नेहि शास्त्रविहि
तं किंचित्कर्म कस्यचिदकर्तव्यतामियात् अंधं अदर्शनात्मकं तमः प्रविशंति ये के अविद्यां विद्याया
अन्यां अविद्यां कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधाभावात् नाम विद्यामग्निहोत्रादिलक्षणमेव केवला
मुपासते तत्पराः संतोऽनुतिष्ठंतीत्यभिप्रायः ततस्तस्मादर्शनात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमिव ते त

अंधं तमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ९॥=
अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥=

मः प्रविशंति के कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञाने रताः अभिरताः न ज्ञानं तत्र फलं फैदं
विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह अन्यदेव पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदंति अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा
त्यर्थः अन्यदेवेत्यादि अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदंति अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा
क्रियते तथा चोक्तं कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोक इति श्रुतेः एवं शुश्रुम श्रुतवंतो वयं धीराणां
धीमतां वचनं ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवंतस्तेषामयमागमः पारंपर्या

न्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादित्सते तस्य न दविफलं भवतीत्येवेत्यर्थः ॥१०॥॥= श्रीरामायनमः ॥ हरे

ओम्
ईशो०
अ०उ०
१०

स्ते

अत एवमतः विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः यस्तद्वेदोभयं सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयका
रिण एकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्यु
शब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वातिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तदमृतमुच्यते यद्देवतात्मभा
वनम् ॥११॥ अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः
सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्या अव्याकृताख्या तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृ
स्थ×

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥११॥
अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ॥१२॥
अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात्। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥

मेवा

तिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनुरूपमन्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति ततस्त
स्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ये तु संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः। अधुनोभयोरुपासनयो
समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैं
श्वर्यमैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः तथा चान्यदेवाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्यदुक्तमन्धं
तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यत इति एवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्या
कृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ =

62

ॐम् नि०सिं०
२४

थगोत्रप्रवरनिर्णयः तौचाभिवादनेविवाहनिषेधेनिमित्तं सगोत्रायनिमित्तं दुहितरं नप्रयच्छेदित्यापस्तंबोक्तेः अ
समानप्रवरैर्विवाहइति गौतमोक्तेश्च तत्रगोत्रलक्षणमाह प्रवरमंजर्यांबौधायनः विश्वामित्रो
जमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपइत्येतेसप्तर्षयः सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां
यदपत्यंतद्गोत्रमिति यद्यपिकेवलभार्गवेष्वार्षिषेणादिषुकेवलांगिरसेषुचहरितादिषुनैतत् भृगं
गिरसोरष्टस्वनंतर्गतेः तथाप्यत्रगोत्रत्वमुपचारादितिकेचित् अतएवस्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्यादेवात्र
विवाहनिषेधउक्तः यद्यपिवसिष्ठादीनांनगोत्रत्वंयुक्तं अतएवपूर्वेषांपरेषांचैतद्दोषं अत्रविशेषोस्मा
त्कृतेप्रवरदर्पणेज्ञेयः प्रवरास्तुप्रवरणात्प्रवराः कल्पकाराहियामिष्टेतिहोतावसिष्ठवद्भिन
ध्वर्युरित्यादीनामेषांवरणमामनंति तच्चवरणेयद्यपिगोत्रभूतस्यापिकचिदुपपत्तेस्तथा
पिपूर्ववदृषिभेदोद्रष्टव्यः अन्यथात्तेषांत्र्यार्षेयएकार्षेयइत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः अन्येतुत
द्गोत्राणांत्र्यार्षेतोतावत्समाइतिभेदमाहुरितिदिक् अत्रविशेषमाहबौधायनः एकएवऋषि
र्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रभृग्वंगिरसांगणादिति स्मृत्यर्थसारः क्रिय
माणेतथावापिसत्त्वयावानुवर्त्तनं एकस्यद्वयतेयत्रतत्रोक्तंनसपकथ्यते भृग्वंगिरोगणेषु
तुमाधवीयेस्मृत्यंतरे पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषे

नांकंन्यानामियंसंख्या उद्वोढुः पितरौ पितुः पितरौ तज्जन्मकद्वंद्वंपतीद्वंद्वं तस्य चतुष्कमष्टचततो
ष्यस्य क्रमात्षोडश द्वात्रिंशच्चत्वारिंशकद्वंद्वमिथुनमिति द्वितीयासप्तकद्वंद्वदा एकैकान्वयकन्याकाः पितृ
कुलेत्यासप्तकद्वंद्वं ध्रुवे यद्यप्येकस्य बहवः सुतास्तस्तदपीह तु संबंधसामान्याद्वेकैकवगणितेत्य
वधार्यतां एकस्मान्मिथुनात्सुतौ पुत्रदुहितारौ द्वंद्वद्वयं तद्रूपात्तस्माद्द्वंद्वचतुष्कमष्टचनतोनतः षो
डशानीरदाः यावत्सप्तमकद्वंद्वमभिनिष्कृतवः कंन्याद्दहैकान्वये नादंतेर्गणितारसैकर्क
हृत्रोवन्ने सपिंडा मिथुः मातुर्जन्मद्वंद्वंपतीच मिथुनं द्वंद्वं तयोः सागरास्तस्याः पंच मकद्वं
मष्टमिति रित्येकान्वयः पुंसुते द्वंद्वात् द्वंद्वयुगं ततो ऽध्ययद्दतो षोपंचकद्वंद्वत्रारदो एषः सप्त
गुणाः त्रारांभ्र विधवो मातुः सपिंडाकुले कुलद्वयस्यकन्यकायुनामिथः सपिंडकाः शितांशु
कुधराद्दत्रो विवाहकर्मसु वर्जिता इति एतच्च सर्ववर्णसाधारणं सर्वत्र सापिंड्यसज्ञावादिति
विज्ञानेश्वरोक्तेः पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् सपिंडतानिवर्त्तेत सर्ववर्णेष्व
यं विधिरिति हरनाथपरिधत देवलवचनाच्च संबंधतत्त्वे सुमंतुः पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां
मातृसगोत्रां समानार्षेयीं विवाह्य चांद्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवद्बिभृयादिति दिक् ॥ क
श्चेरिदमार्षप्रवरः गोत्रं प्रसिद्धं समाने आर्षगोत्रे यस्य तस्मा ज्ज्ञातायानभवतिनां अथसंदे

५५

यमर्क्षोने यां कालिनीरितिपुष्पं वनस्पतिरसोधूप इति धूपम् साज्यं त्रिवर्त्तिइति दीपं स्व
न्नं चतुर्विधमितिनैवेद्यं पूगीफलं महद्दिव्यमितितांबूलं इदं फलमितिफलम् हिरण्य
गर्भेति दक्षिणा उत्तुष्यस्वामितिमंत्रेण पुष्पं ततोर्घं उर्वश्यापश्यतियस्य यः पुरूरवसः
पिता योग्रहाणामधिपतिर्बुधोनः सप्रसीदतु यानिकानिचेति दक्षिणा नमस्कार प्रार्थनात प्र
तो वापनदानम् संतुष्टो वायनाद्दस्मादिलानाथो ग्रहेश्वरः वरांश्च विपुलं दत्त्वा सकलान्नः
प्रयच्छतु इति पूजा अथ कथा सूत उवाच बुधाष्टमीव्रतं भूय वक्ष्यामि शृणु पांडव येन
चीर्णेन नरकं नरः पश्यति न कश्चित् पुराकृतयुगस्यादौ लो राजा वभूव ह बहुभृत्य
सुहृन्मित्रैर्मंत्रिभिः परिवारितः जगाम हिमवत्पार्श्वे महादेवन पालितम् योस्याः प्रविश
ते पुमान्सोस्त्रीभवति निश्चितम् स राजा मृगयासक्तः प्रविष्टस्तदुमावनम् एकाकी
हयमारूढं दृष्ट्वा स्त्रीत्वं जगाम ह सा वभ्राम वने मृन्मे वीनोन्नत पयोधरा काहं कस्य

६८

ब्र.कं. कुतः प्राप्ताबुध्यते नैव किंचन तोऽददर्श बुधस्तन्वी रूपोदार्यगुणान्विताम् अथ सा बुधवीरं
१२. णा तस्मात्सुष्टो बुधो ग्रहः दृष्टो गृहाश्रमे रम्ये बालीयं रूपतोषितः पुत्रमुत्पादयामास योसौ
ख्यातः पुरूरवाः चंद्रवंशकरो राजा प्राप्य यः सर्वमहीमतो ततः प्रभृति पुत्रेयं साष्टमी बु
धसंयुता सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी अथान्यदपि ते वच्मि धर्मराजकथान
कम् आसीद्राजा विदेहायां निमिर्नाम स वैरिभिः संग्रामे निहतो राजा तस्य भार्याति ता दुःखिव
उर्मिला नाम सा बभ्राम महीं बालकसंयुता अवंतिविषयं प्राप्य ब्राह्मणस्य निकेतने च
न्यं कारो दरपू र्थं निसंकंडनपेषणं हत्वा सा सप्तगोधूमान् दृष्टो बालकयोस्तयोः का
हणपालस्तु वात्सल्यात्सुधया संपीड्यमानयोः कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमगमत्तदा
पुत्रं तस्या विदेहायां गत्वा स्वपितुराश्रमे उपविष्टः स तस्यो गाढं भजे ग्रामनाकुलां अन्वि १२.
ष्य धर्मराजेन सा कन्या निमिवंशजा मला नाम चार्वंगी सर्वलक्षणसंयुता तामुवाच

तु श्यपा४२?

वरारोहे धर्मराजः स्वकांक्षियो वहस्व सर्वव्यापारं स्यामले त्वं गृहे मम कुरुष्व सर्वं भर्त्ता
नां दानं शिक्षां यथोचिताम् किंचैते प्रवराः सप्त कीलके रतियंत्रिताः कदाचिदपि नोद्घाट्या
स्त्वया वैदेहि नंदिनि एवमस्त्विति वैशोकानि जनकमंचिकारह ततोऽलत्कांवु पसाग्रे वांधवैः
प्रीतिपूर्वकं तावद्देवहि भोक्तव्यं यावत्साकथ्यते कथा कदाचिद्व्याकुली भूत्वा धर्मराज वि
देहजा उत्पाटयित्वा प्रवरं ददर्श जननीं स्वकाम् पच्यमानां च रुदंतीं भीषणैर्यमकिंकरैः
लीलया सिच्यमानेव ध्मातमतैलेषु सा पुनः तथैव ताडकं वध्या पीडिता सा मनस्विनी द्विती
ये प्रवरे लक्ष्मामेव च ददर्शह तत्र निपीड्यमानां सा शिलायां लोष्टकेन च तृतीये प्रवरे
तद्वत्तां ददर्श स्वमातरम् करकैः पीड्यमानां तु येरायुक्तैर कल्पितैः चभिस्व तुर्ये प्रवरे भी
षणैर्दारुणाननैः श्वभक्ष्यमानां च येस्मके ददर्श तांप्तः पुनः पुनः पंचमे प्रवरे भ्रमौ कंठे पादेन
ताडिताम् सदंशैर्घोनपातैस्वाद्यमानां सहस्रशः षष्टे तामि ग्रयंत्रस्यां मस्तके मुद्गराहतां

67

ब्र·कै· संपीड्यमानामनिशंसुभृशं दारुखंडवत् सप्तमे प्रवरे चैव कृमिरूपैः सुदारुणैः एवं ज्ञातया
१२१ गतां तां तु मातरं दुःखकर्शिताम् श्यामलाम्लानवदनां किंचिन्नोवाच भामिनी अथ्यागताय
मंत्राह सरोषां श्यामलां प्रिति किमर्थं म्लानवदनासि तिष्ठसि त्वमनिंदिते कारणं तत्र मे ब्रू
हि किंचिन्नोद्घाटितास्त्वया एते प्रवरकाः सप्त निषिद्धा ये पुरा मया एवमुक्ता श्यामला प्राह भ
र्तारं विनयान्विता किंनु पापं कृतं राजन् मम मात्रा सुदारुणं येनेत्थं विविधैर्घोरैर्वाध्य
ते बहुशस्त्वया एवमुक्तः प्रियया प्राह तां यमः प्रहसन्निव तव मात्रा सुतस्नेहात्को धूमाये
हृताः किल किं न जानासि तद्वै येन पृच्छसि मामिह त्वत्स्वंगणया दुःखं दह्यतास सप्तमं कु
लं तदैव कृमिरूपेण क्लिश्यतास सप्तमं कुले गोधूमास्तु मे भत्वा कृमिरूपां सुदारुणाः
ये पुरा ब्राह्मणा गृहे हृतास्ते त्वत्कृते तया जानाम्येतदहं सर्वं यत्ते मात्रा कृतं पुरा श्यामलो १२१
वाच तथापि त्वं समासाद्य देवं जामातरं विभुं मुच्यते तेन पापेन यथा त्वमद्धना कुरु तद्ध्रु

त्वाधिंतयाविष्टःचिरंध्यात्वाजगादतां । धर्मराजःसुखासीनःप्रियांशाणमनोरमां इतस्त्वंस
प्तमेतीतेजन्मनिद्वापरेणाशुभा आसीत्तस्मिंस्तदासंगात्सखीनांपर्युपोषिता बुधाष्टमीसुसं
पूर्णायथोक्तफलदायिनी तस्याःपुण्येनदग्धत्वंयदिसंसमागतः तेनमुक्तेतनरकात्तेमा
तापापसंघजात् नयुक्तात्वरितं स्नात्वादृष्टपुण्यैर्विवाचकं स्वमातुःश्यामलांतुष्टातेनमोसं 69
जगामसा उर्मिलारूपसंपन्नादिव्यदेहावरांशुका विमानवरमारूढादिव्यमाल्यावराम्बिता
भर्तृसमीपेस्वर्गस्यादृश्यतेयापिसाजनैः बुधस्यपार्श्वेनभसिनिमिराजसमीपगा वि
स्फुरंतीमहाराजबुधाष्टम्याःप्रभावतः युधिष्ठिरउवाच यद्येवंप्रवराकृष्णतिथिर्वैतुबुधा
ष्टमी तस्यामेवविधिंब्रूहियादृक्तुष्टोसिमाधव कृष्णउवाच शृणुपांडवयत्नेनबुधाष्ट
म्याविधिमुत्तमं यदायदाभवेत्ताष्टम्यांबुधवारोभवेद्यदि तदातदाहिसाग्राह्याएकभक्ताशनैः
नृपैः स्नात्वानद्यांतु पूर्वाह्णे गृहीत्वा करकंनवं जलपूर्णंसमधूत्वं कृत्वानद्यैःसमन्वितम्
त्वैः

श्र.कं. पूजयित्वा गृहं नीत्वा बुधमेवं क्रमेण तु माषकेन सुवर्णेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः कारयेद्बुधरू
१२२ पं तु स्वशक्त्या वा प्रयत्नतः अंगुष्ठमात्रं पुरुषं चतुर्बाहुं सुलक्षणं पद्ममध्ये व्रणं कुंभं पूरयेत्
सिततंडुलैः हेमपात्रेण संस्थाप्य पीतवस्त्रयुगेन च वस्त्रोपरिस्थितं देवं पीतवस्त्राक्षता
दिभिः पंचामृतेन संस्नाप्य तत्तन्मंत्रैः क्रमेण तु नैवेद्यं गुग्गुलं धूपं दशांगेन सुगंधकं पाय
सं घृतपूरैश्च मोदकाशोकवर्त्तकैः फलैश्च विविधैश्चैव शर्करापिंडैः शुभैः ततः पुष्पाक्ष
तैः पीतैः वक्ष्यमाणैश्च नामभिः नमो बुधाय पादौ तु सोमपुत्राय जानुनी तारकेय कटिं चै
व राजपुत्राय चोदरं इलाप्रियाय हृदयं कुमारायेति वक्षसि बाहू पुरूरवःपित्रे ग्रंसौ सोमन
सुताय च मुखं तु पीतवर्णाय ज्ञानाय नयनद्वयं मूर्द्धानं च बुधायेति एभिः स्थानेषु पूजयेत्
सौवर्णे राजते ताम्रे पात्रमादाय शोभने गंधपुष्पाक्षतैः पीतैः गुडमिश्रां तु पूरितैः जानुभ्या
मवनीं गत्वा तेन चार्घ्यं निवेदयेत् उर्वशीस्वरो यस्तु यः पुरूरवसः पिता यो ग्रहाणाम् १२२

घिपातिर्बुधोनः संप्रमीरत्तुवेरांश्चविष्णुनादत्तांसकलान्नृः प्रपद्यत् मंत्रेणानेनदत्वार्घ्यं
जप्त्वामंत्रमिमंपुनः प्रथमेमोदकान्दद्याद्द्वितीयेफेणिकांस्तथा तृतीयेघृतपूरांश्चचतु
र्थेवटपत्रिकान पंचमेशुभ्रकारांश्च षष्ठेसोहालिकांस्तथा अशोकवर्त्तिकाश्चैवसप्तमे
कार्यमेवच अष्टमेशर्करामिश्रैः खंडवेष्टैर्युधिष्ठिर श्रियायवापनेदद्यात्त्रतीभोज
नमाचरेत् एवंक्रमेणकर्त्तव्यं बुधाष्टम्यां युधिष्ठिर बांधवैः सहमित्रैश्चभोक्तव्यं प्रीति 71
पूर्वकम् सोम्यमाप्यापनेश्चैवनरनरकेभ्योविमुंचति सोमात्मजात्मकमशेषसुखप्रदं
यः संपूजयेत्सकलनीपयुतंचकुंभे पक्कान्नपात्रसहितंसहिरण्यवस्त्रं पश्येत्ससोयमपुरी
नकदाचिदेव इतिश्रीभविष्योत्तरपुराणेकृष्णयुधिष्ठिरसंवादेबुधाष्टमीव्रतम् अथोद्या
पने युधिष्ठिर उवाच उद्यापनविधिं ब्रूहि कृपयाभक्तवत्सल कस्मिन्कालेचकिंद्रव्यंकथं
सफलभाक्भवेत् श्रीकृष्णउवाच आदौमध्येतथाचांतेकुर्यादुद्यापनक्रियां सप्तमाद्य

व्रतार्क
१२३

यतोमर्त्यः कुर्याद्दंतप्रधावनम् आचम्य कुर्यात्संकल्पं दशविप्रान्निमंत्रयेत् अष्टम्यां प्रातरुत्था
य शुचिर्भूत्वा व्रती ततः गंगाद्यादिमहातीर्थे स्नात्वा नित्यकृतक्रियः गृहमध्ये शुचौ देशे रंगवल्ली
विराजिते पुण्याहवाचनं कृत्वा कुर्याद्दीक्षाविधानकं प्राणानायम्य विधिवत्कृत्वा संकल्पनादि
कं तिथ्याद्युल्लेखनांते च व्रतनाम प्रकीर्तयेत् मया कृतेवु धाष्टम्या व्रतं सांगफलाप्तये उद्याप
नं करिष्ये हमित्यक्षतकुशोदकं त्यक्त्वाचार्यादिवरणं कुर्याद्वस्त्रादिभिः फलैः ब्रह्माणं वरणु
यात्तत्र वस्त्रतांबूलभक्षतोः ततः प्रजादिकं कुर्यात् गृहयज्ञपरः सरं ततस्त्वष्टदलं कुर्यात्म
ध्ये कर्णिकया सह पंचवर्णैः समापूर्य दलाग्राणि च केसरान् कर्णिकायां न्यसेद्धान्यं पंचप्र
स्थप्रमाणतः दलेषु च दलाग्रेषु यथाशक्त्या विनिक्षिपेत् तत्रैव स्थापयेत्कुंभान् मध्ये पूर्वादि
दिक्षु च गंगाजलेन संपूर्णं वस्त्रादिभिरलंकृतान् पंचत्वक्पल्लवोपेतान् नव कुंभान्यथाविधि १२३
तदुत्तरे ग्रहाणां सर्वान्मंडले स्थापयेत्ततः तस्योर्वे स्थापयेत्कुंभं वारुणं चाविशेषतः वस्त्रत्वेक

स्यांराज्ञस्यवैश्यस्यतांन्यासामायस्यारं कन्यादूषणं कृत्वा ग्रामात् प्राँचीवादिशमुपनिःक्रम्य प्रभूतेने
धनेनाग्निंप्रज्वाल्यगायत्र्येनैव्याहृतिभिः आहुतिसहस्रंजुहुयात् गायत्र्याअष्टसहस्रमावर्त्यआ
अ२५ दित्यंप्रेक्षमाणः तस्यभिर्हिरण्यवर्णाभिः राम्यान्नप्रोक्षयित्वा वामदेव्यन्त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो 73
भवति अत्रचसर्वत्राविशेषितव्याहृतिशब्देन भूर्भुवः स्वरितितिस्रोव्याहृतयउच्यन्ते तत्र
स्वगृह्योक्तकुशकण्डिकाविधानेन परिसमूहनादिपर्युक्षणान्तंकृत्वा आघारादिप्राजापत्यां
तंकृत्वा व्याहृतित्रयस्य प्रजापतिऋषिः अग्निवायुसूर्यादेवतागायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदांसिहु
नाम्नानप्रायश्चित्तेप्राणायामेविनियोगः ओंभूर्भुवःस्वरितिप्रथममन्त्रोदेवत्तोदृशं ओंभूर्भुवः कृत्वा४
स्वःस्वाहा एवंक्रमेणाहुतिसहस्रंहुत्वास्विष्टकृद्धोमंसमापयेत् ततोऽप्याधिकसहस्रंगा
यत्रीजपित्वाच तस्यभिर्हिरण्यवर्णाभिरिति ओंहिरण्यवर्णाःशुचयःपावकायासुजातः
कश्यपोयास्विन्द्रः याअग्निंगर्भंदधिरेसुवर्णास्तानआपःशंस्योनाभवंतु यासांदेवादिवि
कृण्वन्तिभक्षंयाअन्तरिक्षेवहुधाभवंति याअग्निंगर्भंदधिरेसुवर्णास्तानआपःशंस्योना
भवंतु शिवेनमाचक्षुषापश्यतापःशिवयातन्वोपस्पृशततत्वचमे घृतश्चुतःशुचयोयाःपा शिव· २८
यासांराजावरुणोयातिमध्ये सत्यानृते अवपश्यन्जनानाम् याअग्निंगर्भंदधिरेसुवर्णास्तानआपःशंस्यो
नाभवंतु ४२

विश्वंभुवनसप्तकं सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारः स जायते एषालोकवतीज्ञेयात्तनुराधाप्रजाप
तेः बौधायनः प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विरमांतानि विशेषतः समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु क
थं भवेत् ॐ पूर्वाभिर्व्याहृतिभिः सर्वाभिः सर्वपातकेष्वाचामेत् यत्प्रथमं आचामति तेन ऋग्वे
दं प्रीणाति यद्द्वितीयं तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदं यत्प्रथमं माष्टिं तेनाथर्ववेदं यद्वि
तीयं तेनेतिहासपुराणादीनि यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो हृदयं चक्षुः कर्णौ नासिकाना
भिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतयः सर्वाश्चैव देवतान प्रीणाति आप्नोति च तस्मादाचमना
देव सर्वस्मात्पापात्पूतो भवति उपपातकानुवृत्तौ यमः ॐकाराद्या व्याहृतयः सहस्रमनुम
न्त्रिताः फलाहारस्तु यावत्पश्यति तदहरेव विशुध्यतीति ॐकारयुक्तास्तिस्रो व्याहृतयः ॐ भूर्भुवः
स्वरिति सहस्रमनुमंत्रिताः सहस्रजपितं चाभ्यस्य ऊनः ऊनं जपित्वा सहस्रत्रयं जपित्वेत्यर्थः
ततः फलाहारस्त्रिरात्रं तदहरेव विशुद्धो भवति वसिष्ठः मनसा पापं ध्यात्वा ॐ पूर्वाः सप्त
व्याहृतीर्जपेत् शातातपः अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्वकाकस्पर्शे सचैलस्नानं महाव्याहृ
तिभिश्चरेत् महाव्याहृतिभिरिति भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिरित्यर्थः वृद्धयमः गोहत्यादीह

गायत्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः। पश्य पश्य गायत्री चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत्। वेदा

एकत्र सांगास्तु गायत्री एकतः स्मृता। योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञः तस्य तत्कारणं वृथा। भारवाहीव भ

तकः केवलं क्लेशभाग्भवेत्। तथा ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मत्स्यार्थं कथितं मया। अधीतश्रुतसंयु

क्तं तपश्चेष्टं तु केवलं स्यात् खरं भारवाही किलाधीत्य वेदं न विवेद यश्चार्थं योऽर्थवित्स कलं भद्रम 75

श्नुते नाकमेति विधूतपाप्मा। सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः। सुरापश्च विशुध्यति

लक्षजप्यान्न संशयः। तथा सूता देवी विशेषेण सर्वकल्मषनाशिनी। सर्वकामप्रदा देवी वर

दा भक्तवत्सला। घृतयुक्तैस्तिलैर्वह्निं हुत्वा तु सुसमाहितः। गायत्र्या प्रयतः शुद्धो सर्वपापैः प्र

मुच्यते पापात्मा लक्षहोमेन पातकेभ्यः प्रमुच्यते। अभीष्टं लोकमाप्नोति तथा पापविवर्जि

तः। गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी। गायत्र्यास्तु परं नास्ति पावनं दिवि चेह च। हस्तत्रा

णप्रदा देवी पततां नरकार्णवे। तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः। गायत्रीजप्यनिर

तं हव्यकव्येषु योजयेत्। तस्मिन्न तिष्ठते पापमब्बिन्दुरिव पुष्करे। शंखः। अशीतिमनुवर्तनेन वाह्य

ति भ्यः परं होमे योगियाज्ञवल्क्यः। एताश्च व्याहृतीः सप्त प्रयः स्मरेत्प्राणसंयमे उपासितं भवेत्तेन शिव.

२२

ऽक्षरं कं ब्रह्म गायत्री सशिरास्तथा सकृदावर्तयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते एवं यस्तु विजानाति गा
यत्रीं ब्राह्मणस्तु सः अन्यथा शूद्रधर्मा स्याद्वेदानामपि पारगः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञात्वा ब्रा
ह्मणेन सा व्याहृत्योंकारसंहिता सशिरस्का यथार्थतः सशिराश्चैव गायत्रीयैर्विप्रैरवधारिता
स्ते जन्मबंधनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विदंति च अग्निपुराणे सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा स
ह ये जपंति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् योगियाज्ञवल्क्यः आद्या व्याहृतयः सप्त गाय
त्रीं सशिरां तथा ॐकारं विंदते यस्तु स मुनिर्नेतरो जनः शंखः सव्याहृतिं सप्रणवां गाय
त्रीं शिरसा सह ये जपंति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्र
णाशिनी सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचनी दशसाहस्रजप्येन सर्वकल्मषना
शिनी लक्षजप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी स्वर एकाक्षर ॐकार ऋग्वेदे स्वरितो
दे दात्त एकारो यजुर्वेदे स्वरितोदात्त एकाक्षरं साम्नि संक्षिप्तोदात्त एकाक्षरं अथर्ववेदे उ
दात्तो नात्र संशयः यथा हि प्रबलो वह्निः कक्षं दहति सानिलः तथा कालाग्निरुद्रोसौ
लोकान्दहति चांतकः इति वचनमासाद्य वेदाः सांगास्तु चत्वारो धीताः सर्वे च या मया

तीर्थ्यचनस्भिर्हिरण्यवर्णाभिः प्राणायामं कृत्वाग्न्यात्मानं प्रज्ञास्य तस्मात्पापात्पूतो भवति इति प्राणा
याममाहात्म्यं अथ सप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीजपफलं तत्र विष्णुधर्मोत्तरीय प्र
थमकांडे सव्याहृतीकप्रणवां जप्त्वा शिरसा सह प्रणवेन तथा व्यस्ताभिर्वा व्याहृतयः पृथक्
तथा सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ये जपंति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् दशाकृ ७७
त्वः प्रजप्तासा रात्र्यह्ना यत्कृतं लघु तत्पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा शतजप्ता तु
सा देवी पापोपशमनी स्मृता सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी लक्षजप्येन च तथा
महापातकनाशिनी कोटिजप्येन राजेंद्र यदिच्छति तदाप्नुयात् यक्षविद्याधरत्वं वा गंधर्व
त्वमथापि वा देवत्वमथवा राज्यं भूर्लोके हतकंटकं दशसाहस्रजप्येन निःकामं पुरुषोत्तमः
विधिना राजशार्दूल प्राप्नोति परमं पदं यथाकथंचिज्जप्तैषा देवी परमपावनी सर्वकाम
प्रदा प्रोक्ता विधिना किं पुनर्नृप [illegible] सर्वात्मना हि या देवी सर्वभूतेषु संस्थिता गा
यत्री मोक्षहेतुर्वै मोक्षस्थानमलक्षणं ओंकारशाक्षरं कं ब्रह्म गायत्रीसशिरां स्मृता त्रिपिपाट
मधीयीत गायत्रीं शिरसा तथा सर्वपापैः प्रमुच्यंते ब्रह्मस्युर्यतीस्तथा योगियाज्ञवल्क्यः यो शिव
त
२६

प्राणायामान् विष्णुस्वर्थे नेयांस्तांस्त्वा षडाचरेत् ॥ व्यत्ययमः चांडालीवृष्णीमित्रकलत्रं वा गत्वा उप
स्पृश्य वामदेव्येन त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तस्मात् पूतो भवति ॥ अत्र वामदेव्येन त्रीन् प्राणाया
मान् कृत्वेति पूरककुंभकरेचकेषु प्रत्येकं पवित्रे वारत्रयेण एकः प्राणायामः एवं क्रमेण न
व वारान् पठित्वा प्राणायामत्रयं करणीयमित्यर्थः ॥ तथा रेतो मूत्रपुरीषप्राशनं कृत्वा लशुन
भी॰प॰४१ पलांडुगृंजनकं कुं कारी नामस्मेषां चाभक्षणं भक्षणं हंसग्रामकुक्कुटं श्रृगालमांसभक्षणं कृ शूकर ५४
त्वा कृच्छ्रमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा महाव्याहृतिभिः उरोगमुदकं पीत्वा
तदेव तस्मात् पापात् पूतो भवति ॥ अत्र शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वेति पूरककुंभकरेचकक्रमे
ण शुद्धवतीनामकं मंत्रत्रयं पठनीयमित्यर्थः ॥ शुद्धवतीमंत्रस्य एतदं तस्य ऋषिः त्रिष्टुप् छंदः इंद्रो दे॰ता॰=
देवता मार्जने विनियोगः ॥ मंत्रो यथा ॥ ॐ एतो न्विंद्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना शुद्धैरुक्थैर्वावृधांसं
शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥१॥ इंद्र शुद्धो न आगहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः शुद्धो रयिं निधारय शुद्धो
ममद्धि सोम्यः ॥२॥ इंद्र शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥३॥ तथा रक्तस्य च ह
न्मनः ॥ ब्राह्मणो यस्य वर्णिस्त्रियं कृत्वा हिरण्यपेशलायां प्रतिष्ठाप्य प्रसूनिमज्जयन्त्री वा मात्रमुदकमव

प्राणायामे ४

मासात्पुनंत्यहरहः कृत्वाः विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणमनुयोगियाज्ञवल्क्यव्यासापस्तंबाः स
व्याहृतिं कप्रणवांप्राणायामान्षोडश अपिभ्रूणहनंमासात्पुनंत्यहरहः कृताः वसिष्ठः सव्याहृती
प्रसहं ३४ मासांश्चषोडशप्राणायामान्कृत्वाएककालंहविष्याशीमासेनब्रह्महापूतोभवति कर्म्मोतेययास्विनी
दद्यात् कवापस्तंबः अष्टगालवैर्दष्टोग्राम्यैःक्रव्यादभिरेवच नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामे
नशुध्यति उष्ट्रयानंसमारुह्यखरयानंचकामतः स्नात्वातुविप्रोदिग्वासाःप्राणायामेनशुध्यति
कात्यायनः प्राणायामैश्चदुर्गंधेविशुध्यतीतिशेषः सुमंतुः मद्यानंवत्रोगंधाघ्राणेप्राणायाम एकः
गद्यव्यासः गंधघ्राणेसुरायाः प्राणायामोघृतप्राशनंच कूर्म्मपुराणे सुरांस्पृष्ट्वाद्विजः कुर्यात्प्राणा
यामत्रयंशुचिः पाराशरः शातातपश्च अज्ञानाभक्षकमनंनक्वात्वानुवंतो ब्राह्मणस्यपदाभुंक्तेप्राणा
यामेनशुध्यति पराशरः ब्राह्मणान्नंद्विजोभुक्त्वाकृत्वाकर्म्मविगर्हितं प्राजापत्येनशुध्येतप्राणा
यामैस्तुषोडशैः कूर्म्मपुराणे अनस्थ्नांचैवहिंसायांप्राणायामेनशुध्यति मनुयोगियाज्ञवल्क्यौ
अह्नारात्र्याचयान्जंतून्हिंसत्यज्ञानतोयदि तेषांस्नात्वाविशुध्यर्थंप्राणायामान्षडाचरेत् र
हस्यंवक्ष्यमः प्राणायामःपरंतपः पद्यायतिधर्म्मे मुनिरज्ञानतोजंतून्हिंस्तिनस्तिच्चदिवानिशं

मर्दुमास्ते ५ पतनीय

षु यच्चाम्नदप्येवं युक्तं द्वादश प्राणायामान् धारयेत् पातकपतनीयोपपातकवर्ज्येषु यच्चा
न्यदप्येवं युक्तं द्वादशाहान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् पातकवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं यु
क्तं द्वादशाहान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् पातकवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्विमा
सं मू द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश प्राणायामान् धा
रयेत् योगियाज्ञवल्क्यः द्विगुणं त्रिगुणं कृत्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः प्राणायामैश्चतुर्भिस्तु
मुच्यन्ते ह्युपपातकात् प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये उपपातकयुक्तानामनादि
दिष्टस्य च तु रेव तथा ब्रह्महा च सुरापश्च गम्यागामी तथैव च सुवर्णस्तेयचौरश्च गोघ्नो विश्वा
सघातकः शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्यकृत् एवमादिषु चान्येषु पापेषु विविधेष्वि
रं प्राणायामशतं कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति निर्मलाः स्वर्गमायान्ति संतः सुकृतिनो यथा वि
ष्णुधर्मोत्तरा ग्निपुराणयोः श्रावण्यां पौर्णमास्यां च सोपवासो जितेन्द्रियः प्राणायामशतं
कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः अत्रिवासिष्ठौ च प्राणायामैर्य आत्मानं नियच्छति सततं पुनः दश
द्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं तपः सव्याहृतिं कप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश अपि भ्रूणहनं

मुच्यते सर्वकिल्बिषैः प्राणायामशतं कृत्वा ४८

आकार - 20 X 15

पत्र - 1

भा०
२२५

तु संक्षुद्य पलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतं ॥ निशोषितं हिमः स
तस्य मानं मतं पाने पलद्वयमितं बुधैः ॥ द्रव्ये चूर्णीकृतं ॥ अथ मंथवि
शीते क्षुण्णद्रव्यपलं क्षिपेत् ॥ मृत्पात्रे मंथयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं
कृतं ॥ मंथयेत्समस्तीयात् ॥ अथ फांटविधिः ॥ क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् ज
नू लं ॥ मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पटात् ॥ स स्याच्चूर्णद्रवः फांटस्त
न्मोद्रं सितागुडादींस्तु कर्षमात्रान्विनिःक्षिपेत् ॥ कल्के चूर्णीकषेसमितं
तैलं देयं द्विगुणमात्रया ॥ सिता गुडसमं दद्यात् द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ पेष्य
चूर्णविधिः ॥ अत्यंतशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितं ॥ तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोद
षसंमिता ॥ चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता ॥ चूर्णेषु भर्जितं हिंगु देयं नो
ड्भवेत् ॥ लिह्याच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः ॥ पिबेच्चतुर्गुणैरेव
द्रवैः ॥ चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकं ॥ पित्तवातकफातंके त्रि द्वि

चतुर्भिः माषकैः शाणः स निष्कष्टंक एव च॥ गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्या
त्॥ चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः॥ चतुष्पलैस्तु कुडवः प्रस्थाद्याः पू
॥ स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलं॥ प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्र
नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथांभोल्पं महानलं॥ अतिमात्रं च दोषाय यथाल्पस्य
मानपरिभाषा॥ अथ भेषजानां विधानानि॥ स्वरसस्तथा कल्कः क्वाथश्च हि
मेयाः कषायाः पंचैते लघवः स्युर्यथोत्तरं॥ तत्रादौ स्वरसविधिः॥ आहतात्त
त्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत्॥ वस्त्रनिष्पीडितो यस्तु रसः स्वरस उच्यते॥ आहृतोत्की
त्रुपहृतात्॥ तुल्यं क्षोदपिष्टात्॥ कुडवं चूर्णितं द्रव्यं स्वरसानामसंभवे॥ ज
लाष्टिष्टवपच्यते॥ स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत्॥ निशोषितं चा
पिबेत्॥ निशोषितं निशायामुषितं॥ सिता मधु गुडक्षीरं नाराकल्ल वणातया
कोलमात्रं वसं क्षिपेत्॥ कोलं टंकद्वयं॥ अथ कल्कविधिः॥ कंडितं त
न्निपेत्॥ भावयित्वा जलेनापि देयं सर्वत्र कर्मसु॥ भावयित्वा को म
न्निक्षिप्तं द्विगुणे जले॥ अहोरात्रस्थितं तस्माद्भवेद्वा रसउत्तमः॥
आदाय शुष्कद्रव्यं वा ॥४४॥

आकार - 31 x 14

पत्र - 1

...समुदायोपाधिः तस्करः बृहस्पतिः॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः॥ प्रायश्चित्तिः प्रा
यश्चित्तं वनस्पत्यादि॥ आकृतिगणोऽयं॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः॥
समर्थानां प्रथमाद्वा॥ सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वं कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत्॥ इदमधि
क्रियते॥ प्राग्दिश इति यावत्॥ प्राग्दीव्यतोऽण्॥ तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रिय
ते॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च॥ एभ्योऽण् स्यात्॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु॥ अश्वपतेरपत्या
दि॥ आश्वपतं गाणपतं॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु
दितेरपत्यादि दैत्यः अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः॥ यणो मयो द्वे वाच्ये॥ मय इति पं
चमी यण इति षष्ठी पक्षे यस्य द्वित्वं॥ हलो यमां यमि लोपः॥ वा स्यात् शय्यसत्तिलोपे

म॰ को॰
२५

द्विकौ च त्रैयं रूपं असमासे जिल्लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वैयं द्वित्वाभावे लोपे च सति एक
यं प्राजापत्यः॥ देवाद्यञञौ॥ दैव्यं दैवं॥ बहिषष्टिलोपो यञ् च बाह्यः॥ ईकक् च। कि
त्ति च नहि तेष्वाचामादेः वृद्धिः बाहीकः गोरजादिप्रसङ्गे यत् गोरपत्यादि गव्यं
उत्सादिभ्योऽञ् औत्सः इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्न
ञौ भवनात् धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेष्वाभ्यां मेनौ स्तः स्त्रैणः पौंस्नः "तस्यापत्यं"
षष्ठ्यन्तात्कृतसंधेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ओर्गुणः उव
र्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते ओरोदिनित्यानैवो गुणो ञ्णितिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
…ापपित्ते तेन स्वायंभुवमित्यादि सिद्धं उपगोरपत्यमौपगवः आश्वपतः दैत्यः

आकार – 28X15

पत्र – 1

हे जलधर मह[illegible]ाम पूर्वोक्तं चंडीश्वरस्थानमन्यस्मिन्संध्यातिरिक्तेपि काले आसाद्य प्राप्य तेन
वस्थातव्यं त्वया स्थे[illegible]ः कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी यावद्यावत्काले भानुः सूर्यः नयनविषयं दृष्टिपथ
मत्येत्यतिक्राम[illegible]स्तम्नयासे स्थातव्यमित्यर्थः यावादित्येवेदवधारणार्थे यावत्स साकल्येऽवधौ माने च ताव३

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः कु
र्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीयामामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥३८॥

धारणा इत्यमरः किमर्थमत आह कुर्वन्निति श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनं शिवस्य संध्यायां यो बलिः
पूजा तत्र पटहतां कुर्वन् संपादयन् आमन्द्राणामीषद्गंभीराणां गर्जितानाम् अविकलम् अखंडं फलं
लः स्यसे लभेः कर्त्तरि लृट् महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगे गर्जितसाफल्यं स्यादि
त्यर्थः ॥३८॥

मे॰ टी॰
२०

नत्रसंध्याकालेपादन्यासैर्न्नृत्यभेदैः क्वणितारशनामेखलायासांतास्तथोक्ताः क्वणतेरकर्मकत्वाद्गत्यर्था
कर्मकेत्यादिनाकर्त्तरि क्तः लीलयाविलासेनावधूतैः कंपितैः रत्नानांकंकणमणीनांछायया कांत्याखचि
तारूपितावलयश्चामरदंडायेषांतैः वलिश्चामरदंडैरुजवराविश्लेषचर्मणीनि विश्वाऽवामरेवालव्यजनैः
क्लांतहस्ताः एतेन देशिकं नृत्यं सूचितं तदुक्तं नृत्यं सर्वरविरवद्धंकं तु कवस्त्वालिदंडिकावामरसृजः वीणाध्व
त्वानुपन्कुर्फ नृत्यंतद्देशिकंभवेदितिवेश्यामहाकालमुपेतानृत्यन्त्योगतिकास्त्वत्तो नखपदेषु नखक्षतेषु
सुखान्सुखकरान्सुखहेतौ सुखे सुखमिति शाश्वतः वर्षस्याग्रविंदून्प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घा
पादन्यासक्वणितरशनास्तत्रलीलावधूतैरत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लांतहस्ताः वेश्या
स्त्वत्तोनखपदसुखान्प्राप्यवर्षाग्रविन्दूनामोक्ष्यन्तेत्वयिमधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान्॥३८॥
नकटाक्षान्अपांगानामोक्ष्यन्तेपरेरुपकृताः संतः सद्यः प्रत्युपकुर्वतीतिभावः कामिनीदनीयत्वं लक्ष
णं शिवोपा[illegible]फलं तेन न मनसीतिध्वनिः॥३८॥ पश्चात्संध्यावल्यानंतरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारंभे नृत्तां
उवप्रारंभे प्रति[illegible]जयापुष्परक्तं प्रत्यग्रत्नारुणं संध्यायां भवं सांध्यं तेजः दधानः उच्चैरुन्नतं भुजाएव
तरवास्तेषां वनं[illegible]लेनमंडलाकारेणाभिलीनोभिव्याप्तः सन् कर्त्तरि क्तः भवान्या भवपत्न्या दृ
ष्टः वरुणभव[illegible]गाडीश्श्चानुगामश्च शांतउद्वेगो गजाजिनेन दर्शनिभयं यस्याः तया अतएव
स्तिमितनि[illegible]यनेयस्मिन्कर्मणि तत्तथा तत्तथोक्तं उद्वेगस्त्वचारितं भवस्यैव मेहगुरुणामिनीतिशाद्या

[illegible]

राम॰
२०

पत्र - 1

आकार - $25 \times 11 - \frac{1}{2}$

गात्राः कृगतिविक्षेपे॥ पा इत्यस्य पिबादेशः। पिबति। घ्रा गन्धोपादाने। अस्य जिघ्रादेशः। जिघ्रति
। जघ्रौ। घ्रायात्। घ्रेयात्। घ्राता। अघ्रासीत्॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। अस्य धमादेशः। धमतिले
हंन्ते हकारः। दध्मौ। दध्मतुः। दध्मुः। ध्मेयात्॥ ध्मायात्। अध्मासीत्। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। अस्य ति
ष्ठादेशः। तिष्ठति। दाण् दाने। अस्य यच्छादेशः। सम्यक्प्रकारेण ददाति संप्रयच्छति॥ ददौ। देयात्।
दाता। अदात्। म्ना अभ्यासे। अस्य मनादेशः। मनति। मम्नौ। मम्नतुः। ऋ गताविति अस्य ऋच्छादे
शः। ऋच्छति। आर। आरतुः। आरुः। अर्पिता। अर्ता। आर्च्छत्॥ सृ गताविति अस्य धावादेशः।
धावति। शद्लृ शातने। अस्य शीयादेशः। शीयति। शीयते। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्य
सीदादेशः। सीदति। गमॢ गतौ। गमयमइषूणां छकारो भवति। अन्तरिक्षे लिखपे। गच्छति। जगाम।
यम्यति यमनो। यच्छति। ययाम। इषु इच्छायां। इच्छति। इयेष। अस्य वर्णविकारपर्ययो वर्णान्तरापेविपर्ययो लो
जनीजौ। ज्ञा अवबोधने। जनी प्रादुर्भावे। अनयोः जा आदेशो भवति। अविकरणो दिवादेर्यः। जायते।

सा० उ० नाज्ञादेः। जानाति॥ ईहलो। जानीतः। अतः जानंति। जानीयात्। जानातु। अजानात्। आत्म
४२ नेपदेपि। ज्ञुवः। अज्ञासीत्। ज्ञातेर्नुः। ज्ञपयति। ज्ञातेर्नुत्वः। पक्षज्ञपयने इत्यादीनां ह्रस्वो भवति॥ अवा
दौ विषये। पुनाति। पुनीतः। पुनंति। पुनीयात्। पुनीयातां। पुनीयुः। पुनातु। पुनीतात्। अपुनात्।
पुयात्। पुपुवतुः। लुनाति। लुनीतः। लुलाव। लुलुवतुः॥ निविशादेः। निविशादेर्ङितो आत्मनेपदं भ
तिः१ वंतु नंति। लुनीयात्। लुनातु। अलुनात्। अलुनीतां। अलुनन्। लुलाव। लुलुवतुः। लुलुवुः। धुनाति
धुनीतः। धुनंति। विशप्रवेशने। निविविशे। जिजये। विजयते। निजिग्ये। पराजयते। संपश्यते। सं
ददृशे। संगच्छते॥ संजग्मे। संगृह्णीते॥ संजगृहे॥ संस्मरते॥ संशृणुते। संविन्ते। संविदाते। संविरेते।
संपृच्छते॥ आङो दोनास्यविहरणे। आदत्ते। पर्वते दृष्टाते। दोतो आत्मनेपदं। भवति। सादेशलोपः। आद
त्ते। अनास्यविहरणे किं। अनात्मनेपदं परस्मैपदमेव। मुखं व्याददाति। कुक्षः। क्रीडो अनुसंपरिभ्य
श्च। अकूजने। क्रीडविहरणे। अनुक्रीडते। परिक्रीडते। अकूजने किं। संक्रीडति रथचक्रं॥ समवप्रे पा म

४२

आकार - 25 x 10

पत्र - 1

कमात्रविषयत्वात् अत्र च सस्थानत्वेन मः खाजडत्युक्तं वार्त्तिकं प्रमाणं सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां संज्ञा सह ह-
न चार्धमेव विसर्जनीयःइत्यस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः यदि तु खनं ज्ञोपिधानुरार्धधातुके इत्येन तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वात् इहे
वार्त्तिकमसंगतं स्यात् यत्तु हरदत्तमाधवादिभिः ख्याधातुरपि खशादिरित्यविधिरप्युभयपत्ताधारणा इत्युक्तं तिन्नत्यमभाष्ये
च क्विलुगेवोपपन्नस्तस्मात्सार्वधातुकेपि खशा हि प्रयोगापत्तेश्च न चेष्टापत्तिः माधवेनार्धधातुके खेवापंत्रखशादिरित्यु
क्तत्वात् सार्वधातुकेनाभिधानमस्येवचारणीकर्तव्यत्वाच्च यत्तु गोरवगुरुत्वाच्चेत्याक्षेपानावत् स्याचेतत् वहवःसु
मांसोस्मिन्कुले बहुधुमं ख्यानीत्यत्र रुत्वं स्यात् उरःप्रभृतिषु पुमान्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप् सार्वधा
तुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाधएवेति चेत् इष्टापत्तेः संहितायाम् अविवक्षायां तु रुत्वमेवेति स्पष्टमेव यत्तु प्राञ्चाख्या-
धातोर्नेति केचिदुक्तम् तन्न यदि ख्याञादेशे ऽसन्त्यर्थेस्ति तर्हि केचिदित्यनुचितं स्थनेत्रःधातोश्चेत्तर्हि सार्वधातुक
विषयेपि निषेधः स्यात् नचेष्टापत्तिः निर्मूलत्वात् च किं स्यात् चेति यत्तु प्राचा शाहि रूपं तत्रपरस्मैपदमप-
क्तं चायनेर्ङित्वात्तु आयत इत्यतिप्रसंगः स एवाच रुत्वीत्यर्थकर्तरि क्विवं नादावारेक्विपि वा ध्वम् प्रशान् इति प्रपूर्वा
च्छाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः मो नो धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वान्न लोपो न तन्त्ये पकारोपर्यकार
उच्चारणार्थः तेन नः पुनातीत्यादि सिद्धम् उभयथापि द्विरिष्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलितः इत्याशयेना
ह रुः स्याद्वेति कुप्वोः ≍क≍पौ च खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् खर्परे शरि इति विसर्गलोपः जिह्वामू
लीयस्य शर्त्वात् वा शरीति विसर्ग एव आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ चाद्विसर्ग इति यत्तु प्राञ्चाद्विकल्पमुक्तं तन्नः
कः पाभ्यां तके विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात् कानाम्रेडिते कान्कानिति वा छो आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव य
था स्यात् इह मा भूत् कान्कान्पश्यसीति अत्र एकः कितशब्दः उक्तो द्वितीयः देवकाकुत्तिनान्यपश्यसीत्यर्थः क कादिषु च

म॰ भा॰ अथ प्रत्याहारग्रहणं विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ नेत्युक्तम् नासौ सूत्रार्थः ≍क≍पयोरश्रितत्वात् नत्वाश्रयकृतत्वात् किंतु आर्थिकार्थक
१४ थनेन हि तिङ्नयत्नाह ≍क≍पयोरपवादः कौनस्कुत इति कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यबिति प्राग्गणपाठसामर्थ्याद
ण सर्पिष्कुण्डिकेति नित्यसमासइत्येव सिद्धे इह यातृस्पष्टोऽलन्नतन्त्रैव वक्तव्ये सेनासुरेति यदि हि ध्रसनुकूलात्तत्र षष्ठ
स्य चत्वं तत्र तिच्च द्वयं स्यात् संनिपातपरिभाषया चत्वेप्रवृत्तेनुष्ठकारोपरि चकारस्य येनेतिभावः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इति हलं
त्यः ॥ ७ ॥ ॥ शर्परे सत्वादेरयमपवादः यदि तु शर्परेनेष्यते च्चेन्नत्र हि च कृते सत्वे निषिद्धे पि कुप्वोः ≍क≍पौ न स्यातां वा
हः द्वौ समर्थ्यः स्यात मिति विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह नान्यदिति तदेवं स्फुटयति हेति स ५
प्तादौ अपवादो रिति सूत्रे उच्चारणयेन तत्र भवेत् यदि त्वर्थविकारो बाधते अपवादो रवयीति यथाश्रुतं साधु किंतु खरीति
तिमत्तं कल्प्यते शर्परेति केचित् न चात्र वर्त्मेन्तरयाप्यव कल्पकत्वं रविसर्गस्य द्रुते भेदेन तत् द्वयं वर्त्ते निष्फलत्वा
त् पाचकत्वककारेष्ठितिवृत्तिः संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परितो णत्वविना इने अन्यस्यासंभवात् प्रातः कल्पमिति
अधिकरणत्वात् किं प्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये त्वाक्षिप्तमन्ययत्वम् दोषामन्यमहः दिवाभूता रात्रिरिति व
त् गीः काम्यति इह द्रुणः पर इति सत्वं न तत्रापि काम्ये गोरेवेत्यस्मात् वृत्तेः यदि तु नत्रैवेदं यतो नत्र हि षत्वमात्रं प्रतिषे
धोपि पूर्वेणास्त्वं स्यात् द्रुणःषः पूर्वस्यापवादः इदं करोते सह इति च द्वयमपूर्वत्रासिद्धत्वात् तेनोकणःपरस्य द्रुणः परस्य पा॰ सं॰ भ॰
स्य अन्यस्य भवति विवेकः पुरः प्रवृत्ताः इति पुपाल न एतयोः प्रातः प्रातेत्यादिना क्षिपू तदंता ज्ञाप्य जसंतता स्फुटी
कर्तुं पुरः पुरो वित्युपन्यस्तम् इदुदुपधस्य इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकर
ण्येन संबंधः अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो विसर्ग इति संबध्यते केवलं तु सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वा
त् न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्राप्तिः त्य एविषु मिति वाच्यम् आगतेः करोतीत्यादौ दोषस्यानिवर्त्यत्वेन तद्संसिद्धेः न चानिदे
सुमनः
१५

आ० — 29 X 10

पत्र — 1

ति॰ का॰
२१

परस्ववसादे रिदन् ॥ प्रतिद्रुत्सवरंतो भवतीतिहृप्तता मिमां मां त्क सेटः प्रव
दंतित्त छिदः ॥ पदंतं मदंतमतांचवृद्धः ऊ वृत्तौ प्लु ड्डिं॰ वर्णे व थे श्रोकु
श्रिन्नावपि १ गुणस्यानुवृत्तमुत्तांच बहुलम्बुवो द्भवंत प्यो ...ति म प्योप्लु
सुदृलवः ३ति स्वरांतानिपुणोः समुद्धृतास्त तोह सांता निधि सन्निबोध
म २ प्राक्तिस्त्रकांते प्वनिडे कडुख्य ते ह्यसि ष्ट्व सांतेषु व सिः प्रतास्यां
रमिस्त्रमंते स्व घमेघु नेघमिस्त तस्त्रृती थे तत्ममि रेवं नेतरे ३ यमि
र्भीर्मं तेष्वनडे कडुख्य तेरामिदिवादा वपिवहटते मातिं नमि स्व

रा॰ म॰
२२

गुरुश्चानृताकीराणां नेत्वपूर्वलोपो ववाज ववजतुः ७।१ वाजीत ७।१ व्रजीत कुजू
तौ वादिव ज्जो सेनित्वं हृ ग्लिष्टिः ७।१ व्राजीत ७।१ जग तो हे दर्श च ७।१ जेदे
र्दु हुं गेव सादेशा विवाय हुपातोः विकरणस्य नैधीतौ श्चवलोव एधि
१८ रिपुवैस्वरेपरे ७।१ नेकस्वस्य संयोगपूर्वस्यतु वौ ३ वर्णितो ह न्वो
रेवापि विव्यतुः स्वरांतादत्वेतश्चतादेनिलोपनिटस्यक्रो वेद विव ८
विथ विवेथ ७।१ जिथ विव्यथः विव्यिव विव्यिम ७।१ जिव ७।१ जिम
वीयात नैकस्वरादनुस्वारात् ७।१ इटो ग्रहादेहल रुदतादेकस्वराद्रतोः

आ० 25x16

पत्र - 3

श्रीगणेशायनमः अथातःसंप्रवक्ष्यामिसुन्दरीयन्त्रमुत्तमम्॥ यस्यविज्ञानमा
त्रेणत्रैलोक्यविजयीभवेत् १ नवधाकृतभूभागेनवकोष्ठानिकारयेत्॥ ना
मायंत्राणिदेवेशिप्रस्तारक्रमतोभवेत् २ अष्टगंधेनयोगेनहस्तमारभ्यपा
र्वति॥दशवारंतुविन्यस्यलोकमोहनमाभवेत् ३ वारषोडशकंचैवाकर्षणंच
भवेदिह॥वारविंशतकंकृत्वापृथिव्यांजयमाप्नुयात् ४ वारविंशतकंकृत्वास
ततंपरमेश्वरि॥करोतिमहेशानिपुरक्षोभंयुतोनरः ५ पुरक्षोभंविहीनस्यात्तत्रचस
पाभवेत् जीवहीनोयथादेहिसर्वकर्मसुनक्षमः ६ लक्षमागेलिखेद्योवैशिवतु
ल्योभवेद्ध्रुवः आर्कक्षीरेणलिखेन्मोहनार्थंमहेश्वरि ७ हरिद्रयाविलिखेत्सर्वस्तं
भनमाप्नुयात् धत्तूररस्यरसेनैवशत्रूच्चाटनंभवेत् ८ अंगारेणाविलिखेतशत्रो
संमारणंभवेत् चंदनेनविलिखेत्प्रतीतोचविशेषतः ९ ब्राह्मणोभूर्जपत्रेणताड
पत्रेणाभुजः वैश्यस्तुकागदेविलिखेच्छूद्रस्तुभूमिभागके १० सुवर्णेनालिखे
देवि मोहनार्थंसन्निक्षितं लेख्यण्णएलिखेद्यंत्रंवशीकरणेसुसिद्धये ११ अस्यभवानी

१ मंत्रस्य सदाशिव ऋषये नमः शिरसि अनुष्टुप् छंदसे नमः मुखे आ
द्याभवानिदेवतायै नमः हृदि ह्रीं बीजाय नमो गुह्ये श्रीं शक्तये 2
नमः पादयोः ल्कीं कीलकाय नमः नाभौ सर्वांगे मम मनोवांछिता
र्थसिध्यर्थे जपे विनियोगः ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः श्रीं तर्ज्जनीभ्यां नमः
ह्रीं शिखायै वषट् ल्कीं कवचाय हुं स्वा नेत्राभ्यां वौषट् हा अस्त्राय फ
ट् अथ ध्यानं अर्द्धेन्दुमौलिमुकुटाममरैश्च वंद्यामंभोजपाशस्र
णिसूर्णकपालहस्ताम् रक्तांगरागभरणावसनां त्रिनेत्रां ध्यायेच्छि
वस्य वनितां मदविह्वलांगीम् बालार्कमंडलाभाशां चतुर्बाहुं त्रिलो
चनां पाशांकुशशरांश्चापं धारयंतीं शिवां भजे १ अथ मूलमंत्रः ।।
ॐ श्रीं ह्रीं ल्कीं स्वाहा यथाशक्तिं जपित्वा ॐ गुह्यायै नमः ११ स्तंभ
नार्थं हरिद्रया उच्चाटने च वर्णदौलोयकेन अंकयंत्रे एकपितं
किंतु बीजप्रकीर्त्तितं १२ रक्तांबरो रक्तगंधो रक्तमाल्यानुलेपितो ।।
रक्ताशने विशेद्दिक्षु यक्षभुक् वा हविष्यभुक् १३ स्त्रियं नगच्छेन्नियतं १

ब्रह्मचारी व्रते स्थितः ब्रह्मचर्यं नरो यस्तु तस्य सिद्धिर्भविष्यति १७ अंके यंत्रं वि
हायाप्यथः कश्चित्सिद्धिमिच्छति न तस्य भवेत्सिद्धिर्यदि विघ्नं प्रजायते
१५ काकपक्षस्तु लेखन्यां मारणं चैव लिखेत्ततः करोति निश्चयं पूजां च सर्व
सिद्धिमवाप्नुयात् १८ ॐ क्रीं ह्रीं क्लीं पंचदशयंत्र सहस्राणि पुरश्चरणे कृते
नरः इति श्री शिवतांडवे प्रत्यक्षोपदेशे पंचदशीसंपूर्णम्॥ द्वितीयविधिः पा
र्वत्युवाच कैलासशिखरासीनं गौरी पृच्छति शंकरं॥ पंचदश्याविधिं ब्रूहि
सर्वसिद्धिप्रदायकम् १ ईश्वरोवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि पंचदशीवि
धानकं प्रीतिर्नानाविधिर्लोके यंत्राणि सर्वाणि कीर्तिता २ पंचदशीमहायं
त्रकलौ सिद्धिप्रदायकं गुह्याद्गुह्यं महालोके देवानामपि दुर्लभं ३ मारण
उच्चाटनम् प्र०१ द्रव्यप्राप्तिः द्वि०२ वशीकरणं तृ०३ देवदर्शनं च०४ मंत्रोद्धारं प्र
वक्ष्यामि ॐ ह्रीं क्लीं हरस्तपा रातन्मंत्र महामंत्रं सर्वसिद्धिप्रदायकं ४ जल
मग्नितथापृथ्वी यंत्राणि च समर्पयेत्॥ चंद्र१ नेत्र२ तथा वह्नि३ वेद४
बाण५ रससप्ताष्ट मुनि९ नाग महाज्ञेया र्द पंचदशी प्रकीर्तिता॥

२ अथातः संप्रवक्ष्यामि यंत्रयोगं सुमद्भुतं रविवारे अर्कदुग्धं च स्मशाने भ
स्मना लिखेत् ॥ अस्य वर्णस्य नामानि चित्ता मध्ये विनिक्षिपेत् ७ विक्षिप्तो
जायते मर्त्यो शत्रुर्नाशं तं जयेत् पंचदशी विलोमं तु संध्या काले विशेष
त ८ चंद्रवारे ह्रीं लातु श्वेतदूर्वा च केशरं ॥ श्वेतगुंजतया युक्तं कपि
लापय मध्यतः ९ यंत्रेण लिखितं सम्यक् कुंकुमं कंठे न धारयेत् राजा
नं वशमाप्नोति चान्य लोकेषु का कथा १० भौमवारे ह्रीं लातु
काकरक्तं चपदाकं यंत्रेण यस्य नामानि लिख्यते मौनिनो जलः ११
तस्य द्वारे खनेत् भूमौ उल्लंघ्या च्चाटनो भवेत् कुटुंबादि नराः सर्वे
यदि शक्रसमो रिपुः १२ बुधवारे ह्रीं लातु नागकेशररोचनं स
र्षपा तैलयुक्तं तु लिखेद्यंत्रं समुत्तमम् १३ वर्ति काक्षिप तैलस्य ज्वाल
येन्मंत्रभावतः नरकपाले कज्जलं हृत्वा जयेन्मोहनं जगत् १४ गुरुवा
रे हरिद्रे देरोचनं त्वगुरुं घृतं ॥ यंत्रराजं समालिख्य तस्य नामस्य मध्यकं
१५ आसने निखने चैव सर्वमाकर्षणं भवेत् अथातः संप्रवक्ष्यामि

४

शिव २

३ बिल्वशाखानुलेखन्यासह संद्वितीयं लिखेत् २७ एकान्ते शुभस्थाने
भूमिमध्येलघेवच वाचासिद्धिश्च जायते नान्यथाशंकरोदितं २८ अ
र्कपत्ररसेनैवार्कपत्रसमालिखेत् अष्टोत्तरशतं चैव रिपुनामसमन्वि
तम् २९ कीकरीवृक्षवधंतु ज्वरादिदेहमूलकम् जायते नात्र संदेहो 5
यदि शक्रसमो रिपुः ३० हरिद्रालिखितं यंत्रे जलेनैव तु घर्षयेत् अष्टो
त्तरशतं चैव मध्ये पाषाणस्तंभनं ३१ रिपुद्वारे खनेद्भूमौ सिंहीकंट
नुयंत्रकं कलहो जायते नित्यं भ्रातृपुत्रादिबांधवैः ३२ अपामार्गरसे
नैव लिखेत् भूर्यपत्रके एकाहिकं तृतीयं च चतुर्थ ज्वरनाशनं ३३ भृंग
राजरसेनैव यंत्रं लेख्यसभूर्यके धारयेद्बाहुकंठेतु विवादे विजयी भवे
त् ३४ अथातः संप्रवक्ष्यामि यंत्रविधिं सुसिद्धिदं लक्षमात्रं समालिख्यासि
द्ध्यति शुभे दिने ३५ भूमिमध्ये शुद्धचित्तः भूमिशायी जितेंद्रियः हवना
दिप्रकर्त्तव्यं सर्षपाद्यतंदुलं ३६ शार्कराचैवसंयुक्तं यंत्रसिद्धिं ३

प्रयोगं तु महद्भुतं १६ भृगुवारे सकारं वचकुष्ठमधुसमं लिखितं यंत्रराजं तु

भूर्जपत्रे सुशोभनं १७ दृष्ट्वा स्त्री विह्वला याति प्राणैरपि धनैरपि ॥ शनिवारे चि

ताकाष्ठं पंचदशी विलोमकं १८ लिखितं यस्य नामानि स्मशाने निखनेद्भुवि ॥

कुक्कुटस्य तु रक्तेन क्षिपते नात्र संशयः १९ अथातः संप्रवक्ष्यामि यंत्रराजविधिं 6

शृणु ॥ यस्मै कस्मै न दातव्यं गोपितं न प्रकाशयेत् २० वटवृक्षे लिखेद्यंत्रं भू

मिमध्ये ततो लिखेत् वटशाखां तु लेखन्या कृष्णपक्षे चतुर्दशी २१ आरंभं

क्रियते मर्त्यैः एकचित्तः समाहितः अपुत्रं क्रियते मर्त्यं धर्मार्थकाममोक्ष

दं २२ दाडिमवृक्षलेखन्या सहस्रं यंत्रं भूर्जे लिखेत् ॥ बंधमोक्षकरं सत्यं स्वा

मिप्रीतिकरं परं २३ अश्वत्थदलेखन्या यंत्रं पंचशतं लिखेत् भूमि

मध्ये दरिद्राणां नाशनं भवति ध्रुवं २४ गोमूत्रं मनशिला च्छेव कर्पू

रं त्वगुरं लिखेत् भूर्जपत्रे सहस्रं तु आम्रवृक्षदामलकं २५ यंत्रं

चिंतयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितं प्राप्नोति विपुलान्भोगान्नि

र्लोभो भवेन्नरः २६ बिल्वपत्ररसं गृह्य हरितालमनशिला

- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 1 / 2 पृष्ठ
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari – देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – प्रतिष्ठितलिंगशालग्रामविषयः यदा प्रतिष्ठितं मंत्रविधिर्यथाविधि तदाप्रभृति—
- End – स्थाना स्त्रीहृनितकातिरीति प्रयोगपारिजातस्कांधात् वस्तुतस्तु स्त्रीशूद्रस्पर्शानिषेधः ——— ॥
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - लिं०-सं०
- Revisor -
- Author -

1. Remarks- अपूर्ण, 33 वाँ पेज मात्र उपलब्ध,

लिं०चं० प्रतिष्ठितलिंगशालग्रामविषयः यदाप्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्भिर्यथाविधि तदाप्रभृति शूद्रश्च योषि
२२ दापि न संस्पृशेत् इति हि रत्नाकरदीये प्रकरणवाक्याभ्यां प्रतिष्ठितलिंगस्य स्पर्शनिषेधात् विहि
तस्वरलिंगेषु स्पर्शः स्त्रीशूद्रयोरपि न स्थावरेषु लिंगेषु सत्यमेतन्मयोच्यते इति लिंगेष्वेव स्प
र्शविधानाच्च तत्रापि बाणपार्थिवयोरेव स्पर्शः कार्यः तदुक्तं शिवरहस्ये स्पर्शः पार्थिवलिं
गस्य बाणलिंगस्य चादरात् स्त्रीभिः कार्यस्तथा शूद्रैरेवशास्त्रविनिर्णये इति स्थावरेष्व
पि ये त्वयंभूलिंगं तत्र स्पर्शः पर्वणि कार्यः न सर्वथा तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे स्थावरेषु च लिं
गेषु यत्र दिव्यं भविष्यति तत्र पर्वणि कर्तव्यं स्पर्शनं स्त्रीभिरादरात् पूजाप्यन्याययायोगं पं
चाक्षरपुरःसरमिति एतेन स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वरे स्पर्शनेनाधिकारोस्ति
विशेषो विश्वेशकरस्य च शूद्रो वानुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा न
रकमश्नुत इत्यादि निषेधोपि व्याख्यातः यत्तु नारदीये शालग्रामे रमाकांतं बाणलिंगे
चशंकरं स्त्रियः शूद्राश्च नेमौ ह्यर्चयेयुः कदाचनेति स्त्रीशूद्राणां बाणपूजनेपि ना
धिकार इत्युक्तं तदसत्स्त्रीशूद्रविषयं तदुक्तं स्मृतिसंहितायां विरक्तानां तु शूद्राणां बा
णे मन्त्रजनं नस्मृतमिति अथवा स्त्रीशूद्रैस्तु ब्राह्मणद्वारा पूजनं कार्यं तदुक्तं भविष्ये दुर्गा
दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिवार्चनमि २२

जलं भुंक्ते स याति नरकानंते नूकरतां व्रजेत् इत्यादि शिवपूजाऽकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नि
त्यं काम्यं चेति तु स्थितं कथमेकस्योभयविधत्वमिति चेदुच्यते यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
तत्तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतिषु सका
मनिष्कामानुष्ठितस्याग्निष्टोमादिकर्मणः स्वर्गापवर्गहेतुत्वमस्तीति भावः ननु लिंगे सुकोटि
भिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैः स्तुतैः शालग्रामशिलायास्तदेकेनापि तद्भवेदित्यादिवचनानां का
गतिरिति चेदुच्यते एकशालग्रामपूजा कोटिलिंगार्चया समा इत्यादि वाक्यस्य स्वार्थेन तात्प
र्यं स्तावकत्वात् सर्वप्राधान्ये हि निंदेयं न हि निंदितुमर्हति किं तर्हि कृतं स्तोतुमर्हतीति न्यायेन
तद्वाक्यं लिंगपूजां न निंदति किंतु शालग्रामपूजां स्तौति यथा तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यो
पि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन इत्यत्र योगिनः स्तावकत्वं ज्ञानाधिक्य
मुक्तं न तद्वत्तत्रापीति दिक् अथ शिवपूजाधिकारिणो लिंगे ब्राह्मणेनैव पूज्यो हरः शुचि
नाऽशुचिनापि वा स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रादपि सुदुःसह इति अत्र केचित् स्त्रीशूद्राणां
स्पर्शसहितपूजानिषेधार्थत्वमविशेषेणमन्यंते केचित्तु पू जाबालश्रौत्रस्त्रीव्यतिरिक्तवि
षयमित्याहुः तदपि न बालश्रपि हरविपुत्रं नस्पृष्टो द्वेषयुश्चीती सनाथामतनाथावा न
स्नानास्तीति निवृत्तिरिति प्रयोगपारिजाते स्कांदात् वस्तुतस्तु स्त्रीशूद्रस्पर्शनिषेधः

आ० - 25 × 11

पत्र - 1

मुद्र॰ जेत्व ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद् इति वामावर्तेन तिलान्वि
२ कीर्य ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्याः सोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अ
स्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तु अधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मानिति मंत्रं जपेत् ततो अर्घ
पात्रोपरि भोजनपात्रे जेरुत्वा ततोऽर्घपात्रोपरि अन्त्राछिं नेदलिलाग्रं
पवित्रं धृत्वा ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिः स्र
वन्तु नः इति पात्रे जलं धृत्वा ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मि
तः प्रयत्नैः मद्भिः पृक्तः स्वधापापितृल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहा ति
त्वा न्युद्दिप्य गंधपुष्पं तूष्णीं तत्र प्रदिप्य अर्घपात्रं वामहस्ते कृत्वा
पवित्रं भोजनपात्रोपरि उत्तरागं धृत्वा तदुपरि किंचिदुद्कांत राम
२

विष्णोर्वा सर्वावस्थांगतोपि वा यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं सबाह्याभ्यंतरः शु
चिः ॐ पुंडरीकाक्षाय नमः ततः कुशान्यवतिलजलान्यादाय पूर्वाभि
मुखः ॐ अद्यामुकमासेऽमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकवासरान्वि
तायाममुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः अक्षय्यतृप्तिकामनया सां
वत्सरैकोद्दिष्टश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य कुर्यात् ततः गायत्री
जपेत् पुनः ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च नमः स्वा
हायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः इति त्रीन् जपेत् ततोऽपसव्यं कृत्वा
दक्षिणाभिमुखः मोटकतिलान्यादाय ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुक
शर्मन् सांवत्सरैकोद्दिष्टश्राद्धे इदमासनं ते स्वधा इति मोटकमुत्सृ

आ० - २२ x १०

पत्र - १

वा० ५

ना ३ ना १

भाति इति यास्कमुनिविशेषवचो आख्यातस्थले प्रत्ययार्थप्राधान्यं
त्यजत इति वाच्यम् आख्यातपदं तिङ् इत्येव निरूढं नतु तिङन्तमपि
ति आख्यायते संख्यावर्त्तमानत्वादिभावत्वेन संख्याकालादिरि
त्याख्यातार्थस्यैव प्राधान्यमिति नियमात् वस्तुतस्तु प्रथमान्तार्थप्राधा
न्येपि मृगकर्तृको त्वादं धावनस्य कर्तृतासंबंधेन इति क्रियायां विशे
षणतयाऽन्वयो न विरुध्यते यतो हि विशेषणान्वयिनाऽन्वयि विशेष्येव
शेषणत्वं धावनक्रियाविशेष्यो मृगकर्तृत्वान्वयिनो दृष्टो क्रियातदन्व
यि वस्तुं विशेषणत्वं धावनक्रियाया अस्त्विति न भाष्यकृ
द्युक्तिविरोधो न वा हेलाजोक्तिविरोध इति तत्त्वम् स्पष्टं चेदं मीमांसा

न्नायांश्रकर्तृप्रावेमेतिकोनामप्रपमांनिवारपिमोषेइति पत्तुप्रगाकर्तृकेवो 2
लंवधावनेस्मैवदृशिक्रियायांकर्मतयान्वयोविवक्षितइतिभाष्यकदाशय
वर्णनाम् ॥पदमिसुवंतांहिपथानेकंसुवंतस्यविशेषणं तथ्यातिङंतम
प्यास्तिङंतस्यविशेषणं म्र१इतिहेलाराजसंमतिप्रदर्शनंतद्रुपन
विचारचारु॥प्रकृतिप्रत्ययोसहार्थंब्रूतस्तयोःप्रत्ययार्थप्राधान्यमिति
नियमात् ॥धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्द
बुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविशेष्यतयाप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरितिका
र्यकारणाभावात् एकधात्वर्थप्रकारापरधात्वर्थविशेषकान्वयबो
धासंभवनसंभवतीतिइति नचभावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिना

आ० 22 x 11 $\frac{1}{2}$

पत्र - 2

वि०

१७

नष्टो च नरूपेणाङ्गैव संपदः॥ महोतिशायिवीर्येण संपूर्णस्य महात्मनः॥२४८॥
केत्तेन तुल्यतामेति देवदेवेन विष्णुना॥ यस्यांशांशावतारेणा विना मह्यो विलीय
ते॥२४९॥ जगदेतन्नथा प्यादुर्दशा ये तद्विमोदिता॥ नास्ति जन्म जरा मृत्युर्न्न प्रांच
स्यार्थमेव चेः॥२५०॥ कामाद्या सके चित्तत्वात्किंतु सर्वेश्वरप्रभो॥ त्वन्मयात्वात्मुमा
दाद्यापरा क्रोमिपदिहेतुं न चित्त॥२५१॥ विद्योमसदृश्वनामेत त्स्मृत्य दुर्वृमश्वजः॥ नाम्नैः
केन तु येन स्यात्तत्फलं वृद्धिमेप्रभो॥२५२॥ श्री महादेव उवाच॥ राम रामेति रामे
ति रमे रामे मनोरमे॥ सहस्रनाम तत्तुल्यं राम नाम वरानने॥२५३॥ इति श्रीपद्मपु
राणोत्तरखंडे उमामहेश्वरसंवादे विष्णोः सहस्रनामस्तोत्रं समाप्तं॥ मत्स्यकेस्यः १७
कृ र्मेत्खुथवाराहो नारसिंहो ग्रथवामनः॥ रामो रामश्च कृष्णश्च बौद्धकल्कि

राम:

मुषितास्मि त्वया नाथ चिरजदिय मीश्वरः॥ प्रकाशितो न मे यस्मात्वद्द्यादिव्यशक्तिः
येः॥२४०॥ ब्रह्मा महेश्वरो विष्णुः सर्वदेवो नमो नमः॥ नवद्वादि गुरुर्मूर्ध्नैः सामान्य इ
वचीस्यते॥२४१॥ मदीयसांद्रिमदात्मा नजमाता नजंतिये॥ द्विष्ट्वतो पितया पापानु
प्रेस्वं ते कृपामया॥२४२॥ मयापी बाल्ये स्वपितु प्रज्ञा दृष्टाव नक्षिता॥ दुःखादर्शं पीडकं
ष्ट्रिया नाथ्यासितापुरा॥२४३॥ तयासंविदिता त्यक्त्वा प्रज्ञा स्यो नवदाद्दयः॥ विलसं
ति मशकाद्यासस्तुदन्मित्रवां चवा॥२४४॥ तया विना केदेव त्वं के स्वर्ग केपरिग्रहः
सर्वे नजंति जीवंतो यातना स्विव संस्थिता॥२४५॥ ता मृते नैव चद्यमीर्थ कामो मोक्षो
दिदूरतः॥ स्तुविताना दुर्वृत्ताना कुतो योगसमाधयेः॥२४६॥ सच संसारसारैक सर्व
लोकैकनायकः॥ वशगा का मता यस्य त्यक्त्वा त्वामपि शंकरः॥२४७॥ स्त्रनोद्वत्येः

वि०

६

स्तापत्रयविवर्जितः ॥ ब्रह्मविद्याश्रयोनघः स्वप्रकाशः
स्वयंप्रभुः ॥ स्तापत्रयविवर्जितः ॥ ब्रह्मविद्याश्रयोनघः स्वप्रका
शः स्वयंप्रभुः ॥५१॥ सर्वोपेक्षुदासीनः प्रणवः सर्वतः समः ॥ सर्वानव
द्यो दुःप्राप्यस्तुरीयस्तमसः परः ॥५२॥ कूटस्थः सर्वसंश्लिष्टो वाङ्मनोगो
चरातिगः ॥ संकर्षणः सर्वहरः कालः सर्वभयंकरः ॥५३॥ अनुल्लंघ्यः
सर्वगतिर्महारुद्रो दुरासदः ॥ मूलप्रकृतिरानंदः प्रद्युम्नो विश्वमो
हनः ॥५४॥ महामायो विश्वबीजं परशक्तिः सुखैककृत् ॥ सर्वकाम्यो
नंतलीलः सर्वभूतवशंकरः ॥५५॥ अनिरुद्धः सर्वजीवो हृषीकेशो

६
रामः

पारोनीशोनिर्द्वो व्ययोव्ययः॥ सर्वज्ञः सर्वगः सर्वः सर्वदः सर्वभावनः॥४४॥ ४
सर्वसास्ता सर्वसाक्षी पूज्यः सर्वस्य सर्वदृक्॥ सर्वशक्तिः सर्वसारः सर्वात्मा
सर्वतोमुखः॥४५॥ सर्वावासः सर्वरूपः सर्वादिः सर्वदुःखहा॥ सर्वार्थः स
र्वतोभद्रः सर्वकारणकारणं॥४६॥ सर्वातिशायकः सर्वाध्यक्षः सर्वेश्व
रेश्वरः॥ षड्विंशको महाविष्णुर्महागुह्यो महाहविः॥४७॥ नित्योदितो
नित्ययुक्तो नित्यानंदः सनातनः॥ मायापतिर्योगपतिः कैवल्यपतिरात्म
भूः॥४८॥ जन्ममृत्युजरातीतः कालातीतो भवातिगः॥ पूर्णः सत्यः शुद्धबुद्ध
स्वरूपो नित्यचिन्मयः॥४९॥ योगिप्रियो योगमयो भवबंधैकमोच
कः॥ पुराणपुरुषः प्रत्यक्चैतन्यः पुरुषोत्तमः॥५०॥ वेदांतवेद्यो दुर्ज्ञेयः

आ० 32 x 15

पृ० - ५

हरिणीभार्या ब्राह्मणीव विशेषतः तस्य० अतः तस्माद्धेतोः शोभं के पतिते वृषयाजके अस-
त्कार्यार्थनिरते पुराणार्थविवर्जिते मूर्खे पाखंडनिरते क्रयविक्रयके द्विजे राते
षां पातकं महत्तयदि० एकाकी मिष्टमश्नाति भार्यापुत्रविवर्जितः आत्मजातां ए
संपन्नां समानसदृशे वरे न प्रयच्छति यः कन्यां न ददाति ज्ञानदुर्बलः तस्य० मृ
गीवाक्यं ततः श्रुत्वा लुब्धको हृष्टमानसः संहृत्य वाणसंधानान्मुमोच तद्धरिणीं
तदा तस्मात् मुक्तिप्रभावेन तल्लिंगस्यापि प्रपूजनात् तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्तः परां प्राज्ञा
मृगी तदा संत्रस्ता भयसंभग्ना पतिमन्वेष्यती मुहुः जालमध्ये स्थितेनाथ दृष्टा
सा लुब्धकेन तु पुनर्वृक्षस्य पत्राग्रतो त्रोटयित्वा करेण तु छिन्नानि पतितानि भागे लिं
गोपरि दिष्टतया तस्यावधार्यतेनापवाणे धनुषि संधिते निशं तत्रैकचित्तेन कु
टुंवार्थं जिघांसया निरीक्ष्य लुब्धको यावद्वाणं तस्यां विमुंचति तावन्मृगस्य संह
यस्य

व्रं० २२१

शोदृष्ट्वातंविकलाभवत् अद्यापिभगिनीमेवैलुब्धकेनविनाशिना ममकिंजीवितव्येनमत्स्याद्दुःखे
नपीडिता वरंमृत्युर्नशोकोवैदृष्ट्वाव्याधंविलोक्यतः एवंसंचिंत्यहरिणीलुब्धकंवाक्यमब्रवीत्
धनुर्द्धरवरव्याधसर्वजीवनिकृंतन देहिमेवचनंचैकंयश्चात्त्वंमांनिपातय आयाताहरिणी
चैकामार्गेणानेनलुब्धक समायाताद्यवानेवसत्यंकथयसुव्रत तच्छ्रुत्वालुब्धकस्तत्रविस्मि
तेनहृणमे तत्र तस्यास्तुयादृशीवाणीअस्याश्चैवतुतादृशी सांचैषावागतान्तंप्रतिज्ञा
पालनायच अथवान्यासमायातातयायाकथितापुरा लुब्धकउवाच अहोरात्रंकृतंकु
टुंबंकुटुंवार्थेमयामृगि अधुनात्वांहनिष्यामिदेवानांस्मरणंकुरु तपस्तेजोवलंसर्वं
निर्दग्धंविरहाग्निना अहंजालान्मुमोच्यामिभोजनंनैमेविष्यति तयोक्तंलुब्धकःश्रु
त्वाकिंकरोमीतिचिंत्यच मृगीप्राहसमुक्ता येनैवंमेनिश्चयोहृदि संचिंत्यलुब्धकःप्रा
हमृगीशोकातुराकृशां सत्यवदमहाभागेयत्ययोमेयथाभवेत् तस्यतद्वचनंश्रु
नजायते वलवांश्चमहातेजामेदोमांससमन्वितः अन्यश्चपीनोगोरांगोमृगोप्यत्रागमिष्यति।
अहंचदुर्वलान्नंमेदोमांसविवर्जिता केवलंपापभाक्त्वंहिममप्राणविमोचकः मार्गेण

3

व्रं० २८० तुंगकृतस्य योंतरायकरो नरः तेन पापे० देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं ब्रह्मद्रव्यं हरेत्तु यः तस्य पापेन०
दीपं दीपेन यः कुर्यात् पादं पादेन धावयेत् तेन० भर्तारं स्वामिनं दूतं आत्मानं कालमेव
च गां विप्रं च गुरुं नारीं यो मारयति दुर्मतिः तेन० अवेलवेचयत्पापं यत्पापं दांभि
केन ते अजितेंद्रिये धूर्ते च परदोषानुकीर्तने कृतघ्ने बकदर्पे च परदाररते तथा
सदाचारविहीने च परपीडाप्रदायके परपैशुन्ययुक्ते च कन्याविक्रयकारके प
रापवादसंतुष्टे सर्वधर्मविवर्जिते वृषलीपतौ वार्धुषिके पित्रोरुत्तरदायके हेतुके
वकवृत्तौ च कूटसाक्षिप्रदे तथा एतेषां पातकं मे स्याद्यदि नायामि ते गृहं यत्पापं ब्रह्महत्यायां ४५
पितृमातृवधे तथा तेन पापेन० लिप्यामि यदि नायामि ते गृहं यत्पापं तु व्यका
नां च यत्पापं गरदायिनां तेन० द्विभार्यः पुरुषो यस्तु समदृष्ट्या न पश्यति तस्य पा राम
पेन० सकृद्दत्वा तु यः कन्यां द्वितीयाय प्रयच्छति तेन० कथायां कथ्यमानायां मं २८०
तरं कुरुते नरः तस्य० यतिनिंदापरो नित्यं वेदनिंदापरो हि यः तस्य० यस्य संग

रंकौ तु फलं हि मे मृगी० अश्रुत्वं लुब्धक श्रेष्ठ कथयामि तवाखिलं अहं पूर्वमहं रं
भा स्वर्गे शक्रस्याप्सरा अनंतरूपलावण्या सौभाग्य सुख गर्विता सौभाग्य मदेक ५
तया स्थित्वा व्याधो वचनमब्रवीत् नाग भिष्यति वेदन्यो जीवस्त्वमपि गच्छसि क्षुध
यापीडितो हं वैकुंठं च विशेषतः प्रातस्त्वया मम गृहमागंतव्यं यथा यथं शपथैः
अब्रजत्वं हि यथा मे प्रत्ययो भवेत् पृथिवी वायुरादित्यः सत्येति श्रुति देवताः ते सा
क्ष्यो न गंतव्यं भवत्या त्वगृहं प्रति तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गर्भार्ता सा मृगी तदा वक्ते
सत्यव्रति तां वै व्याधस्याग्रे पुनः पुनः मृगी० द्विजो भूत्वा तु यो व्याध वेदभ्रष्टो भि
जायते स्वाध्याय संध्या रहितः सत्य शौचविवर्जितः अविक्रय्याणां विक्रेता अयाज्या
नां च याजकः तस्य पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः कूपवृक्षौ तडागं या पर्युपदं धूर्तेर्वा
ग्रामकूटके नास्तिके च विशीले च परदाररते तथा वेदविक्रयके चैव ब्राव सूतक
भोजने तेन पापे० मृतश्राध्या प्रतिग्राहे मातापित्रोरपालके तेन पापेन० दानं दा

श्री.कृ. वंध्यात्वं लभते पुत्रान्दुर्भगा सुभगा भवेत् मृतवत्सा जीवपुत्री काकवंध्या प्रजावती दुःखि
१५६ तो हि नरः कश्चित्सर्वदा सुखी भवेत् एवं विधिविधानेन ज्येष्ठायास्त्वर्चयेत्सदा विधा
नस्य प्रणयं पतिर्यथा पस्तु त्वर्चयेत्तथा यथा गृहे कुरुश्रेष्ठ ज्येष्ठायांशो भवेद्व्रतम् नीरा
जनेन नैवेद्यदीपोत्पादांसु भक्तितः नैवेद्यसहितेनाथ पत्रेनातीव व्रते युधिष्ठिर गृहस्था
त सदा या सोदीपःप्रज्वलितो महान् व्रतस्यो भक्तियुक्तस्तु शुचिःप्रयतमानसः अ
नेन विधिना चैव व्रतेन ग्राह्य युधिष्ठिर ज्येष्ठा नाम परा देवी भुक्तिमुक्तिफलप्रदा यस्तु
पूजयते राजन् तस्मै स्वर्गं प्रयच्छति तथैव सर्वकाले मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्ष
संयुते यस्मिन्कस्मिन्नदिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् तत्राष्टम्यां यदा वारो भानो
र्ज्येष्ठर्क्षमेव च नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी कृतस्नानो नरः कुर्यात्त १५६
स्या मन्वन्तरादिने भक्तियुक्तः शुचिः कुर्याज्ज्येष्ठादेव्यास्तु पूजनं यथा पूर्वं यथा गृहस्था सि

नि=

आवाहनम् श्वेतसिंहासनस्थां तु श्वेतवस्त्रैरलंकृता वरदं पुस्तकं पाशं विभ्रत्यै तेन मो नमः
आसनम् मेष्टे श्रेष्ठेन पोऽसि ज्येष्ठे त्राणि हे सत्यवादिनि सीराब्धौ तु समुद्भूते सर्वज्येष्ठे नमोऽस्तु ते
१५४२ अर्घ्यं शार्ङ्गं वाणीस्थ वक्त्रं च पत्नोमरदर्पणैः सम्मेरप्याप्युधैर्युक्तां ज्येष्ठे त्वामर्चयाम्यहम्
नरामरनरैर्वंद्यायसाकिन्नरपूजिता पूजितासि मया देवि ज्येष्ठे त्वामर्चयाम्यहम् विप्र
प्रिये महामाये सुरासुरसुपूजिते स्थूलसूक्ष्ममये देवि ज्येष्ठे त्वामर्चयाम्यहं पूजामंत्रः
त्वं लक्ष्मीस्त्वनुमा देवि त्वं ज्येष्ठे सर्वे चामरैः पूजितासि मया देवि वरदा भव मे सदा प्रा
र्थना पुत्रदाराविविवृद्ध्यर्थं तस्मात्त्वं वर वि वृद्धये मलक्ष्माक्ष विनाशाय सर्वकालं द्विजो
त्तम पुष्टं संपूजयेन्नित्या वस्त्रैरामरणादिभिः द्वादशे चतुर्वर्षाणि पूजनीया प्रयत्नतः
यावज्जन्म तथा पूर्वं विधिनानेन मानवैः ददाति वित्तं पुत्रांश्च अर्चनीया सदा स्त्रिया
अनेनाविधिना युक्तो यो हि पूजयते नरः नारी वा पूजयत्येतां तस्या लक्ष्मीर्विवर्द्धते ॥

पत्र - 2

आ० - 35 × 13

त्रुटित

कु. नं.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतं दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपंकजं परस्परतपः
संपत्फलायितपरस्परौ प्रपंचमातापितरौ प्रांचौ जायापती स्तुमः २ उद्घाट्ययोगकलया हृदयाब्जको
शं धन्यैश्चिरादपि यथारुचिगृह्यमाणः यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुंदः ३
अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ४ येषां दृश्यंते चंद्रालोके लक्ष्य
लक्षणश्लोकाः प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यंते ५ उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः हंसीव
कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते ६ यत्रोपमानोपमेययोः सादृश्यलक्ष्मी सहृदयहृदयाह्लादकत्वेनोद्भूततया चोद् य
ल्लसति व्यंग्यमर्यादां विना स्फुटं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः हंसीवेत्युदाहरणं त्रयं पूर्णोपमेत्युच्यते हंसी कीर्तिः स्व व
र्गंगावगाहनस्वशब्दश्चैतेषां उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामुपादानात् यथा वा राम

श्रीराम 2

२ दे। द्विधा तेषां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते तत्र यथा यथा वाचकलुप्ता धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता।

प्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता ४ वाचकोपमानलुप्ता ५ उपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति

लोप तत्रोपमानैवहि नाम्नत्वारी मे दाक्षिणात्यो रीहरित्यादि श्लोकेन दर्शिताः सहृन्नामे दाउन्नर श्लोकेन दर्शिताः तडिद्गौरी इत्य

त्र वाचकलोपः तडिदिव गौरी इत्यर्थे उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रबलात् इवलुप्तः स्तेन त्य

त्यत्र धर्म लोपस्तेवलकः नशास्त्रबलात् कोमेन्दुलत्यासेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कर्पूरन्तीत्यत्र धर्मवाचकलोपः

ती कर्पूरमिवाचरन्तीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानन्दात्मकाचारार्थस्य क्विप उवशादेन सह लोपात् अत्र धर्मलोप

स्तेरिका नयनयोरानन्दजनकतया कर्पूरन्तीति तद्रूपपादनस्यापि संभवात् कान्ता स्मरवधूयन्तीत्यत्र

वाचकोपमेयलोपः अत्र कान्तेति विशेषणसाम र्थ्यात् स्वात्मानं कामवधूमिवाचरन्तीत्यर्थस्य गम्यमानत्वात्

ल

हे गुणदोषौबुधोगृह्णन्निंदुक्ष्वेडाविवेश्वरः शिरसाश्लाघतेपूर्वंपरंकंठेनियछति अत्रयद्यप्युपमानोपमेययोर्नै
कः साधारणोधर्मः उपमानेदुःस्पर्शेचंद्रगर योर्ग्रहणमुपादानंतयोर्मध्येपूर्वस्यचंद्रस्यशिरसाश्लाघनंवहनंमुत्तर
स्यगरलस्यकंठेनियमनंस्थापनं उपमेयेबुधेगुणदोषयोर्ग्रहणंज्ञानंतयोर्मध्येपूर्वस्यगुणस्यशिरसाश्लाघनंशिरःकं चंद्रगरल
पेनाभिनंदनं उत्तरस्यदोषस्यकंठेनियमनंकंठादुपरिवाचानुच्चारणंमितिभेदात् तथापिगुणदोषयोस्सविंबप्र
तिविंबभावेनाभेदात् उपादानश्लाघनादीनांगृह्णन्नित्यादिशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्चसाधारणधर्मत्वे
तिपूर्वस्याद्विशेषः वस्तुतोभिन्न योरप्युपमानोपमेयधर्मयोःपरस्परंसादृश्याद्भिन्नयोःपृथगुपादानंविं
वप्रतिविंबभावःइत्यालंकारिकसमयः वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्यच एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्नालु
प्तोपमाष्टधा तडिद्गौरीदुतुल्यास्याकर्पूरंतीदृशोर्मम कांत्यास्मरवधूयंतीदृष्टातन्वीरहोमया ८ यत्रसमे
लोचनत्र लुप्तोनेयमानदूनेः नदेनन्वकतालीयमा[illegible] जनसंभवे १ उपमेयादीनांचलुप्तानांनद्येपकेंदु ए

4

आ० = $26\frac{1}{2} \times 12$

पत्र – 1

हे॰ना ७ २१ चक्षुर्वीर्यंचराहुर्मनोवागव्यक्तात्माअंतरात्मापरमात्मामेशुध्येनमयंपंचदशात्मिका
येत्याहैकचत्वारिंशद्दोनद्वसनवश्रद्धायांप्राणेनिविष्टामृतंजुहोमि॥चतुर्वि
शतिश्रद्धायांप्राणेनिविष्टामृतंहुतंदशांगुष्ठमात्रपुरुषोदेवाङ्गमध्यस्तन्
होवयः॥सर्वप्राणानांग्रथिरसिरुद्रेहेनेमारुप्रायैकंत्वमग्नेरुद्राभिर्देशिवेनमे
संतुइष्टस्वसत्यंप्राजापत्यंतस्मैवमेकमेकमरीचिः सहनाववतु॥सहनौभुनक्तु
सहवीर्यंकरवावहै॥तेजस्विनावधीतमस्तुमाविद्विषावहै॥ॐशांतिः॥शांतिः॥शां
तिः॥शांतिः॥शुभंभूयात्॥ यादृशंपुस्तकंदृष्ट्वातादृशंलिखितंमया॥यदिशुद्ध
मशुद्धंवाममदोषोनदीयते॥१॥कंडेकाष्ठेरथेमंचेनौकायांगजदर्पये॥त २१
तोयजलसंघातस्पर्शदोषोनविद्यते॥२॥शुभं॥शुभं॥शुभं॥शुभं॥शुभं॥ शुभं॥

कमनन्तं सत्यं हि सर्वो वै चत्वारिकद्रुद्रायत्रिणि यस्यैवैकं कालयिनिहोत्रं कृत्रणिष्वया
ज्ञो दिग्निरापोवा इदं सर्वमेकनामःपुनं तुचत्वार्यग्निष्वसूर्या स्वनवनवोमितिच
त्वार्य्यार्यात्तुपैवोजोसिद दोनमेवत्वारिंशत्रिणि ब्रह्मलमेतुमायालोब्रह्मलहत्याद्वाद
शब्रह्ममेधयाग्यानरमंभ्रूणहत्याब्रह्ममेधवाब्रह्मदेवानांमिदंवीरत्यामेकान्न ॰
विंशतिरेकान्नविंशतिमेधाविमेधामद्रंब्र स्वत्वार्यामांमेधाहमयिमेधामेक
मेकमयित्रपस्वातंप्राणान्मुमञ्चभूयाद्गुरिंशल्कैर निलिधानमाक्षिदोमत्यो
मानोमहांतमानस्लोकेप्रजापतेस्वक्तिदाद्यंचवकंयतेसहस्रंहहेमायवेस्वाहैकं ॰
देवंहततस्यैकादशयद्दोदेवाः कामोकाषिन्मयुःहहेतिलंलाजुहोमिगावः स्वियंप्र
॰ जापतंतिलाकस्माश्वोरस्याश्रीप्रज्ञानसप्नप्राणावाक् नकशिरउत्तिष्ठरुरवपं

आ० – 25 पृष्ठ ।।

पत्र – ।

सि०वं०टी० लक्षणाऽजहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणा चेति यत्र वाच्यार्थस्यानन्वयः तत्राद्या यथा गंगायां घोषः मंचाः क्रोशन्ति
३८ तीत्यादौ यत्र वाच्यार्थस्याप्यन्वयस्तत्र द्वितीया यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ अत्र छत्रिणस्तद्भिन्नस्य चागमनान्व
यः यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्र तृतीया यथा सोयं देवदत्त इत्यादौ अत्र तत्तेदंत्वविशिष्टस्य बा
धः ननु राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणा बहुव्रीहावपि लक्षणा यथा चित्रगुरित्यत्र
चित्र x गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं एवं धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र धवखदिरपदयोस्तदर्थे ल
क्षकारतयाभासमानद्विवचनार्थद्वित्वेन लक्षणा कर्मधारये तु नीलोत्पलमित्यादौ न लक्षणा निषादस्थपतिं याजये
दित्यत्रापि कर्मधारये न लक्षणा वेदबोधितयाजनार्हत्वस्य पत्याधिकारोपयुक्तत्वेन वेदस्याधिकारकत्वेनात्र
स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति वेदस्य निषादातिरिक्तशूद्रपरत्वात् दध्यानयेत्यत्र द्वितीयातोपस्थिते दधिपदस्य द
धिकर्मत्वे लक्षणा घटो न पट इत्यत्राभावार्थकनञो घटभिन्ने वक्तुं घटं जानाति इत्यादौ वाख्यातस्यात्मनि लक्ष लग
णा रथो गच्छतीत्यादौ वाख्यातस्य व्यापारे लक्षणा प्रजयतीत्यादौ जयार्थकधातोः प्रकृष्टजये लक्षणा उपसर्ग
स्य तात्पर्यग्राहकत्वमिति संक्षेपः गृहं गच्छ असि बेत्का तपन्थानः सन्तु ते शुभाः ममापि जन्मतत्वेव भूया द्यागतो
३ भवानिति सर्वत्र गमनात्मन्मरणवियोगो भविष्यतीति बोधाद्यद्वैतनामे एतन्नालंकारिकाः तत्र लक्षणायाः
मंतर्भावात् अयाग्निर्माणवक इत्यत्र माणवके अग्निसादृश्यबोधाद्गौणी वृत्तिः समरमेवेत्तिमेवं मस्याः लक्ष
णत्वमाणगुणसंबन्धात्मकत्वेन लक्षणातिरेकात् इति लक्षणानिरूपणम् ॥ नव वृत्तिग्रह एव पदार्थ

३८

शेषं सुगमं नव्यास्तु गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिः न तु जातावपि गौरवादिति मेनिरे मीमांसकास्तु विशेषण-
त्वेन गोत्वादौ एव शक्तिः व्यक्तिलाभस्तु गोत्वस्याश्रयं विनानुपपन्नमित्याक्षेपादित्याहुः तन्न सत् विनाप्याक्षेपं गो-
श्रुतेस्तत्र नव्यक्तिप्रतीतेः प्रभाकरास्तु गवादिशब्दानामानयनादिरूपकार्यान्विते गवादौ शक्तिः सर्वत्र कार्यवा-
क्यादेव व्युत्पत्तेः भूतले घट इत्यादिसिद्धवाक्यात्तु न व्युत्पत्तिरित्याहुः तदसत् इह कोयष्ठयो [illegible] सिद्धवाक्येपि पा-
मराणां व्युत्पत्तिदर्शनात् चैत्रः पचतीत्यादौ आख्यातस्य कर्तरि शक्तिरिति वैयाकरणास्तन्न गौरवात् किंतु क-
तावेव न च गवादिशक्तिग्रहे गृहीतशक्तिकगवादिशब्द[illegible]स्तज्ज्ञानं वा करणं पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः
।८। आकांक्षायोग्यतासत्तितात्पर्यज्ञानानि सहकारीणि शाब्दबोधः फलमिति सारं इति शब्दशक्तिनि० पदं च तुर्विधं
यौगिकं रूढं योगरूढं यौगिकरूढं च अवयवशक्तिर्योगः अवयवमात्रशक्तिकं यौगिकं यथा पाचकादिपदम्
समुदायशक्तिः रूढिः समुदायशक्तिकं रूढं यथा गोपदं अवयवसमुदायोभयशक्तिकमेकजातीयार्थकं प्रतिपा-
दकं योगरूढं यथा पंकजादिपदम् तं अवयवशक्त्या पंकजनकर्तृत्वेन रूपेण बोधयति समुदायशक्त्या च कम-
लत्वेन अत एव समुदायशक्तिरावश्यकी यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातंत्र्येण बोधकं यौगिकरूढं यथोद्भिदादि-
कं शक्तिरिव पदस्य लक्षणापि वृत्तिः इति पदनि० अथ केयं लक्षणा शक्यसंबंधो लक्षणा वर्त्तते च गंगायां घो-
ष इत्यत्र गंगापदशक्यस्य प्रवाहस्य [illegible] संबंधस्तीरे लक्षणाबीजं तु तात्पर्यानुपपत्तिः अत एव प्रवाहे घोषतात्पर्यानु-
पपत्तेस्तीरे लक्षणा तात्पर्यं तु वक्तुरिच्छा वक्त्राभिसंधायिता तेन नमो नि वाक्ये ऽव्याप्तिः सा च लक्षणा त्रिधा जह-

पुस्तक -
पत्र = 1-6 = 6
आकार = 28.5 x 14
आद्यन्त = श्रीमते रामचन्द्राय नमः ॥ प्रीतिं भक्त
जनस्य यो जनयते ———
पचाशाता तन्मूले ऽछ पुष्कते हते च
दशा ।

ली०
१

श्रीमते रामचंद्राय नमः ॥ प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विघ्नं विनिघ्नन्स्मृत स्तं वृंदारकवृंदवंदित
पदं नत्वा मतंगाननम् पाटीं सद्गणितस्य वच्मि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटां संक्षिप्ताक्षरकोमला
मलपदैर्लालित्यलीलावतीम् १ वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्
स्रः ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः २ तुल्या यवाभ्यां कथिता
वल्य: त्र गुंजा वल्लस्त्रिगुंजो धरणं च ते ष्टौ गद्याणकस्तद्द्वयमिंद्रतुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्टः ३ दशा
र्द्धगुंजं प्रवदंति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् कर्षैश्चतुर्भिस्तु पलं तुलाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सु
वर्णसंज्ञम् ४ यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यैर्हस्तोंगुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दंडः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषां ५ स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन तथा कराणां दशकेन वंशः निव
व र्तनं विंशतिवंशसंख्यैः क्षेत्रं चतुर्भिस्तु भुजैर्निबद्धम् ६ हस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिंडैर्यद्द्वादशा द
स्रं घनहस्तसंज्ञम् धान्यादिके यद्घनहस्तमानं शास्त्रोदिता मागधखारिका सा ७ द्रोणस्तु खार्याः
खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्विभागः प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थांघ्रिराद्यैः कु
आद्याद्यैः

रम
१

दुवः प्रदिष्टः ८ पादोनगद्याणकतुल्यटंकैर्द्विसप्ततुल्यैः कथितोऽत्र सेरः मणाभिधानःखकृतै
श्च सेरैः धान्यादितौलेषु तुरुष्कसंज्ञा ९ शेषाः कालादिपरिभाषा लोकतः प्रसिद्धा ज्ञेयाः ॥ इति प
रिभाषा ॥ लीलागललुलल्लोलकालव्यालविलासिने गणेशाय नमो नीलकमलामलकांतये
१० एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशं
कवस्तस्मात् ११ जलधिश्चांत्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संख्याः संख्यायाः स्थाना
नां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः १२ ॥ अथ संकलितव्यकलितयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ॥ कार्यः
क्रमादुत्क्रमतोऽथवांकयोगो यथास्थानकमंतरं वा ॥ अत्रोद्देशकः ॥ अयि बाले लीलाव
तिमतिमति ब्रूहि सहितान् द्विपंचद्वात्रिंशत्त्रिनवतिशताष्टसहस्रा दश शतोपेतानेतानयुत
वियुतांश्चापि वद मे यदि व्यक्ते युक्तिव्यवकलनमार्गेसि कुशला १३ ॥ न्यासः २।५।३२।१९३।
१८।१०।१००॥ संयोजनाज्जातं ३६०। अयुताच्छोधिते जातं ९६४०। इति संकलितव्यकलि
ते ॥ अथ गुणने करणसूत्रं वृत्तद्वयं सार्द्धम् ॥ गुण्यांत्यमंकं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमु

3

ली॰
२

पांतिमादीन् गुण्यस्त्वधोधो गुणखंडतुल्यस्तैः खंडकैः संगुणितो युतो वा १४ भक्तो गुणः शुध्यति येन तेन
लब्ध्या च गुण्यो गुणितः फलं वा द्विधा भवेद्रूपविभाग एवं स्थानैः पृथग्वा गुणितः समेतः १५ इष्टोन
युक्तेन गुणेन निघ्नोभीष्टघ्नगुण्यान्वितवर्जितो वा १६ अथोद्देशकः ॥ बाले बालकुरंगलोलनयने ली
लावति प्रोच्यतां पंचत्र्येकमिता दिवाकरगुणा अंकाः कति स्युर्यदि रूपस्थानविभागखंडगुणने क
थ्यासि कल्याणिनि छिन्नास्तेन गुणेन ते च गुणिता जाताः कति स्युर्वद १७ न्यासः गुण्यः

ति

१३५ गुणकः १२ गुण्यांत्यमंकं गुणकेन हन्यादित्यादिकृते जातम् १६२० अथवा गुणकस्य खंडे ४।८
आभ्यां पृथग्गुण्ये गुणिते युते च जातं १६२० अथवा गुणके १२ त्रिभिर्भक्तो लब्धं ४ आभि ४ स्त्रि
भिश्च गुण्ये गुणिते युते च जातं १६२० अथवा गुणकस्य स्थानविभागः १।२ आभ्यां पृ
थग्गुण्ये गुणिते पृथग्युते च जातं १६२० अथवा अथवा अष्टयुतेन गुणेन २० गुण्ये
गुणिते इष्ट गुणगुण्यहीने च जातं तदेव १६२० इति गुणनम् अथ भागहारे करणसूत्रं वृत्तम् ॥
भाज्याद्धरः शुध्यति यद्गुणः स्यादंत्यात्फलं तत्खलु भागहारे समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भ

राम
२

ञेद्वासन्तिसंभवेतु १८ अत्र पूर्वोदाहरणे गुणितांकानांस्वगुणच्छेदानांभागहारार्थं न्यासः १६ २०
। १२॥भाज्याच्छेदौगुणः १३५ अपवाहारभाज्यौत्रिभिरपवर्त्तितौ ४।५४०।चतुर्भिश्च ३।
४० ५ स्वस्वहारेणहृतेफलंतदेव १३५ इतिभागहारः अथवर्गेकरणसूत्रंवृत्तद्वयं॥समद्वि
घातः कृतिरुच्यतेयस्यास्यांत्यवर्गोद्विगुणांत्यनिघ्नाः स्वस्वोपरिष्टाच्च तथापरेंकास्त्यक्त्वांत्य
मुत्सार्यपुनश्चराशिं १९ खंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नीतत्खंडवर्गैक्ययुताकृतिर्वा इष्टोन
युग्राशिवधः कृतिःस्यादिष्टस्यवर्गेणसमन्वितोवा २० अत्रोद्देशकः सखेनवानांचचतु
र्दशानांब्रूहित्रिहीनस्यशतत्रयस्य पंचोत्तरस्याप्ययुतस्यवर्गं जानासिचेद्वर्गविधानमार्गम्
२१ न्यासः ९।१४।२९७।१००० ५।एषांयथोक्तकरणेनजातावर्गाः ८१।१९६।८८२०९।१०० ०
२५। अथवानवानांखंडे ४।५। अनयोराहति २० द्विनिघ्नी ४० तत्खंडवर्गैक्येन ४१ युताजा
तासैव ८१ अथवाचतुर्दशानांखंडे ६।८ अनयोराहति ४८ द्विनिघ्नी ९६ तत्खंडवर्गौ
३६।६४ अनयोरैक्येन १०० युताजातासैवकृतिः १९६। अथवाखंडे ४।१० तथापिसैवकृ

ली॰
३

तिः १९६ अथवा राशिः २९७ अपंक्तिमित्यनः २९४ । प्रथम्युतः ३०० । अनयोर्घातः ८८२००
त्रिवर्गयुतो वर्गः सैव ८८२०९ एवं सर्वत्रापि इति वर्गः ॥ अथ वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तं ॥ त्यक्त्वा
न्त्याद्विषमात्कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्धृते त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं न्य
सेत् पंक्त्यां पंक्तिहृते समेन्यविषमात्त्यक्त्वाप्तवर्गं फलं पंक्त्यां तान्द्विगुणं न्यसेदिति मुहुः पं
क्तेर्दलं स्यात्पदम् २२ अत्रोद्देशकः मूलं चतुर्णां च तथा नवानां पूर्वं कृतानां च सखे कृतीनां पृथ
क्पृथग्वर्गपदानि विद्धि बुद्धेर्विवृद्धिर्यदि तेऽत्र जाता २३ न्यासः ४।९।८१।१९६।८८२०९।१००·१०००
२४ ॥ लब्धानि क्रमेण मूलानि २।३।९।१४।१२ ।२९७।१००००४ इति वर्गमूलं अथ घने करण
सूत्रं वृत्तत्रयम् समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः स्थाप्यो घनोन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः आदित्रि
निघ्नस्तत आदिवर्गस्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्वे २४ ॥ स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्या
त्प्रकल्प्य तत्खंडयुगं ततोन्त्यं एवं मुहुर्वर्गघनप्रसिद्धावाद्यंकतो वा विधिरेष कार्यः
खंडाभ्यां वाहतो राशिस्त्रिघ्नः खंडघनैक्ययुक् वर्गमूलघनः स्वघ्नो वर्गराशेर्घनो भवेत् २५

6

राम
३

अत्रोद्देशकः नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा कथय पंचघनस्य घनं च मे घनपदं च ततोऽपि घ
नात्सखे यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥ २७ न्यासः ९।३।१२५। जातो नवक्रमेण घनाः
७२९।१९६८३।१९५३१२५। अथवा राशिः ९ अस्य खंडे ५।४। आभ्यां राशिर्हतः १८०
त्रिघ्नश्च ५४० एवं घनैक्येन १८९ युतो जातो घनः ७२९ अथवा राशिः २७
अस्य खंडे २०।७ आभ्यां हतस्त्रिघ्नः ११३४० एवं घनैक्येन ८३४३ युतो जातो घनः १९
६८३ अथवा राशिः ४ अस्य मूलं २ घनः अयं त्रिघ्नो जातः ६४ अथ राशिः ९ अस्य
मूलं ३ घनः २७ अस्य वर्गेण नवानां घनः ७२९ यद्वर्गघनः स्ववर्गमूलघनवर्ग इ
त्यर्थः इति घनः अथ घनमूले करणसूत्रं वृत्तद्वयं आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे पुनस्त
थांत्याद्घनतो विशोध्य घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत्फलं तु २८
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमंत्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात्फलस्य घनं तदाद्याद्घनमूल
मेवं पंक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च २९ अत्रोद्देशकः पूर्वघनानां मूलार्थं न्यासः ७२९।१९

ली०
४

लब्धानि क्रमेण मूलानि ९।११।१२५ इति परिकर्माष्टकं । अथ भिन्नपरिक
र्माष्टकम् अथांशसवर्णनं तत्र भागजातौ करणसूत्रं वृत्तं । अन्योन्यहाराभिहतौ
हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम् मिथो हराभ्यामपवर्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र
गुण्यौ १ अत्रोद्देशकः रूपत्रयं पंचलवस्त्रिभागो योगार्थमेतान्वद तुल्यहारान् त्रिषष्
टिभागश्च चतुर्दशांशः समच्छिदौ मित्र वियोजनार्थम् २ न्यासः ३/१ १/५ १/३ जाताः सम
च्छेदाः ४५ ३ ५ योगे जातं ५३/१५ अथ द्वितीयन्यासः १/६३ १/१४ मिथो ७ अपवर्तिताभ्यां
हराभ्यां ९।२ संगुणितौ हरांशौ जातौ समच्छेदौ १२६ १२६ वियोजिते जातं १२६ इति
भागजातिः अथ प्रभागजातौ करणसूत्रं वृत्तार्द्धं लवा लवघ्नाश्च हरा हरघ्ना भागप्रभा
गेषु सवर्णनं स्यात् अत्रोद्देशकः द्रम्मार्द्धत्रिलवद्वयस्य सुमते पादत्रयं यद्भवेत्
त्पंचांशकषोडशांशचरणः संप्राप्तितेनार्थिने दत्तो येन वराटकाः कति कदर्येणा
र्पितास्तेन मे ब्रूहि त्वं यदि वेत्सि वत्स गणिते जातिं प्रभागाभिधां ३ न्यासः १।२।२।१ / १।२।३।

राम
४

सवर्णिते जातं ७२ । १२० षड्गिरपवर्त्तिते जातं १२ । २० एकोदत्तो वराटकः इति प्रभागजातिः

अथ भागानुबंधभागापवाहयोः करणसूत्रं सार्द्धवृत्तं छेदघ्नरूपेषु लवाधनर्णमेकस्य भागाअधिकोनकाश्चेत् स्वांशाधिकोनाः खलु यत्र तत्र भागानुबंधे च लवापवाहे ६ तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान् ५ अत्रोद्देशकः सांघ्रिद्वयं त्र्यंशघ्नि कीदृग्ब्रूहि सवर्णितं जानास्यंशानुबंधं चेत्तथा भागापवाहनं ६ न्यासः २ १/४ | ३ १/४ सवर्णिते ९/४ | १३/४ अत्रोद्देशकः अंघ्रि स्वत्र्यंशयुक्तः स निजदलयुतः कीदृशः कीदृशौ द्वौ त्र्यंशौ स्वाष्टांशहीनौ तदनु च रहितो स्वत्रिभिः सप्तभागैः अर्द्धं स्वाष्टांशहीनं नवभिरयुतं सप्तमांशैः स्वकीयैः कीदृक्स्याद्ब्रूहि वेत्सित्वमिह यदि सविंशानुबंधापवाहौ ७ न्यासः

१/४	२/३	१/२
१/३	१/८	१/८
१/२	३/७	९/७

सवर्णिते जातं

१/२	१/३	१/१

इति भागानुबंधभागापवाहजाती इति जातिचतुष्टयं

अथ भिन्नसंकलितव्यकलितयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धं योगोन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः उदाहरणं

ली० पंचांशपादत्रिलवार्द्धषष्ठानेकीकृतान्ब्रूहि सखे ममैतान् एभिश्च भागैरथ वर्जितानां किं

५ स्यात्त्रयाणां कथयाशु शेषं ८ न्यासः १/५ | १/४ | १/३ | १/२ | १/६ ऐक्ये जातं २९/२० अथैतैर्वर्जितानां

त्रयाणां शेषं ३१/२० इति भिन्नसंकलितव्यवकलिते अथ भिन्नगुणने करणसूत्रं वृत्तार्द्धं

अंशाहतिः छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात् ९ अथोद्देशकः सत्र्यं

शरूपद्वितयेन निघ्नं ससप्तमांशं द्वितीयं भवेत् किं अर्द्धं त्रिभागेन हतं च विद्धि

दक्षोऽसि भिन्ने गुणनाविधौ चेत् १० न्यासः २/१/३ | २/१/७ सवर्णिते जातं ७/३ १५/७ गुणिते च

जातं ५ न्यासः १/२ | १/३ गुणिते जातं १/६ इति भिन्नगुणनम् अथ भिन्नभाग

हृतौ करणसूत्रं वृत्तार्द्धं छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽथ भागहरणे गु

णनाविधिश्च अथोद्देशकः सत्र्यंशरूपद्वितयेन पंच त्र्यंशेन षष्ठं वद मे विभज्य

दर्भीयगर्भाग्रसुतीक्ष्णबुद्धिश्चेदस्ति ते भिन्नहृतौ समर्था ११ न्यासः २/३ | ५/१ | ५/३ | १/६ पंचो

रूकरणेन लब्धं फले १५/७ १/२ इति भिन्नभागहृतिः अथ भिन्नवर्गा दृष्टैके राम

५

ण्एस्त्वं वक्तार्द्ध वर्गकृती घनविधौ तु घनौ विधेयौ हारांशयोरथ पदे च पदप्रसिद्ध्यै १२
अत्रोद्देशकः साग्निरूपाणां कथयाशु वर्गं वर्गात्ततो वर्गपदं च मित्र घनं च मूलं च
घनात्ततो वेत्सि जानासि चेद्वर्गघनौ विभिन्नौ १३ न्यासः ३ छेदघ्नरूपे कृते २ ५९ ४ अ
स्य मूलं ७ अस्य घनः ३४३ अस्य मूलं ७ इति परिकर्माष्टकम् अथ शून्यपरि
कर्मसु करणसूत्रमार्याद्वयम् योगे खं क्षेपसमं वर्गादौ खं खभाजितो राशिः खहरः स्या
त्खगुणः खं खगुणश्चिन्त्यश्च शेषविधौ १४ शून्ये गुणके जाते खं हारश्चेत्पुनस्त
दा राशिः अविकृत एव ज्ञेयस्तथैव खेनोनितश्च युतः अत्रोद्देशकः खं पंचयुक्
भवति किं वद खस्य वर्गं मूलं घनं घनपदं खगुणाश्च पंच खेनोद्धृता दश च कः खे
गुणो निजार्द्धयुक्तस्त्रिभिश्च गुणितः खहृतस्त्रिषष्टिः १६ न्यासः एतत्पंचयुतं जातं
५ खस्य वर्गं ० खस्य मूलं ० खस्य घनः ० अस्य मूलं ० न्यासः एते खेन गुणिताः ० खे

ली०
६

नभस्तः ऋजगीताहर गुणयोस्तुल्यत्वात्तदेव ५ अस्मिन्विकारः खहरः न राशावपि
प्रविष्टेष्वनिसृतेषु तेषु बहुष्वपि स्याल्लघुत्वम् यथा सृष्टिकालेऽनंतेऽच्युते भूतगणे
षु यद्वत् १७ न्यासः ९ एते खेनभक्ता जाताः ९० अथ पञ्चमनंतो राशिः खहार इत्यु
च्यते गुणः सार्धक्षेपः २ गुणः ३ हरः ० दृश्यम् ६३ अतो वक्ष्यमाणेन विलोम
विधिना इष्टकर्मणा वा लब्धो राशिः २५ अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुप
योगः इति सत्यपरिकर्माष्टकं ॥ अथ व्यस्तविधौ करणसूत्रं वृत्तं छेदं
गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिं ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये
१८ अथ स्वांशाधिकोने तु लवाढ्योनो हरो हरः अंशस्त्वविकृतस्तत्र विलोमे
शेषमुक्तवत् १९ अत्रोदाहरणं यास्त्रिघ्नस्त्रिभिरन्वितः स्वचरणैर्भक्तस्ततः सप्त
भिः स्वत्र्यंशेन वर्जितः स्वगुणितो हीनो द्विपंचाशता तन्मूलेऽष्टयुते हृते च दश

राम
६

[illegible]

$33 \times 12\frac{1}{2}$

पत्र – ४

पत्र-पत्रिकायें

श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीपराशरभट्टार्य्यः श्रीरंगेशपुरोहितः श्रीवत्सांकसुतः श्रीमा (1)
ञ्श्रेयसे मेस्तु भूयसे ॥१॥ कदाहं कावेरीतटपरिसरे रंगनगरे शयानं भोगींद्रे शतमखमणिश्या
मलरुचिं उपासीनः क्रोशन् मधुमथननारायणहरे मुरारे गोविंदेत्यनिशमनुनेष्यामि दिवसा
न् ॥२॥ कदाहं कावेरीविमलसलिले वीतकलुषो भवेयं तत्तीरे श्रममनुषिवसेयं घनवने कदावा
तत्पुण्ये महति पुलिने मंगलगुणं भजेयं रंगेशं कमलनयनं शेषशयनम् ॥३॥ पुंगीकंठद्वयस
सरसः स्निग्धनीरोपकंठमाविर्मोदस्तिमितशकुनानूदितब्रह्मघोषां मार्गे मार्गे पथिक
निवहैरुह्यमानापवर्गां पश्येयं तां पुनरपि पुरीं श्रीमतीं रंगधाम्नः ४ कस्तूरीकलितोर्द्ध
पुंड्रतिलकं कर्णांतलोलेक्षणं मुग्धस्मेरमनोहराधरदलं मुक्ताकिरीटोज्वलम् पश्यन्मा
नसपश्यतोहरतरं पर्य्यायपंकोरुहं श्रीरंगाधिपतेः कदानुवदनं सेवेय भूयोप्यहम् ५
नजातु पीताम्रतमःछिन्ना नानाकौतुकसंतानंदनवाटिकासु रंगेश्वर त्वत्पुरमागतानां

2

श्रीरा०
४

त्सापुनर्विघ्नपासहत्तत्वंप्राप्नोति घटेजननामघप्रभादंडचक्रादीनांपरस्परसहायता ११ कर्तव्यमेतित्वो
क्तमेवाविष्करोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयते मावजोवमग्निहोत्रंजुहो
तीति श्रुतिः तत्रास्तिमातीशंकते नत्वेति ध्रुवंस्थिरं कार्यप्रपंचहर्षापेमोत्पादननिकांक्षिणा

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणाननुस्वतंत्रा
ध्रुवकार्यकारिणीविद्यानादिविघ्नसमाप्यपेक्षते ॥१२॥

ननुतः स्वतंत्राविनापिसहायेनस्वकार्यसंपादनेसमर्थापयातेजात्तमिरनिवर्तनेसमर्थप्रमनत्वाकिं
चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षतेनेनपापफलेजननीपेसहायांतरसंभावनापिनेतिभावः अनेनविद्याफ
लजननेनिरपेक्षास्वतंत्र्यात्वाज्ञोवादित्यनुमानंसूचितम् ॥१२

याम
४

अत एव कर्मणा नाज्ञाननाशिनीत्याह नाज्ञाने स्यान्निवृत्तिः कर्मणोऽविरोधाभावान्नाज्ञाननाशो नापि राग
नाशो॥ न ततः कामनिवृत्तिर्नास्तु नः पुनः स दोषं चापि फलत्वादि विशिष्टं कर्म वीक्षेत् कर्मणश्च
पुनः संसार एवं न मुक्तिः प्रत्याशा ततस्तस्मात् बुधो विवेकी ज्ञानविचारवान् जायते॥ नेनेति ज्ञानं वेदान्तवाक्यं
तद्विचारवान् भवेत् १० इदानीं ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वं वक्तुं ज्ञानकर्मसमुच्चयवादं दूषणायानुवदति सा

नाज्ञाननाशिनी नैव रागसंक्षयो भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत् ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता तस्मा
द्बुधो ज्ञानविचारवान्भवेत्॥१०॥ ननु क्रिया वेदमुखेन चोदिता यथैव विद्या पुरुषार्थसाधनं
कर्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता विद्यासहायत्वमुपैति सा पुनः ११

र्थेन नन्विति शंकायां यथा विद्या वेद
मुखेन श्रुतिस्मृतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना पुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामे
व पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतमित्यादिना क्रियापि त
त्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यता प्राणभृतां प्रथमा कर्तव्यतया आवश्यके कृत्ये ततः अवश्यकर्तव्य
तया प्रचोदिता नित्यनैमित्तिककर्मणा एवं च तदकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्या ज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात् तस्मा

5

समुच्चयवादीं परिहरति नेति त्वदुक्तं नेत्यर्थः सत्यकार्यः अन्तःप्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादि
वेदेन बोधितत्वस्य कार्योपि अध्वरः यथान्यान्यपि कारकादिकान् आरंतुप कामयाजायं यजने देशे [illegible] दीति
चप्रकांतते तथाविद्यापि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधिवाक्यतः तत्समूहेन प्रकाशितैः कर्मभिः सहितैव
मुक्त्यै विशिष्यते इत्यर्थः विद्याफलदाने कर्मापेक्षा अंगीत्वात् अयाजायंगा वेदा दर्शादित्वातिपत्ता नुमा वदंति
नं स्वचितम् ॥१३॥ तदनूपाति ज्ञांतीदूषयाति केचिदिति पन्के चिद्धितर्कवादिनः इति ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्यमु
न सत्यकार्यापि हि यद्वदध्वरः प्रक्रांतते ऽन्यानपि कारकादिकान् तथैव विद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्य
ते कर्मभिरेव मुक्तये ॥१३॥ केचिद्वदंतीति वितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् देहाभिमाना
दभिवर्धते क्रिया विद्या गताहंकृतितः प्रसिध्यति २४
क्रियासाधनं वदंति तदप्यसत् यथा केवलं कर्म मोद
साधनमित्यसत् तथा तन्मित्यसत् तथा तन्मीलितमित्यसत् तत्र हेतुः दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयो विरोधः सर्व
लोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात् तदसदित्यर्थः विरोधमेवाह देहाभिमानात् क्रिया वर्धते अनात्मनि देहादौ आ
त्मत्वाभिमानात् क्रियावृद्धिः विद्या तु गताहंकृतितः गताहंकृतितः गताहंकृतिर्यस्य तस्य नष्टाहंकृतेः प्र
सिध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवं चाहंकारसत्त्वासत्त्वाभ्यां लक्षणा क्रियाज्ञानयोः समुच्चयो विरुद्ध इत्यर्थः २४॥

प्रियो सुखदुःखजनको भवतः कस्यचिदधर्मेण वसुखजन्यबुध्या प्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मे एव कदाचिदित्यप्यदृष्टम् एवं
तत्रोत्पादितकर्मणा पुनः शरीरं पुनः क्रियाऽस्त्येवं चक्रवद्वृत्तिः यथा चक्रो भ्राम्यमाणोऽधोभागः कदाचिदु
परि उपरितनश्चाधः पुनरुपरि पुनरध एवं जन्मक्रिययोरन्यजनकभावेन परिवृत्तिरिति बोध्यम्।८।
तस्य चाज्ञानमेव मूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्र विधौ संसारनिवृत्तिलक्षणे कर्तव्ये यत्तद्धान
मेव मूलकारणत्वाद् ज्ञानं ज्ञानमेव विधीयते साधनत्वेनेति शेषः ननु कर्मैव तन्नाशकमस्तु किं

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते विद्यैव तन्नाशविधौ
पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ॥९॥

ज्ञानेनेत्याशंक्याह विद्यैव ज्ञानमेव तन्नाशविधौ मूलाज्ञाननाशने पटीयसी समर्था न कर्म समर्थ
मिति शेषः यतः तज्जं अज्ञानजं आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्य
त्वं बोध्यं ननु तज्जन्यस्यापि तन्नाशकत्वं दृष्टं किंकीटकीटादौ दृष्टमित्याशंक्य तज्जन्यत्वं च न तन्नाशका

अथ तादृशज्ञानप्राप्त्यपेक्षमेव बहिरंगांतरंगसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिताः याः क्रिया नित्य
नैमित्तिकपंचमहायज्ञादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तांतःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तद
नुष्ठानपूर्वकमेव उपात्तानि साधनानि शमदमादीनि येन तादृशः अनेन कर्मणां बहिरंगत्वं शमदमादीनामंत
रंगत्वं स्फुटमेवोक्तं किं च शमदमवैराग्यादिवितस्यैव पर्यंतं कर्मानुष्ठानमेवेति सूचितं ननु तत्तत्कर्मानुष्ठानं
समाप्य तत्पश्चात्संन्यस्येति यावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रो

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रये
त्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥१॥ क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः धर्मेतरौ तत्र पुनः
शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः ॥२॥

त्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितं समाश्रयेत सेवेत अनेन व्युत्पत्तिबलेन स्वयमेव वाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न
फलायेति सूचितम् ॥१॥ संसारस्य ध्वांतमिश्रकर्मरूपत्वात् तन्निवृत्तेश्च तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वात् अज्ञानाति
वृत्तेश्च तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात् तत्त्वज्ञानस्य च वेदांतविचारसाध्यत्वात् तदर्थं गुरुं समाश्रयणमित्याह क्रियेति भ
वः संसारश्चक्रवत् परिवर्तमानः ईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृता आदरपूर्वं पूर्वजन्मार्जिता क्रिया एतस्य
शरीरोद्भवस्य जन्मनो हेतुः तत्र जन्मनि सुरागिणो विषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रिया

ख

डा० 30 X 12

पत्र - 10

बडे सर्पदे नाम जलव्यालस्य हे द्विमुखव्यालसर्पस्य चित्रसर्पस्य

ऽजगरेसयुर्वाहसइत्युभौ॥ अलगर्द्दोजलव्यालःसमौराजिलडुंडुभौ॥ ५ मालुधानो

हेमुक्तानवचःसर्पस्य ... हितिशेषः

मातुलाहिर्न्निर्मुक्तोमुक्तकंचुकः॥ सर्पःपृदाकुर्भुजगोभुजंगोहिर्भुजंगमः॥ ६ आशी

विषोविषधरश्चक्रीव्यालःसरीसृपः॥ कुंडलीगूढपाच्चक्षुःश्रवाःकाकोदरःफणी॥ ७

नाम सर्प २५ पंचविंशतिसर्पस्य

दर्वीकरोदीर्घपृष्टोदंदशूकोबिलेशयः॥ उरगःपन्नगोभोगीजिह्मगःपवनाशनः॥ ८

विषस्यादेः पुरादिशाहेन कंचुकादि फणायो फणानाम सर्पत्वचः नाम

त्रिष्वाहेयंविषास्थ्यादिस्फुटायांतुफणाद्वयोः॥ समौकंचुकनिर्मोकौक्ष्वेडस्तुगरलंवि

काकोलादयः त्रयः पुंसि क्लीबे च

२६ बं॥ ६ पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीप ब

नाम नाम नाम

नः॥ १॥ दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव॥ विषवैद्यो जांगलिको व्यालग्राहहितुंडिकः

चत्वारि नरकस्य = ४

इति पातालभोगिवर्गः॥ स्यान्नारकस्तु निरयो नरकोऽदुर्गतिस्त्रियां॥ तद्भेदास्तपनावीचिम

संहारः इतिवा नरकनद्याः

हारौरवरौरवाः॥ १॥ संघातः कालसूत्रं च तैराद्याः सत्वास्तु नारकाः॥ प्रेता वैतरणी सिंधुः नरके भवा नारकाः सत्वा प्राणिनः

त्रीणि नरकदुःखस्य चत्वारि गाढवेदनायाः ५

नाम

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः॥ २ विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना॥ पीडा बाधा व्यथा दु

देवगौस्

एके तु नव दुःखस्याहुः

प्रसूतिजन्य दुःखस्य नाम्नी॰ आलिप्पारीरपीडा या॰

२ ३ ३ हया

खमामनस्यंप्रसूतिजं ॥ २ ॥ स्यात्कष्टंकृच्छ्रमाभीलंत्रिष्वेषांभेद्यगामियत् ॥ इतिनरक

वर्गः ॥ समुद्रोब्धिरकूपारःपारावारःसरित्पतिः ॥ उदन्वानुदधिःसिंधुःसरस्वान्

पंचदश समुद्रस्य २५ समुद्रविशेषाणां एषामेकैकं

सागरोर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरःजलनिधिर्यादसपतिरपांपतिः तस्यप्रभेदाःक्षीरो

सातः

दोलवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥ आपःस्त्रीभूम्निवार्वारिसलिलंकमलंजलं ॥ पयःकीला

लममृतंजीवनंभुवनंवनं ॥ ३ ॥ कबंधमुदकंपाथःपुष्करंसर्वतोमुखं ॥ अंभोर्णस्तो

लवणोदः इक्षुरसोदः सुरोदः घृतोदः दधिमण्डोदः इति॰

यष्याकष्टोभिःक कं याकरणेः क्षीरसमुद्रकमस्येति तं लवणोदस्तथापरे॰

स्त्रियामितिउर्मी वेत्यनेनापि का का
स्त्रीवत्सं बध्यते तेन वीचिरित्यपि
स्मीति ॥ = २ सप्तविंशतिजलस्य।

जलविकारस्यकेनादे: द्वे१

यथानीयनीरक्षीराम्बुसंवरं ४ मेघपुष्पंघनरसस्त्रिषुद्वेआप्यमम्मयं भंगस्तरं

गऊर्म्मिर्वास्त्रियांवीचिरथोर्मिषु ५ महत्सूल्लोलकल्लोलौस्यादावर्त्तोम्भसांभ्रमः

पृषतिबिंदुःपृषताःपुमांसोविप्रुषःस्त्रियां ६ चक्राणिपुटभेदाःस्युःभ्रमाश्चज

लनिर्ग्गमाः कूलंरोधश्चतीरंचप्रतीरंचतटंत्रिषु ७ पारावारेपारार्वाचीतीरे

पात्रंतदंतरं द्वीपोस्त्रियामंतरीयंयदंतर्वारिणस्तटं ८ तोयोत्थितंतत्पुलिनं

द्वीपोस्त्रियामितिसंबंधः स्त्रियामुभयत्रेति द्वन्द्वः

तोयोत्थितमित्यपिपाठः

वीचिःस्व... तरंगस्य...
घुमरानाम २
पुलिननाम

द्वे प्लवकुंजलनिर्गमस्य

रेतोनाम — पंचपंकस्य — ५ — जलोच्छ्वासनामानि

द्वे वालुकामयस्थलस्य — सैकतं सिकतामयं ॥ निषद्वरस्तु जंबालः पंकोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ८ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

नौतरणयोग्यजलस्य — द्वीपिनौकायाः

द्वे कूपखननघातादिकृतगर्तस्य — कूपकास्तु विदारकाः ॥ नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ ९ ॥ उडुपं तु — द्वीपिजलतरणसाधनस्य

एकं वेगेन जलप्रवाहस्य — द्वे काष्ठकुंडस्य — द्वे जलान्तरदेशार्थनौकायाः

द्वे नद्यादेस्तरणद्रव्यमूल्यस्य — प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ॥ आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठांबुवाहिनी ॥ ११

वणिग्नाम — महावणिग्नाम — द्वे मध्यस्थानरज्जुबंधनस्य

सांयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ॥ नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥ नौ — द्वे नौमध्यस्तंभस्य

द्वे नौपृष्ठस्य — द्वे पोतादेर्जलापनयनार्थकाष्ठादिरचि — द्वे नौजलस्य निस्सारणपात्रस्य

काऽदंडः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥ अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनं ॥ १३ ॥ पा

द्वे नौकायाः पृष्ठप्रवर्तकचालनकाष्ठस्य — काष्ठनाम — रज्जुबंधनकीलनाम

जहजनाम निर्मलजलस्य २

२८ न पात्रं तु कोतोप्लि भवेत्त्रिषु सामुद्रियं ॥ सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजातादौ नौसमुद्रिका ॥१४॥ क्ली

एकनावार्द्धस्य एकःनीतनौकायाः अगाधपर्यंत २ मलिनजलस्य २

बेऽर्द्धनावं नावोऽर्द्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥ त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥१५॥

वेतरनाय निम्नं गभीरं गंभीरमुत्तानं तद्विपर्य्यये ॥ अगाधमतलस्पर्शे कैवर्त्ते दाशधीवरौ ॥१६॥ आना

जालस्य २ जालस्य २ मत्स्यपात्र २ कुंडी २

यः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकं ॥ मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनं ॥१७॥ पृथु

मत्स्यस्य नाम ८ २

रोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोंऽडजः ॥ विसारः शकुली चाथ गंडकः शकुलार्भकः ॥१८॥ सहस्र

गंडोया

ंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ । नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठीतु सफरी द्वयोः ॥ १९ क्षुद्रां

डमत्स्यसंघातः । पोताधानं मथो झषाः । रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः २०

तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजंतवः । तद्भेदाः शिशुमारोद्रशंकवो मकरादयः । २१ स्यात्कु

लीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ग्राहोवहारो नक्रस्तु कुंभीरो ॥ थ महीलता २२ गंडू

पदः किंचुलको निहाका गोधिका समे रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः २३ मु

२९ क्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियौ ॥ क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शंबूकाजलशुक्त-
यः ॥२४॥ भेकेमंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ॥ शिलीगंडूपदीभेकीवर्षाभ्वीकच्छपीडुलिः ॥२५॥
मद्गुरस्यप्रियाशृंगीदुर्नामादीर्घकोशिका ॥ जलाशयाजलाधारास्तत्रागाधजलेह्रदः ॥२६॥ आहा-
वस्तु निपानंस्यादुपकूपजलाशये ॥ पुंस्येवांधुःप्रहीकूपःउदपानंतुपुंसिवा ॥२७॥ नेमिस्त्रिका-
स्यवीनाहोमुखबंधनमस्ययत् ॥ पुष्करिण्यांतुखातंस्यादखातंदेवखातकं ॥२८॥ पद्माकरस्त-

दे मुक्तोत्पादिकस्य तो ::
दे शंखस्य नाम २
दे सूक्ष्मशंखस्य
जलमात्रासिपी नाम २
गंगेई २ सीमकी २ कूर्मस्त्री
मीडकनाम २
मत्स्यविशेषस्य =
औजग्या वंतोपि
दे जलाशयस्य
बेलवद्गूवड्डा
दे जिनामि इति ख्याता याः =
दे कूपसमीप रचित जलाधारस्य
कूपस्य ४
चुंकाठ
मशी
दे कूपसंघातेरज्वादिधारणोपयोगिदारुयंत्रस्य =
दे कूतनजलाशयस्य
दे सपद्मागाधजलाशयस्य
कूपकर्त्तृ इष्टकादिभिर्बद्धस्य =
दारुबंधनस्य वा
दे भो इति ख्यातस्य

डागोस्त्री कासारः सरसी सरः॥ वेशंतः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका॥२९॥ खेयं तु परिखाधार

स्त्वंभसां यत्र धारणं॥ स्यादालवालमावालमावापोथ नदी सरित्॥३०॥ तरंगिणी शैवलिनी तटिनी

ह्रादिनी धुनी॥ स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवंती निम्नगापगा॥३१॥ गंगा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनि

म्नगा॥ भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि॥३२॥ कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका॥३३॥ करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी॥ शतद्रु

शतधा द्रवतीति   द्वे व्यासायाः   कृत्रिमनाम   एकं कृत्रिमस्वल्पनद्याः

३. स्तौ शतद्रुः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियां ३४ शोणो हिरिण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्

चंद्रभागनद्याद्वे विधौ रिधं   एकं सिंधुसंगमस्य

शरावती वेत्रवती चंद्रभागा सरस्वती ३५ कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिंधुसंगमः द्वयोः प्रणाली

परनालस्य नाम   मार्गे   कुंतलैकैक   द्वे अल्पोदकः फारस्य सुगंधनाम

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरे ३६ देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ सौगंधिकं

रक्तसौगंधी   कवलनाम   नीलोत्पलं कुमुदं नील नीलोत्पल इति

तु कह्लारं हल्लकं रक्तसंध्यकं ३७ स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलांबुजन्म च इंदीवरं च नीलेऽस्मिन्

श्वेतमिश्रपंकजस्य   एकसंगंधिकादि कंदमूलानां   जलपत्रकेऽपरे वृद्धि   वैपती

सिते कुमुदकैरवे शालूकमेषां कंदः स्याद्वारिपर्णी तु कुंभिका जलनीली तु शैवालं शैवलो

महाज्यो
ज्योतिषिव. ४
विश्वासिन: ४
जसरस्य सरव्यभावस्वर आराधे २ उसंपादनस्वर तुल्यवयस्वर

रस्युस्तात्र वशाग्रवः ॥८१॥ अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिवरिवथिनः ॥ विरोधीस्य प्रचस्यात्तापस ॥
५२ नीकोऽजिघांसवर्त ॥८२॥ भारत्को सहृत्वो देषीतव्यासत्तनकोमतः ॥ स्निग्धवयस्यः सवयोऽथ वर्णमित्रं
भिन्नस्वर सु सखोहृत ॥८३॥ सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनं ॥ यथार्हवर्णाः प्रणिधिरपसर्पश्चरस्स्प
शः ॥८४॥ चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥ सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥८५॥ तः सदाव्रतिनः ५
॥ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ तांत्रिको ज्ञातसिद्धान्तसत्री गृहपतिः समौ ॥८६॥
लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचञ्चुश्च लेखके ॥ लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ॥८७॥
मे स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥८८॥ स्वा
म्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥८९॥ सं ५२
धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥९०॥

सुवर्णाधिकृतस्य ५

नाम १ मा बुद्धिः ३ शासः हस्तेर सार्वभौमविशेषस्य २ 12

मौषधीं विकृ हित्यसा रसा कृता कातकः ॥२॥ ऋऽकर्त्ते ज्जिनमित्रो नाहालास्या ह्यालित्रा — नाम १

हनः ॥ येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः ॥३॥ शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकं — नृपसमूहस्य २

क्षत्रियसमूहस्य ३ — ॥ राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥४॥ मंत्री धीसचिवोमात्योन्ये कर्मसचिवास्तु — स्वा

प्रधानस्य — तः ॥ महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥५॥ द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ — द्र सेनायां रक्षकसमूहः

निर्जितराजानं रक्षयंति ४ — प्रतिहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥६॥ रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ स्या — अधिकृतमात्रस्य ४

अधिकारिणः ४ — युकोधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥७॥ भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ — टकशालाधिकृतस्य ४

अवरोधोधिकारिणः ३ — ॥ अंतःपुरे त्वधिकृतः स्यादंतर्वंशिको नरः ॥८॥ सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ षं — वर्मयुक्तस्य ३

षोढा २ — ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः ॥९॥ विषयानंतरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परं ॥ उदासीनः — शत्रुमित्राभ्यां परस्य

परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥१०॥ रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥ द्विड्विपक्षाहितामित्र,

बहुग्रामाधिकारिणः ४ सुवर्णाधिकृ ५ स्वदेशव्याप्तस्य राज्ञः २ शत्रोः परस्परं २

13

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमः सारस्वत्यै ॥ पितुरनंतरमुत्तरकोशलान्समधिगम्य समा-

धिजितेंद्रियः ॥ दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥ अधिगतं

विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमंडलमात्मकुलोचितं ॥ अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं न-

गरंध्रकरौजसः ॥ २ ॥ उभयमेव वदंति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणः ॥ बलनिषू-

दनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदंडधरान्वयम् ॥ ३ ॥ जनपदे न गदः पदमादधावभि

समाधिना जितेंद्रियः कामक्रोधादि तानींद्रियाणि येन सः

रघुकांडस्य रक्षकाणां कुशलानां च धुरि अग्रे स्थितः

पालयति स्म लोकसमूहं निजवंशयोग्यं जातः

गुणैः दिग्गतैव प्रयोध्यादिति हिमवतततगुणवत्तरं

रंध्रतुल्यस्य क्रितधुमपं समयवर्षीत्यपूर्वबोधाः भावः समयवर्षिता तया

कांजनौ चवर्ष्वत योभिरुद्रक्षरैः गिक्कुमारौ तयोवि बनतेजोयस्य

बलनिषूदनं बलं दैत्ये निषूदयतीति वैद्यानिवारणं मनुदंडधरतीति मनुदंडधरः मनु दंडधरः प्रजापालस्य स लोके रोगः

मनुप्रभृतयो दंडधराः तेषामन्वयो यस्येति

कृतं कर्म येन स कृतकर्मणो भक्ताः

तिरस्कारः

ॐ ९
र० ७
वं०
७८

दशायदिषा । दशादिशाः दशदिशां । पृतादशदिशा नात्मानस्तेवसतीति दशादि गंतजित् तेन ३ ने

यातुधानः   पृथ्वीपतिः

सर्वः कुत्तएव स्वयत्नजः ॥ निर्ऋतिरंगलमलालवत्स्यैजनेदनेरिंमरजैमरत्तेजसिंपार्थिवे ॥४॥ दश

लक्ष्मी   कुबेर   पाप

दिंगंतजितात्वद्युर्ल्लेयपात्रिपर्मवृष्यदेजनतागः परं ॥ त्वंमाधगाम्यंजपैर्वैपुनर्वमौन

इन्द्राग्नि   हनवार्जितयावमः१   कुबेरं   पातात्   दुःखानां

नुमहाँसिंहीनपराक्रमे ॥५॥ समंतयावसुलाष्टिंविसर्जनैर्निसुमैनार्दश्मतींचनरा

अनुकाप   सूर्यपुत्रयमयोः   गदावैरतिरितिवापाठः

धिपः ॥ पूनुपयौयमवुण्यजनेश्वरौसवेरुणोवरुणाग्नसरस्वचो ॥६॥ नमंगया

हरिणप्रधानेवतेगतिः
गयाव्यसनं २

द्यूतव्यवहारः   मद्यं   धारयं   वर्तमानंराज्यार्थयत्नौकु   स्त्रियः

मिरजितैर्दुर्द्धरैनेचपाशाग्निपुत्तिमामरणांमधु ॥ तेजुद्देयायनवेनेवैपोवनाप्रियंतमा

चंद्रमूर्त्तिरिवाभरणंरूपंयस्य
मधुस्पष्टायेणानिशायां वहुलोविनागमापासत्तस्त्रेणपापापवित्रयमतीतिस्फुति २

राम
७८

वानस्वेवमान् २

15

सोयंधोमे ३१ ...सीकार: नि:फला:

वतमानं मे काहूरत॥ ७॥ नकृपणो भवत्यं पि चास वैनं वित्तथ्यापरि हास कथास्वपि

शा. ब्रुजने   दशरथेन   वचाद्या तथा   नाशं

अपिस्वपत्नजनेनं च तेन वाग्गे परुषां परुषाक्षरमीरिता॥ ८॥ उदयमस्तमयं च रघूद्वहः पृथुवंशउदस्तातिरघ्

क्रितदुर्मपू   दजीन: पुरूं   मान्तहारणां   मित्र   वहः:

हन्तादुर्मदमानविद्विषं वसुधाधिपाः॥ सहितं जितदेशमलं घनतामयं भूरिस्त्यदं दोदवः:

सदृशमानानां=२   जितवान   मे श्रियास्यामसहिता =शत्रनगन्ध्रयत्र

वृजितिराजजेतो॥ ९॥ जयदर्ककरपेन समेदिनीं मुदधिनेमिं अधिज्यशिरासनः॥ जयमेघो जपशाद्   वस्तेयो विघते दक्षिनसतेन॥ ७

गजाविघतेपा   तयेन गेगनतीवरुत्या:   वर्षी   स्तुपीनुमि: स्या दत्यनरः:

दशरथस्य   कृता   त्वाता

स्रुवर्दसं हितकेवलं गजवतीनंवती व्रहयाचमू:॥ १०॥ जेव जिमैकरपनेव वृर्घिना

जयतीति जयवान्स्यजयं
नशीलस्य

विजयावजेतुं शीलायदशारणय
दुंदुभितां विजस्य दुंदुभयः वि
जयदुंदुभयः तेषां विजानां वदुंदुभितां १ दीर्घरवा

कुबेर

जितवत्तः किलतस्य धनुर्मत्तः ॥ विजयदुंदुभितां यपुरनीवाघनैरवानरवाहनः

स्पदः ॥ ११ ॥ शमितपक्षबलः शितकोटिनाशिबिरिणां कुलिशेन पुरंदरः ॥ शर

न कमल

त्विषिमुचा धनुषा द्विषां स्वयमवत्तान्स्वनाम रसाननः ॥ १२ ॥ चरणपोर्नरवरागसमृ

समाद्गः

कुंद

मिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ॥ नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखर्व

सचिवकारितावालसुतेषु ययपोये बातेतान् ल

पुरीवत्स्याययौ

समुद्रकांत

चरणनतान्नमनतः पिमूनृदेहेलमूर्षं

पिजपौरुषे ॥ १३ ॥ निवर्त्य सोनुसमद्राणि वरोधसः सचिवकारितवालसुताजलीन् १

जघननिर्विषयीकृतमेखलान्यतिवधाष्प्रविलिप्तविशेषकान् सचिवदासस्मरणानकरोद्वलाद्वनलका

नलकाधिपविक्रमः १३ स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना समचिनोत्कुलिशेन हरिर्यथा सधनमायु

धिसायकवर्षिणा स्वनवनानयतातस्मरतानतः १०१४ सुजु

धारः

निवारिता १

तालितनिलकान्ता १

रम

७०

नलकान्नवमानितिवाचः स्वनवमाङ्कप्रां

कुबेरपुरीमिव प्राप्तोऽपि

शत्रुणां

मंडलस्यादर्शस्य राज्ञा
मकस्य चक्रस्य नाभि
स्थानीयत्वं प्राप्तोऽपि
॥२

श्रमनुकंप्य स्वयत्नपरिग्रहान्नलकान्नलिकामिव नो पुरीम् ॥१४॥ उपगतोऽपि च मं
नृपमंडलस्य नाभितां — श्रमेः आर्तिः प्रयोगपरिश्रितः प्रतिपत्तेः — प्राप्तवान् — लक्ष्मी — रंध्रे छिद्रे चलतीति — प्राप्तः सितः
डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ॥ श्रियमर्धमहाब्धिरसंध्यचलामसौ नलः

पर — विष्णु

सोऽनलसोमसमद्युतिः ॥१५॥ महायक कुकुलोद्भवं पुरुषपरंमसुवं च पतिव्रताः

प्राप्तवत्यः

॥ न पतिं मन्यमसेवत देवतां सकमलां प्रवरां पृथिवीं तु ॥१६॥ नमिलमं तपतिं पतिदे

पर्वतानां — मलयपर्वतः — वा — पुत्रीः

वताः शिखरवरिणीं सिवसागरं सायगाः ॥ समगंधकोमलकेकयप्राप्तासिनीं दुहितरो

कोमला

ॐ
रा०
वं०
८०

विपक्षुक्षाम्बी

दितरो विजमार्गगोऽ ॥१७॥ विंध्यनमाभिरसौ नितम्बमिवर्वीमौलिसभिरैवमुंचन्दशाक्ति

ग्रहीन हं नीति ग्रमिदा ग्रसिदयो
रं धः गेशक्ष्यातयोरो चतुरः

अभिः ॥ उपगाजतो विनिनीषुरिव प्रजाहृदि रूढयोरिंदुयोगविचक्षणाः ॥१८॥ सकिलसं

तः प्रतिप्राप्य भुजः

युगमूर्द्धसद्भावतां मघवद्भिः भूतियघहोमरथः स्वसुतवीर्यमगापदं क्षितौ सुर

विसर्जित ... कृतः भुजाभ्यां समास... तो ... नीति दिव
भः पत्रेषु कुरुंपेन ... सुखेन ततेन देकितः

वधूरवधूतमयांसवैः ॥१९॥ कनकवृतेन विसर्जिमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसु

कनकस्य ... कनकरूपा ... प्रभुष्यः
३ ... नकरूप समुत्थिये न शोभितपालपस्थितः

नदी नदी

नाकताः ॥ कनककूपसमुत्थियशोभिनोविनमसातमसासिरयूनताः ॥२०॥

अंधकाररहिता
तमोगुणरवा विसर्जिताः कल्पिताः मौलयः के
हितेन वा ... प्राप्येन दीदितेन हि ... तेन नमार्थ

18
राम
८०

रवे वशीकृतवान्

अजितं दमुमतं कुसुमस्रवलांजितजगिरं सगणेन परिग्रहो ॥ अधिवसंस्तनुमध्वरदीः १७

यज्ञोतस्थानेन प्रपत्तो वशीकृतोः इंद्रियः
व्रतिवः

क्षितां समसमामहेभासपदीस्फुरः ॥ २१ ॥ व्रतमपप्रपतो विजितेंद्रियः सुरसमाजः

नमयतिस्म
जलमुचे

समाक्रमणोचितः ॥ नैमयति स्म स केवलमुन्नतो वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २२

वेगवत्तरेण हरिहय इंद्रस्तस्याग्रेसरतीति गच्छ तीति हरिहयाग्रसरः दिनकरस्यसन्मुखाः
वारंवारं

सुसकृदैकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ॥ दिनकराभिमुखा रणरेण

वो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषां ॥ २३ ॥ अथ परस्परमर्चयतां कुसुमैर्नवैः सममिव सेवितुमेक

श्री
र०
वं०
८१

हिमविवर्त्तितं दनपत्त्वं विरहयन्मलयाद्रि
मुदक्षुरवः विरहयोः कृपयेव प्रान्ति यो यो र
विरहर्विरहधुवने
दयोः ४१

एकराज्यं त्रिगुणाः वसंत योग्यविक्रमैः गंतुमिच्छुः

नराधिपं ॥ यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरंचितविक्रमं ॥ २४ ॥ जिगमिषु

गिदायौः

र्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्त्तितवाहनः ॥ दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विम

प्रथमकुसुमजन्मततो भवत् प्रभवत्

लयैर्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥ कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकू

इति कि

वसंतः क्रमाविर्भूतेस्पष्टता

जितं ॥ इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीं ॥ २६ ॥ नयगुणो

तदुपकारैर्विफल कहव याचका प्राप्नुः वसंतेन संयुक्तां

पचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ॥ अभिययुः सरसो मधुसंभृतां

विशदचंद्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुममत्तमदकोकिलं तदनुभोगरसं हिमवर्षिणः परमृतोरम

तोपमतां ययुः ४२ [illegible]

रघ
८१

२०

- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 28 पेज / 56
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari – देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – ॐ अस्य श्रीगुरुगीतास्तोत्रमाला-मंत्रस्य परमशिव ऋषिः ——।
- End – ?
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - गुरुगीता प्रारम्भ
- Revisor -
- Author -
- Remarks- अपूर्ण

ए०॥ १४॥ ५१॥ एकोनातंवरतं॥ २५॥ ३॥ ५२॥ ...

ॐ रुद्रनेत्रसमुत्पन्नंरुद्राक्षंरुद्रदैवतं
तामहंधारयिष्यामिममपापंहरेध्रुवः १

[illegible]गीतारंभ

गुरुगीतारंभ

1

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः
ॐ अस्य श्रीगुरुगीतास्तोत्रमालामंत्रस्य परमशिव ऋषिः
॥ विराट्छंदः ॥ श्रीगुरुपरमात्मा देवता ॥ हं बीजं ॥ सं शक्तिः ॥ क्रौं की
लकं ॥ श्रीगुरुप्रसादसिध्यर्थे पाठे विनियोगः ॥ अथ न्यासः ॥
ॐ गां हं सां सूर्यात्मने अंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ ॐ गीं हं सीं सोमात्मने तर्ज
नीभ्यां नमः ॥ ॐ गुं हं सूं निरंजनात्मने मध्यमाभ्यां नमः ॥ ॐ गैं हं सैं
निराभासात्मने अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ गौं हं सौं अतनुसूक्ष्मात्मने क

८० ॥ १४ ॥ ५१ ॥ ध्रुवको ज्ञातं वृत्तं। ॥ २५ ॥ ३ ॥ ५२ ॥ अथ क्रान्त्यादि सि
द्धानं ॥ मन्दोच्चमासाः। स्वल्पीयेनाक्षेन ० ॥ ३ ॥ ० ॥ ० ॥ अहर्गणः। ॥ ३०
० ॥ मासगणः ५७ ॥ दिनगणः ५० ॥ मध्यमेरु ३२ मं केन्द्रं ॥
२२ ॥ ३४ ॥ अनेन ध्रुवको ज्ञातं चालित ३ ॥ १२ ॥ ३४ ॥ तिथ्यादि
ध्रुवकाः ५ ॥ ९ ॥ ३६ ॥ चक्रहृतः ६ ॥ १६ ॥ २८ ॥ अनेन ध्रुवकाः ९
३१ ॥ २३ ॥ क्षेपक २८ ॥ ३५ ॥ ध्रुवः ज्ञातं चालित ५ ॥ २० ॥ ८ ॥ ध्रुव
मासगणाद् ध्रुवं ज्ञात्वा रव्यादिकानां ध्रुवकादि संस्कारमा ॥२॥
ह ॥ मासेति ॥ मासगणं तानि त्यक्त्वा इति रविः चक्रैन वक्र
हत ध्रुवके गुणः कार्यः ॥ इति विचार्य चक्रहत ध्रुव ॥२॥
केन्द्रं कनितापक्राः कार्याः ॥ ते सर्वे निज ध्रुवकेण युता
नितेन भाक्रमात्रिभिस्तांते पौर्णमास्यां ते स्युरिति ॥ अथाप
दाचालनमाह ॥ रवौ चाधिकमिति स्पष्टोऽर्थः ॥ अथ चा
लनाधिकं चालनमाह ॥ शराद् इति स्पष्टोऽर्थः ॥ अथ वेष्टिति
चिनाय नमाह ॥ अग्नीति ॥ अग्निमितायाप्ति यः ॥ सि
द्धौ पौर्णमास्याः पूर्वपरे पक्षात्ययाः प्राबल्यः इष्टति
थ्यः स्युः तोः स्वचलः पञ्चभिर्भाजितानां संख्याः दिनादौ चा
लनं स्यात् ॥ स्वस्वचलितान्तदंते नक्षत्रास्तासंव लोक्याः दि

3

चक्रं हृतः १३ ॥ २० ॥ ० ॥ ७ अनेन रहितो मासगणः जातो र
विः ६ ॥ २५ ॥ ३७ ॥ १८ ॥ रविक्षेपकेण ० ॥ ४ ॥ २१ ॥ युतो जा
तो रविः ६ ॥ २८ ॥ ५२ ॥ १८ ॥ अथ चंद्रपात साधनं ॥ मासग
णः ५७ हृते लब्धयः ५७ मासगणः ५७ ७ पृथक्स्थित्वा लवः १८
७ अनेन रहितो मासगणो जातो ७ धृताः ३८ ॥ मासगणः
५७ ॥ ७ अवशिष्टा घ्रि: १४ ॥ १५ ॥ एताः कृताः एवं राश्यादि व्य
गः १० ॥ ८ ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यगो ध्रुवः ७ ॥ १ ॥ १२ ॥ चक्रं हृतः ८ ॥
९ ॥ ३६ ॥ ० ॥ अनेन युक्तो व्यगः ६ ॥ १७ ॥ ५० ॥ १५ ॥ क्षेपकें
ण ११ ॥ ७ ॥ १८ ॥ युक्तो जातो व्यगः ५ ॥ २५ ॥ ८ ॥ १५ ॥ ७ अथ चं
द्रमासाद्युसाधनमाह ॥ छंदः द्रुतविलंबितं ॥ मनं तपः मासाः १
त्वका ये न सहस्रांशेन राश्यादिना ० ॥ ४ ॥ १७ ॥ ८ ॥ हीनाः ० ॥
२५ ॥ ७२ ॥ ५२ ॥ मासगणः ५७ ॥ ७ अल्पदशमौ त्वपदि ५ ॥ ७२ ॥ क्लों
० ॥ यदं संशादो युक्तं १ ॥ १ ॥ २४ ॥ ५२ ॥ एते ध्रुवकः ८ ॥ १
८ ५ चक्रं हृतः ... ॥ अनेन युक्तः १ ॥ १० ॥ ... ॥ ५२ ॥ क्षेपके

राशिर्निघ्ना गुलिलिप्तालब्धोरै लंबभक्ताः सप्तमभक्ताः फ
लमंगुलाद्रि शोध्यं चापं चैः गुलिलितं सप्तमभक्तं फलं चांगु
लानि ॥ एवमंगुल्यः व्यंगुलकाः व्यंगुलकं स्य म्पाशाद्वि
रूपस्यसः ॥ विराहुर्कः पस्त्रि गोलेव हे तेता द्विरूप
षल्कः शरः स्यात् ॥ रविः ८॥०॥१२॥६॥ राहुः ७॥२२
२३॥१८॥ विराहुर्कः ०॥१॥४८॥४२॥ ७ग्रस्य मंगुलांशकाः
॥३॥ १॥४८॥४८॥ सौ कोटै गुलिलिता १९॥५६॥४८॥ लब्धम ॥३॥
क्ताः फलमंगुलाद्रिः शरः २॥५०॥ विराहुर्कस्योत्त
रगोलत्वात्स्पष्टलाद्युत्तरः ॥ ७ अथ सूर्यचंद्रबिंबानयनं सू
मानयनमाह ॥ गतिरिति ॥ रवेरुक्तः सूर्यस्यगतिः
६१॥११॥ द्विगुणिता १२२॥२२॥ एकादशभक्ताः फल
मंगुलाद्यातनः सूर्यबिंबं स्यात् ॥ ११॥ ७॥ विधोर्गु
तिः ७८३॥५०॥ वेदाद्वि नि ७४ भक्ताः फलमंगुलाद्यं
चंद्रबिंबमङ्गुलात्मकं॥ १७॥ चांद्री चंद्रस्य चांद्री चंद्रगतिः

७॥२८॥२३॥१८॥७१॥ अदृश्यग्रहणसंभवज्ञानं शरसाध
नं चाह॥ एवमिति॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चालितै
श्चंद्रार्कौ अवपातैः पूर्णिमांते षड्राश्यंतरे राहुकेतू समौ
भवतः॥ तत्र चंद्रसिद्धांतशिरोमणौ॥ पूर्णांतकालेऽप्य 6
समौ तदा वा द्वौ दृश्यौ तत्काले वपुषे ग्रहाद्येरिति॥ अत्र
पर्वशरः पूर्णिमांतामावास्यांतवाच्योऽज्ञेयः॥ तत्र वि
राहुकेद्वोर्ग्रहोत्पन्नाः कार्याः॥ विगतो राहुर्यस्मात्स
विराहुः। स चासौ अर्कश्च विराह्वर्कः। राहुरर्कोऽधश्च
इत्यर्थः॥ तस्य भुजेः कार्याः॥ भुजांशस्यांशाः कार्याः
तेषां शान्ते चेद्द्वादशात्म्यल्पाः इदृशात्र्योऽल्पास्तदा ग्रहणस्य
संभवः स्यात्॥ नहि ग्रहणांभविष्यतीत्यर्थः॥ एवं चं
द्रग्रहणे॥ सूर्यग्रहेऽपि तत्र गतोऽल्पेभ्यो भागेभ्यः शांशैर्द्वात्रिंशद्
शभ्योऽल्पेभ्यः अधिकैर्नास्तिदार्कग्रहणं भविष्यती
ति ज्ञातव्यं॥ इत्यग्रे वक्ष्यति॥ तेषांशाः शंकुरेकाद

ऽस्मात ॥ यथा नेत्र लंब्ध तत्कालघटिका जाताः स्वकालघ
टिकांतराः १ ॥ ५३ ॥ २ ॥ यथाभिः पंचदश घटिका यको
जातं चंद्रस्य दिनार्द्धं १५ ॥ ५३ ॥ इदं चंद्रस्य दिनगत का
ले नाडी १४ ॥ २६ ॥ रहितं जातं पूर्वनतं ॥ ४७ ॥ प्रगतं दिना
॥ ९ ॥ र्द्धं हृतं तस्मात् पूर्वनतं विपरीतं पश्चिमनतं ॥ ९ ॥
भवति ॥ यथा चंद्रग्रहणे तत्कालीन नतसाधने प्र
श्नः प्रकारः ॥ यथा वा सूर्य पश्चिम तत्कालीन सूर्यस्य
रात्रिदल पोरंतरं कार्यं तन्नतं भवति पुनः सूर्यस्य रात्रि
दलं तदेव चंद्रस्य दिनार्द्धं तन्नतं दिनार्द्धादुपरि रात्र्यर्द्ध
पर्यंतं पूर्वं ॥ रात्र्यर्द्धादुपरि दिनार्द्धपर्यंतं पश्चिमं ॥ इ
दं पूर्वपश्चिमलक्षणं सूर्यग्रहणे विपरीतं ज्ञेयं ॥
उक्तंच ॥ यदहर्दलाद्रात्रिदलावसानं यावत्र कपालं

३०॥२८॥४१॥ अस्मात् दृक्कर्मकलासाधनं ॥४॥५२॥
संस्कृतचंद्रः २॥०॥११॥५९॥ दिनमानं ॥२९॥१२॥ पर्व
तकालः ४०॥३८॥ स्पष्टतत्कालात् घटिकाः १४॥३६
पर्वांतिकालीनः सूर्यः ८॥०॥१२॥६१ भोग्यकालः
११६॥ लग्नं ४॥१८॥१४॥१४॥ दृक्कर्मसंस्कृतचंद्रस्य
भोग्यकालः ११५॥ लग्नस्यभुक्तकालः ९३॥ अनयो
र्योगः १८८॥ कर्कसिंहोदयाभ्यां ३४२॥३४५॥ युतः
८७५॥ पलभिन्नः १४॥३५॥ नवभिः पलैः रहितः जा
तः अंकद्वादश्या चंद्रस्य दिनगतकालः १९॥२६॥ दृक्कर्मसं
स्कृतचंद्रात् अस्तमंतरं घटिकाद्यं ॥५७॥ अंगुला
मयशरः २॥५०॥ भाग ॥४५॥ पः १४॥१७॥
जिनाप्तः कलंबलात्मकं दक्षिणं ०॥४०॥ शरस्पष्टदि

8

जे गुणितं ९॥२॥४१॥ जातं ३६॥२०॥४४॥ पंचदशनिमेकंफ
लं २॥२४॥४३ अनेन गतखंडयुतिः ७ युक्ता ७ शेषाद्यपमो जा
तः॥१९।२४।४३ सुखेन संव्यवहृतिः व्यवहारः तदर्थं स्यात् २॥ अ
पक्रांतिभोग्येभ्यो विलोमविधिना भुजानयनमाह॥ तनोदला
नीति लघुखंडकैः साधिता क्रांतिः १९।२४।४३ अस्याः प्रथम
खंडं ६ शोधितं शेषं १३।२४।४३ शेषात् द्वितीयखंडं ६ शोधितं शे
षं ७।२४।४३ अस्मात् तृतीयखंडं ५ शोधितं शेषं २।२४।४३ तिथि
घ्नं ३६।१०।४५ पूर्वखंडकेन ४ भक्तं फलं ९।२।४३ अंक खंडसंख्या ३
तिथिघ्नाः ४५ अनया लब्धं युतं जातं भुजांशाः ५४।२।
४३ अथ सूर्यस्य दिनार्द्धाहृतौ त्रिज्यानयनमाह॥ द्युदलेति॥ दिनार्द्धं
१६।३३ तिथ्यधः १५ अनयोरन्तरं १।३३ [illegible] षष्ठिघ्नं जातं पलात्मकं चरं
९३ इदं स्वकीयेन गजभागेन ११॥३७।३० युतं १०४।७।३० अस्य पञ्च
मांशः ५।४।५ अनेन कंसवर्लिते भाज्यभाजकौ॥ भाज्यः ३०६६५० भाजकौ

२०७००अजना लब्धं भागाः १८ ११ ४४ एतेपंचविंशतिश्५कला

मियुक्ता जाता: सूर्यस्य क्रांतिभागाः १८ ३६ ४४ छुदलकृशवृध्यु

लेक्रमाद्याम्यसौम्याभवंति तद्यथा पंचदशघटिकाभ्योदिनार्द्धे

न्यूनेसतिदक्षिणाः अधिकेउत्तराः एवंक्रांतिभागाद्युदलस्य

पंचदशभ्योऽधिकत्वादुत्तराजाताः अथखंडकैर्विनाक्रांतिसाध

नमाह सायनेति सायनसूर्यस्यभुजांशाः ५४ २ ५१ एषांद

शपंचशांशौवृत्ति ताद६८ ४ १९ द्विनगे७२ भक्ताफलं

० ५६ ४३ अनेनसदलाब्धयो४ ३० रहिताः ३ ३३ १७

अनेनपञ्चकुस्यामक्ताः फलंभागाद्यंपुनः उत्तरः १९ ८

५९ पञ्चकुत्रोपिग्रहस्याक्रांतिसाधनंप्रसंगप्रकारेतैवकार्य

अथयनांशपरास्वसाधनमाह क्रांत्याद्यजासंस्कृतिनेतांशा ॥१०॥

स्पष्टचक्र ५

10

मध्यास्तोंगहृताः पृष्ठचक्रस्वनिघ्नाः ॥ पक्ताः पृष्ठगास्थितेर्यमि
ताः राशकसमा ११४ पतिताभवेत्परारव्यः ॥ अत्रपृष्ठकृदिशियो
गः मिनोर्द्वि षि अंतरमितिज्ञेयं ॥ क्रांतिरंतरा १९ ॥ ६ ॥ ४० ॥ अ
क्षांशाद्दक्षिणाः २५ ॥ २६ ॥ ४२ ॥ अनयोः संस्कृतिर्जातानतांशाः
दक्षिणाः ६ ॥ २० ॥ २ ॥ एतेमध्याह्नजाः स्युः तेनतांशाः ६ ॥ २०
२ ॥ भुक्ताः फलं १ ॥ ३ ॥ २० ॥ पृष्ठकृत् १ ॥ ३ ॥ २० अस्यवर्गः १
६ ॥ ५१ ॥ अयं पृष्ठकृस्यैर्पृक्तः २ ॥ १० ॥ ११ ॥ द्वारभ्यां भक्तः
फलं १ ॥ ५ ॥ ५ अनेन शाकसमा ११४ रहिताः जातः परारव्यः
११२ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अथोन्नतांशपरारव्यसाधनमाह ॥ क्रांत्य
क्षजेति ॥ क्रांत्यक्षजसंस्कारेण जातानतांशाद्दक्षिणाः ६
२० ॥ २ ॥ नतांशैर्हीनानवतिः ९० जाता उन्नतांशाः ८३ ॥ ३९
५८ ॥ एतेदिनार्द्धजाः स्युः ॥ तत उन्नतांशेभ्यः चे क्रांत्यंशाः
लघुखंडकैः सपरारव्योभवति ३ उन्नतांशाः ८३ ॥ ३९ ॥ ५८

अस्मात् दलघुखंडकैः साधिता क्रांतिः २३ ३४ ३९ अस्याः

परास्य इति संज्ञा ॥ अथ नतांशं त्रिभागानाह ॥ घटीदलयुक्त ३०

तं नतं तिथिगुणं दिनार्द्धहृतं कृती कृतमिदं परात्रिहत

मधिवरूद्धो ११४ हृतं गजाकृति २२८ युतं समाहतपरोनि

तं नत्यदे रसघ्नम नतं नोनितं स्युरिति यंत्रभागानताः नतं

६ ३ घटीदल ३० युतं ६ ३३ तिथिगुणं ९८ १५ दिना

र्द्धेन १६ ३३ भक्तं फलं ५ ५६ ११ वर्गीकृतं ३५ २४

२६ परास्येन ११२ ५४ ४४ गुणितं ३९ १९ ११ ४९

अब्धिवरूद्धो ११४ हृतं ३४ ५४ १८ गजाकृति २२८ युतं

२६२ ५४ १८ द्विगुणितपरास्येन २२५ ४९ ५० २

हितं ३७ ४ २८ अस्य मूलं ६ ५ २० रसघ्नं ३६ ३२

० अननतोनितांनतायंत्रभागाः स्युः ३३ ३२ ०

११९॥

यत्रनतसंबंधस्तत्रनतांशात्साधितोयः पराख्यः सग्राह्यः
यत्र उन्नतसंबंधस्तत्र उन्नतांशात्साधितोयः पराख्यः स
ग्राह्यः ॥ एष्य पंचभागेभ्यः विलोमांविधिनानतसाध
नमाह ॥ स्वराम नतभागकाः रसध्नताः फलं वर्जितं
द्विनिघ्नपरयुग्गजाकृतिरश्ट विधुरुयुगेशा ॥१८ हृतं
परोहृतमतः पदं दिनदलघ्नमंदोद्भव ॥१५ हृतरघटीमुख
नतं भवेद्विरहितं खरामैः ३० पलैः ॥१७॥ पंचभागाः
३३ ॥ ३२ ॥ ० ॥ त्रिनिघ्नकाः ३६ ॥ ३२ ॥ ० ॥ नद्रिभक्ताः फलं
६ ॥ ५ ॥ २० ॥ एष्यवर्गः ३९ ॥ ४ ॥ २२ ॥ द्विघ्नोनितपराख्येन २२५
४९ ॥ ५० ॥ युक्तः २६२ ॥ ५४ ॥ १८ ॥ गजाकृतिरश्ट निः २ हि
तः ३४ ॥ ५४ ॥ १९ ॥ द्विनिघ्नोनितः ३९ ॥ १९ ॥ १० ॥ २ म पराख्येन ११२
२ ॥ ५४ ॥ ४४ ॥ भक्तं फलं ४ ॥ एष्यमूलं १५ ॥ ५६ ॥ १०

परा ख्यक
ना ३ ५।१४
२५।२

नतांशाः ११

दिनार्द्धनाद्द ३३गुणितंर्ट८ १५पंचदशाभिः भक्तंफलं६

३३खरामैः३० चलै रहितं घटिका दिनतं६ ॥ ३ ॥ इकारांत

रणेउन्नतादिष्टकर्णसाधनमाह ॥ नवतिः ९० गुणितमिति

इष्टकालनतउन्नतंइष्टं १० ॥ ३० नवत्या ९० गुणितं ९०० ॥ ० ॥ दि

नार्द्धनभक्तं दिनार्द्धनाद्द ३३भक्तंफलंभागाः ५७ ५ ५८

अस्या बुधसंवउक्तेः क्रांतिः २० ॥ १३ ॥ ३५ कल्पितपरः

२३ ३४ ३९ अनेनगुणिताक्रांतिः ४७६ ॥ ५३ ॥ २१

अनेनरविनवभ्रष्ट ४९ १२ भक्ताः फलमंगुलाद्यः कर्णः

१४ २९ अस्यविलोमविधिनाइष्टकर्णादुन्नतघटीसा

धनमाह नरणीति नरणिनवरसा ६९ १२ कर्णेनभक्ताः १९२

१४ २९ फलं ४७७ १४ १७ दराख्येन २३ ३४ ३९ भक्तं

सवर्लितेभाज्य १७१२० ॥ ५७ भाज्यकोटि ५८ ९ मजनाद्व

ध्वाक्रांतिः२० । १४ २८ ऽपूस्मात्स्तत्तोदत्ता निशो यमेदि
त्यादिनाजाताभुजांशाः ५७ । ९ । १५८ ऽदिनार्द्धेन १६ । ३३
गुणिताः ९४५ । ५४ । नवतिर्९० हृताः फलमिष्टोन्नतं
१० । ३० । ऽथोन्नतकालात्पंत्रजोन्नतांशानयनमाह
खांकेति । उन्नतघटिकाः १० । ३० खांक ९० घ्नाः ९४५ । ०
दिनार्द्धेन १६ । ३३ भक्ताः फलं भागाः ५७ । ९ । ५८ । ऽपूस्मा
लघुखंडकैः क्रांतिभागाः २० । १३ । ३५ । परास्व्येन २३
३४ । ३९ । गुणिताः ४७६ । ५३ । १५ सिद्धांशाः १९ । ५२
१३ ऽपतस्तत्तोदत्तानिशो यमेदित्यादिना जाताभुजां
शाः ५४ । ४५ । एते यंत्रजोन्नतांशाः । ऽथ यंत्रजोन्न
तांशज्ञाने सति उन्नतकालमाह । ऽभिमत यंत्रलवा
नां पर ४५ । ४८ । लघुखंडकैः क्रांतिः १९ । ५२ । १३
जिनरसनिघ्नाः ४७६ । ५३ । ५२ परास्व्येन २३ । ३४ । ३९

नतां:फलं २० ।। १३ ।। ३५ ।। अस्माद्भुजांशाः ५७ ।। ५ ।। ५६
दिनार्द्धेन ३१६ ।। ३३ ।। लिता: जाता: ८ ।। ४५ ।। स्वनवो ९.६ द्धे
ता:फलं पूर्वकपाले जातागतघटिका: १० ।। ३० ।। अथ
यंत्रेणोन्नतांशादिदृक्कर्णोन्नतश्च यंत्रेणोन्नतांशसाधनमा 16
ह ।। यंत्रेणोन्नत्येति ।। यंत्रेणोन्नतांश ५४ ।। ४५ ।। ४८ ।। लघुस्वं
इकैः कोटिलब्धा: १८ ।। ५२ ।। १३ ।। अनेन वह्निमदस्रा:
२८८ मक्रा: फलं मे उन्नतादिदृक्कर्णेन १४ ।। २८ ।। ३२ वह्निमदस्रा: १४ ।। २८ ।। ३२
जातोपम: १८ ।। ५२ ।। १३ ।। अथ लब्धतोदलानीत्यादिनाभु
जांशा जाता पंत्रेणोन्नतलबा: ५२ ।। ४५ ।। ४८ ।। अथ घनलिका
वंधादिकोइमंडलादिसाधनं विधौदिवसाधनमाह ।।
ति ।। जलादिनासमा कृतायां भुवि रचिते स्त्रैतत्रकेंद्रस्थश
कौ: द्वादशांगुलस्य छायाग्रं यत्र वृत्ते प्राचे कपाले विशति 193॥
त्र विशति तत्र चिह्नं कार्यं ।। अपरावह्निमार्दिकृत्याद ।। अ
पराह्ने यत्र वृत्ते अप्येति निर्गच्छति सापरवादिक्षु भवति

तत्रछायाग्रे चिह्नं कार्यं तस्माच्चिह्नात् लग्ना याम्यशंकौ तदा याम्यायां पूर्वापरानिर्गम्यं याम्योत्तरवृत्तं यः तस्य शंकोः छायाग्रं यत्र चलितं लग्नं तत्र छायाग्रे चिह्नं कार्यं तस्मादुत्तरशंकौ तदा भुजयष्टि मिते रंगुलैः छायाग्रात् लंबरूपेण उत्तरे देयः ८ वंकु तैस्तत्र ते मिलति याम्यमूत्रैः अग्रे सा याम्योत्तरा ...

35 सूर्योदयादिष्टकालः १० ३० चालितः सूर्यः ... गतिः ५९

५९ अस्मात् स्पष्टः ... १ ५ ५२ ॥१९८

छायोत्तरा १९ ६ ४० ... कर्णः १३ १६ ... शाहतिः २५४ २५ ... ताडदद्दे ५५ ८ ... २५ गुणितो

ताभ्यां पूर्वापरदिग्भ्यां सिद्धा तिमेरुदिक् च याम्या ॥ एतदुक्तं
भवति ॥ पूर्वचिह्नात्परदिक्चिह्नपर्यंतं वृत्तं कार्यं ॥ पश्चिमचि
ह्नात्पूर्वदिक्चिह्नपर्यंतं वृत्तं कार्यं ॥ एवं कृते मत्स्याका
रो दृश्यते ॥ मत्स्यमुखपुच्छगतरज्ज्वा दक्षिणोत्तरा भवतीत्य
र्थः ॥ अथ प्रकारांतरेण दिक्साधनमाह ॥ भुजसाधनं चा
ह ॥ वार्केति ॥ वेति प्रकारांतरं ॥ सूर्यस्य भागादिक्रांतिः का
र्या ॥ तस्याः पूर्वाकर्णस्य च निहतिः परस्परं गुणनं ॥ भानि
हतिर्भाकर्णेन इष्टच्छायाकर्णेन निघ्नी गुणिता ॥ नभोक्षाग्नि
३५० मिताप्ता भक्ता फलं रविदिक्साधनसूर्यदिक्कोऽग्रांगुला
दिकः भुजः स्यात् ॥ सः भुजः यमदिशायां दक्षिणदिशायां द्वि
णयाप्तलभया संस्थितः ॥ एकदिशि योगः भिन्नदिशि चां
तरं कार्यमित्यर्थः ॥ शोवादिक्भुजः असौ स्फुटः स्याद्
स भुजः केंद्रे मौल्यवृत्तौ संपूर्णगुणवत्संपूर्णं स्यावत् भागा
ते छायाग्रात् देयः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ समभुवि केंद्रे अग्रभा
पछायापरिमितेन सूत्रेण वृत्तं कार्यं ॥ तस्मिन् वृत्ते केंद्रे शं
कुं निवेश्य ॥ तस्य शंकोः छायाग्रं यत्र वृत्ते लगति

यांम्यसौम्योत्तरीयमंत्रे त्रिकोणयंत्रे निःहिते स्थापिते सति पूर्वो
केंद्रगंशानां दोर्त्तिजातर्विगण्यते ज्यामगं तदेव केंद्रं
तस्मिन् रऽपूर्वलंबस्य विभाधराम्या ऽपूर्वावाकेंद्र स्थिताइति
काया; छायापथ्या स्वरशा तितस्यायंत्रे स्थापिते सति पूत्र
यंत्रे पूर्वदिशास्यात् ॥ तस्माद्याम्योत्तरो भवतः ॥ ऽथयन्त्र
पसभायां स्वकौशल्यदर्शनार्थं नलिकावंधनार्थं भुजको
टिसाधनमाह ॥ क्रांतिरिति ॥ मन्दग्रहस्य नलिकावंध
क्रियते स्पष्टग्रहः वक्ष्यमाणदृक्कर्मसंस्कृतः नलिकावंधः
स्य वक्ष्यमाणशरसंस्कृतास्फुटाक्रांतिः कार्या ॥ त
र्णेनगुण्या ॥ एतद्दृक्कर्म भवति ॥ ग्रहच्छायाधिकारोक्तप्राक्
दृष्टिकर्मखचरेत्यादिनाग्रहस्यादिनगतः कालो भवति.
जिनाप्तोक्षादिना स्फुटचरदिनमानं स्यात् ॥ ग्रहस्फुटक्रां
तेरुक्तचरक्रांत्यदोजसंस्कृतिरित्यादिना उन्नतपरः कार्यः
ग्रहघातातरुक्तचरयातः शेषाः इत्यादिनोन्नतं कार्यं ॥

१७५॥

नमोक्षांशाप्ताः ३५० फलं भुजः १० ॥ २८ ॥ सायनस्यार्कस्य अन्तरगो
लस्य लब्धान्तरः ॥ दक्षिणादभुजा ५ ॥ ४५ ॥ क्रिं गुणितया ॥ ३०
संस्कृतं मिलिता दिक् लब्धान्तरे जातः स्पष्टो भुजः दक्षिणः ॥ १ ॥
२ ॥ अथ प्रकारान्तरेण दिक्साधनार्थं दिगंशसाधनमाह ॥ द्यु
मानेति ॥ दिनमानं ३३ ॥ ६ स्वगुणः ॥ अनयोरन्तरं ३ ॥ ६ शिवा ॥
गुणं ३४ ॥ ६ दिनमानस्य त्रिंशद्भागोऽधिकेनान्तरं यंत्रभा
गान्तराः ५५ ॥ ४५ ॥ ४८ ॥ ९ एषां यंत्रभागानामपमः कार्यः
सम्पन्नं कर क्षिणे इत्यर्कः ॥ यंत्रभागानां ५५ ॥ ४५ ॥ ४८ ॥ अप
घ्रस्वकैः क्रान्तिर्दक्षिणा १९ ॥ ५२ ॥ १३ ॥ अनयोः संस्कृतिर्नि
नादिक्लब्धान्तरं १४ ॥ १३ ॥ ४७ ॥ अथ निर्गुणितं ८ ॥ १९ ॥ १५
नवतिः ९० यंत्रभागाः अनयोरन्तरं ३४ ॥ १४ ॥ १२ ॥ अस्य लघु
स्वंडकैः क्रान्तिः १३ ॥ २८ ॥ ४४ ॥ अनेन वस्तु घटी भक्ता फलं ८
२९ ॥ १५ ॥ अस्मात् ततोऽदिलानीतिभुजांशा जाता दिगंशाः २१ ॥ १३
अथ दिगंशाद्दिक्साधनमाह ॥ समभूमि जलवत्समा कृता

१० ॥ ३ ॥ ४४ ॥ ४९ ॥ शीघ्रकेंद्रं ३ ॥ १ ॥ २५ ॥ ३ ॥ शीघ्रफलं
धनं ३२ ॥ ५२ ॥ ४० ॥ स्पष्टो भौमः ११ ॥ ६ ॥ ३७ ॥ २९ ॥ अथ
दृक्कर्मसाधनं ॥ तत्र केंद्र इत्यादिना कर्णः ११ ॥ ५२
४० ॥ मंदस्पष्टखगादित्यादिना क्रांतिर्दक्षिणा ॥ १३ ॥ ४४
५९ ॥ अथ ग्रहलाघवः शरो दक्षिणः ३४ ॥ ४१ ॥ ३ ॥ प्राक्त्रि
भेणवर्जितादित्यादिना राशित्रय रहितात भौमात्
८ ॥ ६ ॥ ३७ ॥ २९ ॥ क्रांतिर्दक्षिणा १३ ॥ ४१ ॥ २८ ॥ अक्षां
शा दक्षिणाः २४ ॥ २६ ॥ ४२ ॥ अनयोः संस्कारे जाता नतांशा
दक्षिणाः ४९ ॥ १४ ॥ ११ ॥ षट्शैलाक्ष इत्यादिदृक्कर्मकला
धनं ॥ १२ ॥ ४४ ॥ संस्कृतो भौमः ११ ॥ ८ ॥ ३६ ॥ १३ ॥ अस्मा
त् क्रांतिर्दक्षिणा १ ॥ १२ ॥ ३० ॥ शरसंस्कृता जाता स्पष्टा क्रांति
र्दक्षिणा ३ ॥ १ ॥ ३३ इष्टघटी ५७ दिनमानं ३३ ॥ १० ॥ रविभो
ग्यकालः २५९ ॥ लग्नं ० ॥ १५ ॥ २३ ॥ २७ लग्नयुक्तं ३ ० दृक्कर्म

तस्मादुन्नताह नवतिगुणितमिष्टमित्यादिनादृष्टकर्णः
साध्यः ॥ एवं सिद्धेष्टकर्णेन स्फुटक्रांतिर्ज्ञानीया ॥ अत्र
स्योदाहरणं ॥ संवत् १६६९ शाके १५३४ वैशाखकृष्णपूर्णि
मा ॥ १५ सोमे सूर्योदयाद्गतघटी ५७ भौमस्य नलिका
बंधः क्रियते ॥ तत्रप्रागानीतौ प्रातर्मध्यमौ भौमौ भौमः ९
२९ ॥ ५५ ॥ १३ ॥ गतिः ३१ ॥ ३६ रविः १ ॥ ४ ॥ १३ ॥ ४२ ॥ गतिः
५९ ॥ ८ ॥ इष्टघटिकाभिः चालितौ ५७ ॥ रविः १ ॥ ५
९ ॥ ५३ ॥ भौमः १० ॥ ० ॥ २५ ॥ ४७ अथ स्पष्टीकरणं
रवेर्मंदकेंद्रं १ ॥ १२ ॥ ५० ॥ ८ ॥ मंदफलं धनं १ ॥ ३२ ॥ ५५
संस्कृतो रविः १ ॥ ६ ॥ ३८ ॥ ४७ ॥ चरकरणं ६५ ॥ संस्कृ
तः स्पष्टोर्कः १ ॥ ६ ॥ ३७ ॥ १२ भौमस्य शीघ्रकेंद्रं
३ ॥ ४ ॥ ४४ ॥ ३८ ॥ शीघ्रफलार्द्धं धनं १६ ॥ ५२ ॥ ५८ ॥ सं
स्कृतो भौमः १० ॥ १७ ॥ १८ ॥ २ ॥ मंदकेंद्रं ५ ॥ १२ ॥ ४१
मंदफलं धनं ३ ॥ १९ ॥ ४५ मंदफलसंस्कृतो भौमः १ ॥ ५८

जातो भुजः १ ॥ ४५ ॥ क्रांतेर्दक्षिणत्वाद्दक्षिणः ॥ अस्मो भुजः
दक्षिणोक्षभया ५ ॥ ४५ ॥ संस्कारितः जातः स्पष्टो भुजः
७ ॥ ३० ॥ तस्य भुजस्य वर्गः कार्यः इष्टकर्णादिकर्णव
र्गविवरात्पदमित्यादिना इष्टछाया कार्या ॥ अस्य व
र्गः कार्यः तयोर्वर्गयोरंतरात्पदं मूलं सा कोटिः स्यात्
भुजवर्गः ५६ ॥ १५ इष्टकर्णः ३० ॥ २६ अस्य वर्गः ९२६ ॥ ११
अर्कवर्गः १४४ ॥ अनयोरंतरात् मूलं जाता इष्टछाया
२७ ॥ ५८ छायावर्गः ७८२ ॥ ८ भुजवर्गछायावर्गयोरंत
रं ७२५ ॥ ५३ ॥ अस्य मूलं जाता कोटिः २६ ॥ ५६ ॥ अथ प्र
नालिकाबंधमाह ॥ नालेति ॥ आशाः दिशाः ज्ञात्वा जल
वत्समीकृतभूमौ दिक्साधनं कृत्वा तत्रेष्टकालीन ॥१७॥
छायाव्यासार्द्धेन वृत्तं कृत्वा तत्र दिक्चिह्नानि कार्या
णि ततो विदिशः वृत्तमध्यात्परस्वेचरे पश्चिमकपा

दत्तभौमस्यभोग्यकालः १८ ॥ क्राव्रुहछिकर्णइत्यादिना
भौमस्यदिनगतकालः ४ ॥ २९ ॥ द्युकर्णैर्दत्तभौमात्रव
रंददक्षिणांश ६ ॥ जिनाघ्नोक्षाभाइत्या दिनार्कलंददक्षिणांश ८
स्पष्टचरंदक्षिणांश १४ ॥ दिनमानं २९ ॥ ३२ ॥ स्पष्टक्रांतेरू
त्वचरक्रांत्यक्षजसंस्कृतिरित्यादिनानतांशाः २२ ॥ २२
१५ ॥ उन्नतांशाः ६७ ॥ ३७ ॥ ४५ ॥ अस्मात्परारव्यः २१
१२ ॥ ४ ॥ ग्रहघुपातात् ४ ॥ २९ ॥ नवत्यागुणितं ४०३
३० ॥ दिनार्द्धेन १४ ॥ ४६ ॥ भक्तं फलं भागाः २७ ॥ १९ ॥ ३०
अस्मात्क्रांतिः २० ॥ ४२ ॥ ३६ ॥ परारव्योनं २१ ॥ १२ ॥ १४
गुणिता २२७ ॥ ५ ॥ ३७ ॥ अनेन रविनवपारू ६९ ॥ १२ भक्ताः
फलं इष्टकर्णः ३० ॥ ३६ ॥ एवं सिद्धइष्टकर्णेन ३० ॥ ३६ स्प
ष्टाक्रांतिः ३१ ॥ ३३ ॥ गुणिता ९८२ ॥ ५१ ॥ अक्षकर्णः
१३ ॥ १९ ॥ निघ्नी १२२६ ॥ १६ ॥ ४६ ॥ खखखाद्रि ७०० हृत्

तत्सूत्रेनैतत्ः स्थाप्यः ॥ ततः छायाग्रस्थाने जलपूर्ण
पात्रं स्थाप्यं ॥ तत्र नलमध्ये यो दृष्ट्या जले ग्रहो
विलोक्यः ॥ अत्रेदं सर्वं दिक्साधननलिकानि
वेशनादिकं लालततस्मिन्नेव काले विलोक्यमि
ति ॥ इदं यथोक्तं विचार्य सज्जनस्य नृपस्य रंजना
यदर्शयेत् ॥ उक्तं च सिद्धांतशिरोमणौ ॥ दर्शये
दि विचरं दिवि केवार्कहस्ति घुचर दर्शनयोग्ये
रूवमेनविरचय्य यथोक्तं रंजनाय सुजानस्य
२३ नृपस्य ॥ इति ग्रहलाघवे त्रिप्रश्नोदाहरणं ॥१९॥

तस्य गृहं परमस्वांपक्रमाभिमुखं कोटिं न्यसेत्
प्राक् खे वैरे पर्वकपा॥ तस्य गृहं प्राक् भुजं कोटिं न्य
सेत् ॥ कोदंडगतः स्वदिशि ज्यावत् भुजं न्यसेत् ॥ भु
जं कोदंडमध्ये तिर्यक् प्रमाणं न्यसेत् ॥ सेवकर्णः
एवं जाते चापस्तसूत्रे ॥ विंदोर्भागमशंकुमस्तकगतसू
त्रेण लक्ष्ये खगं विलोकयेत् ॥ एवं कृते भवति ॥ छायापात्रे
द्वादशांगुलः शंकुः स्थाप्यः तस्य मस्तकः तस्मिन्
विंदोः वृत्तमध्यात् कृतसूत्रे मध्ये छिद्रयाभ्यां स्थिरीकृते
सूत्रे गतनलेन नलिकापां यत्र लीनं भगणादिकं ततः
टीका तस्य दृष्ट्या खमाकाशे खगं गृहं विलोकयेदि
त्यर्थः ॥ पुष्पकैः जले गृहदर्शनार्थं नलिकानिवेश
माह ॥ कइति ॥ विंदुस्थानरांगभागकगतसूत्रे केरव
गं विलोकयेत् ॥ तद्यथा ॥ भत्रके द्वे शंकुः स्थाप्यः
त ... कगात् सूत्रे छायाग्रपर्यंतमध्ये तं विलोकयेत्

दिकं शीघ्रकेंद्रं स्यादित्यर्थः ॥ तद्दिने इष्ट दिवसे स्वाभ्रकेंद्र
स्यो तेः गत्या गतगम्य दिनाहतद्युमध्ये रित्यादिना चालयं
तस्मात् चालितशीघ्रकेंद्रात् प्राग्वत् पूर्वोक्तप्रकारेण चल
फलं शीघ्रफलं कार्यं ॥ तच्चालितस्य स्पष्टखेटस्य शुद्धं विप
रीतदिक्षं धनं तदा ऋणं ॥ ऋणं चेत्तदा धनं स्यात् होमट्ट
फलभागे मंदस्पष्टो भवति ॥ वेत्यथवा ॥ तस्मात् शुद्धं स्पा
॥१९॥ त ॥ स्यादित्युदाहरणमाह ॥ संवत् १६६७ शाके १५३२ चैत्र ॥१९॥
शुक्ले ८ गुरौ तद्दिने शुक्रस्पष्टतानार्थं अहर्गणादि क्रियते ॥
चक्रं ८ अहर्गणः १४७ स्पष्टः ११ ॥ २१ ॥ २२ ॥ १७ ॥ शुक्रस्य शी
घ्रकेंद्रं ११ ॥ ८ ॥ ३१ ॥ ५२ ॥ रवेर्मंदकेंद्रं २ ॥ २६ ॥ ३७ ॥ ७३ ॥ मं
दफलं धनं २ ॥ १० ॥ ३१ ॥ संस्कृतो रविः ११ ॥ २३ ॥ ३२ ॥ ७८ ॥
चरं ऋणं २२ संस्कृतः स्पष्टो रविः ११ ॥ २३ ॥ ३२ ॥ २६ ॥ स्पष्ट
गतिः ५९ ॥ ० ॥ शुक्रस्य शीघ्रकेंद्रं ११ ॥ ८ ॥ ३१ ॥ ५५ ॥ शीघ्रफ
लार्द्धं ऋणं ४ ॥ ३० ॥ ३० ॥ संस्कृतः शुक्रः ११ ॥ १५ ॥ ५१ ॥ ४७

५॥५६॥४॥ बुधः १॥१७॥४॥०॥ गुरुः ४॥२॥९॥४९॥ शुक्रः ०२
१२॥१५॥४१॥ शनिः १०॥२६॥४२॥३०॥ कृष्णांशाः १२॥१०॥
भौमादीनां क्रांतयः ॥ भौमस्य क्रांतिर्दक्षिणा २॥२१॥३४॥ बु
धस्योत्तरा २१॥३२॥३१॥ गुरोरुत्तरा १४॥५८॥१५॥ शुक्रस्यो
त्तरा २३॥५२॥५८॥ शनेर्दक्षिणा ६॥३॥०॥ एताः स्पष्टस्पष्टशरे
णसंस्कृता भौमादीनां स्पष्टाः क्रांतयः ॥ भौमस्य दक्षि
णा ४॥५१॥७॥ बुधस्योत्तरा २३॥१६॥२८॥ गुरोरुत्तरा १५॥५१॥७॥
शुक्रस्योत्तरा २८॥४॥२१॥ शनेर्दक्षिणा ७॥३७॥१॥१७॥
९॥ ग्रहसाधनमाह ॥ वक्रा
चपंचांगाद्ग्रहसाधनार्थं मंदस्पष्टग्रहसाधनमाह ॥ वक्रा
स्तादिकं पंचांगस्थितं वक्रास्ताद्यं ज्ञेयं ॥
स्ताद्यमिति ॥ तिथिपत्रगतं पंचांगस्थितं वक्रास्ताद्यं ज्ञेयं ॥
क्रिपते
स्मादिति द्वादश पत्रमार्गे ॥ स्पष्टग्रहस्पष्टशरसाधनं क्रियते
तस्पंचांगस्थितं वक्रत्वादिवक्रोदयादि ज्ञेयं ॥ तद्दि
नस्पष्टग्रहस्य वक्रोदयादेः स्पष्टाधिकारोक्तं शीघ्र
केंद्रं स्यादिति ॥ तद्यथा ॥ वक्रास्ताद्यभागाः त्रिंशद्भक्ता राश्या

२३।।२४।। क्रमाद्दशमांशोनभगतखंडैकं ३०। ३।। २१।।२९।। २३
२४।। धृगतघ्नं १२।।४०।।४८।। क्रमाद्दशमांशोन ।।१५
४।। गतखंडैकं ३०। युतं ।। १५।।४।। शरांगुल ३०।।१२
हतं १२४६।।२०।।२९।। द्वादशभक्तं फलं कलादि दृक्कर्म १।३।।
५१।। नतांशोत्थोरेकादृक्त्वाद्धनं नतांशशरयोरेकदिशोर्ध
नं भिन्नदिशोर्ऋणं ग्रहे यत्र भिन्नमास्तोदये स्पष्टमाने व्यस्तं
विपरीतं देयं ।। भिन्नदिशि धनमेकदिशि ऋणमित्य
र्थः ।। सदृग्ग्रहो दृक्कर्मदत्तग्रहो भवति ।। स्पष्टः भौमः
दृक्कर्मसंस्कृतः ११।।१४।।५८।।२०।। दृक्कर्मदत्ताग्रह
स्योदयास्तदिनज्ञानार्थं गतगम्यलक्षणमाह ।। कल्पो
त्योरविरिति ।। दृक्कः स्पष्टः दृक् खचरः पोदृक्कर्म
दत्तोग्रहः तयोर्मध्ये अल्पोरविः कल्प्यः ।। अधिको
यस्तु ग्रहं कल्प्यं ।। तयोर्लग्नार्कयोर्मध्ये अपनाशान्द

मंदकेंद्रं ३।१३।८।१३ मंदफलं धनं २।१०।१३ सस्फु
लो मंदस्पष्टः भू-कं: ११।२२।५२।१७। शीघ्रफलं ऋ
णं ६।३७।४८। स्पष्टः भू-कं: ११।१३।१४।२९। स्प
ष्टा गतिः ७४।५७। मंदस्पष्टखगादित्यादिना क्रांतिः
२३।५६।३८। शीघ्रकर्णः १८।४४।४। अंगस्पष्टः
शरो दक्षिणः ३०।१२।५। अथ पदकर्मसाधनार्थं न
तांशसाधनमाह। क्राकू पूर्वोदयास्तसाधने त्रिभे
न राशित्रयेण वर्जिता स्पष्टखेटात् क्रांतिः साध्या।
अक्षांशैः संस्कृता नतांशास्फुटस्पष्टीः। स्पष्टः भू-कं: ११
१३।१४।२९। पूर्वास्तस्यसाधने त्रिभेण सहितः ८
११।१४।२९। अस्य क्रांतिर्दक्षिणा २३।५६।४२। अक्षां
शैः संस्कृता जाता नतांशा दक्षिणाः ४९।२३।२४। अ
पदकर्मसाधनमाह। दृक्शैलैरिति। नतांशाः ४९ 30

लां शा: ९ ॥ ७ पूर्वगं व्यह्लता चं द्रप्रकृयो: का लां शानां
संस्कारो ल (क्षि) तस्तमाह ॥ स्यादिति ॥ रवेरवाम्या जय:
३०॥ सायन क्रके स्योद य: २२ । म्भ न यो रं त रं ७ ९ न
२७ विह तं फलमे शादिर ॥ ५५ ॥ ३३ ॥ शा त ले यादि रय
स्यन्धन त्वाद् ग्रां ॥ द क्के मे ल बा धनं १ ॥ ७३ ॥ ५१ ॥
७५ न यो: संस्कृ ति: १ ॥ ११ ॥ ४२ ॥ द ष्वांपं च मां ग्र: क्र
ग्रां ० ॥ १४ ॥ म्क्रे स्य कालां शा: ९ पं च मां शेन संस्कृ
तां शा ता: स्य ष्टा: १८ ॥ ४६ ॥ म्क्रे स्य इति कारणा ल घ्वा
म्यामृता ता ता: म्क्रे स्य का लां शा: ६ ॥ ४६ ॥ ९ तो: का
लां शे: सा धित तो द या स्त सम यो र्द प्टि सम ता स्यात ॥ ष्वा
मयाल क्षिता यं त्र वो ध्या दि नो द या स्त यो र्इं त रंल क्षित
मित्यर्थ: ॥ का लां शा: ६ ॥ ४५ ॥ इ ष्ट का लां शा: ६ ॥ १८
न र ना ग्र तो ग तो स्त: ॥ ७ पूर्वा द्रिव सा नय न माह ॥ स्वा
भ्रो ऽ नि मि रि ति ॥ क प्रि ता: ६ ॥ ४६ ॥ इ ष्ट का लां शा:

॥२१॥

॥२१॥

31

वा प्राग्वत् ॥ एवं योगपद्धत्यादिना एकराशिस्थितेऽन्त
रंशांतरहृतेत्यादिना कालः साध्यः ॥ पश्चात्त्वपि योगस्या
स्तसाधने सचक्रार्द्धयोः षड्राशियुतयोर्लग्नार्कयोः का
लः साध्यः ५ तात्कालिकः यत्र क्षिप्तो घटिकात्मको भवति
ता घटिकाः षड्गुणिता द्युक्षाः कालांशाः स्युः ॥ अथामी
सिरिषकालांशैः पूर्वोक्तैः स्थिरकालांशेभ्यः ॥ अधि
केरल्पो गम्यः ऊनैर्गतोस्तः ॥ उदयास्तमधिकैर्गतो ऽने
गम्यः ॥ अर्कः ११ ॥ २३ ॥ ३२ ॥ २६ ॥ दृक्कर्मसंस्कृतः स्फुः कः
११ ॥ १४ ॥ ५८ ॥ २० ॥ अनयोर्मध्ये अल्पः स्फुः कः स एव र
वि: ११ ॥ १४ ॥ ५२ ॥ २० ॥ अनयोर्विलग्ने ११ ॥ २३ ॥ ३२ ॥ २६
ऊननांशाः १८ ॥ १८ ॥ अयनांशयुतौ रवि: ० ॥ ३ ॥ ६ ॥ २०
अयनांशयुक्तं लग्नं ० ॥ ११ ॥ ४० ॥ २६ ॥ अनयोरेकराशि
विद्यमानत्वात् अंतरं १८ ॥ ३४ ॥ ६ ॥ अनेन नभोऽब्धीह्योः २१
गुणितः १८६३ ॥ ३६ ॥ ६ ॥ त्रिंशद्भक्तः जातः कालः १ ॥ ३
षड्गुणिता इष्टकालांशाः ६ ॥ १८ ॥ स्फुः कः स्वकीयः कः का 32

दृश्यादृश्यलक्षणमाह ॥ रवेश्चरोऽस्तोदृश्यि ॥ पूर्वकास्त
कातौ स्पष्टांशास्तासमये रवेश्चरो ग्रहः। कार्मुकः स्पष्टवक्र ॥
सग्रहः स्वबुद्ध्या स्यादृश्यिकः केवलं स्पष्टमर्दलपक्षे
तेदास्तंगतो ग्रहो निशि रात्रौ उदेति ॥ उदयं प्राप्नोति ॥ पश्च
श्चाद्विपरीतमस्तं दृश्यं याति ॥ ग्रहः स्पष्टार्कतोऽल्पः
सःपीडितिक इत्यर्थः ॥ पूर्वपश्चान्नंतरं ॥ एवं दृश्यत्वे
ज्ञानेसति सग्रहः पूर्वपक्षात् स्पष्टदृक्कर्म भागविक्षेपः
॥२२॥ उदये पूर्वदृक्कर्मदेयं पश्चात् पश्चिमे दृक्कर्म देयं ॥ ॥२२॥
शाके १५३४ वैशाख कृष्ण पौर्णमास्यां गुरौ नित्या
स्तासाधनं ॥ स्पष्टः सूर्यः १॥५॥४२॥३७॥ स्पष्टगा
तिः ५७॥३६॥ स्पष्टो गुरुः ४॥२॥९॥४९॥ स्पष्टगा
तिः ५॥२३॥ मंदस्पष्टो गुरुः ४॥१२॥५२॥४४॥ मंदस्प
ष्टगतिः ४॥४२॥ दिनमानं ३३॥६॥ संपातित. कालि
तौ स्पष्टः १॥६॥१४॥२३॥ गुरुः ४॥२॥१२॥४६॥ मंद
स्पष्टो गुरुः ४॥१२॥५५॥१९॥ स्पष्टांतर॥२०॥रहितः

६ ॥ १८ ॥ ०अनयोरंतरभागाः ० ॥ २८ ॥ ०अस्य कलिकाः
२८ स्वाभाग्निभि ३०० र्गुणिता ८४०० पूर्वास्तस्य सा
ध्यतां । साधनस्य पलिभिक्षितराश्युदयेन २२१ भक्ताः
३८ ॥ ० ॥ ३८ ॥ परतः पश्चिमास्तोदये सति तत्स्य साधे
नसाधनरवेरुदयात्सप्तमोदयेन भक्ताः कार्याः
रविभक्तेंगतंतरेणा भक्ताः फलं ०अस्तस्यगतं द्
ना[illegible] २ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ चैत्रशुक्लाज्जन्याः सकलानां तद्
वे एभिर्दिनादिकैः २ ॥ २३ ॥ ३४ ॥ ० ०अस्यपूर्वास्तः
वक्रि[illegible]त्यष्टोदयास्तः सा०यते स चेद्द्व कीतदाग
तियोगेनभक्ताः कार्याः ॥ ०पृथ्वागस्त्योदयपृथ
नेमाह ॥ पलभाकोति ॥ पलभाप ॥ मध्य ॥ ०कृष्णगणा
४६ ॥ ० ॥ ०अनयोर्गजनेरोलाभागाः ८८ हिताः ३२ वसे
स्वेवरलवार्ध ८ पक्ताः १७ एते त्रिंशद्भक्ता राश्यादि
दवनेरारो भ्रंशाद्वये स्तः ॥ सिंहस्थेर्के चलावंशा
तिभागेदयः ॥ ०अस्य ग्रहाणां नित्योदया [illegible] ॥ नार्द

२२॥ ४॥ ५१॥ इदं द्विगुणितं तिथ्याप्ति: १०॥ १४॥ ४०
नक्षत्रतो तं स्पर्शनं गुणाल्लाद्य वलनं संस्कारस्योत्तरत्वा
दुत्तरं २॥ ११॥ ६॥ सावयवास्तिव्ययः ५॥ ७॥ २०॥ स्वपं
॥३३॥ चमांशेन १॥ १॥ २८॥ हीनाजातं सितं ४५॥ ५२॥ ७ ॥३३॥
यच्छृंगस्योन्नमनं दिग्ज्ञानमाह ॥ उन्नतमिति॥ या
वलनस्य दिक् तद्दिशि चंद्रशृंगमुन्नतं भवति॥
वलनस्यांगुलैः वलनस्याभावे तिगृहशृंगुलानित
न्मितांगुलैः शृंगमुन्नतं॥ वलनान्यदिक्शृंगेन
तं नम्रं भवति॥ एवं दिग्ज्ञाने सति परिलेखतः किं
प्रयोजनं॥ प्रकृते वलनस्योत्तरत्वादुत्तरदिशि शृं
गोच्चं॥ ८॥ इति शृंगोन्नत्युदाहरणं॥ ८॥ अथ
ग्रहयुत्यधिकारोदाहरणं॥ तत्र ग्रहयुतिज्ञानार्थं

35

गता: सावयवास्तिथ्य: ॥५॥७॥२०॥ न्यूना ६३ गुणिता:
८१॥५७॥२०॥ वर्त्तितिथ्या ॥२६॥१४॥१३॥
ऊना: ५५॥४३॥४७॥ अवमयोः ५॥४५॥ गुणिता:
३२०॥२२॥५५॥ पंचदशभक्ताः फलं भागादिकमु
त्तरदिक्कं॥२१॥२१॥३१॥ इदं सूर्यस्योत्तरैः क्रांति
भागैः २१॥४४॥२८॥ संस्कृतं जातमुत्तरं ॥४३॥६॥०
चन्द्रविक्षेपः ॥०॥१७॥१५॥२५॥ अस्मात्तत्र तिथिरित्या
दिगुणितो वाराद्यः शर उत्तरः ॥४१॥२३॥३५
केन्द्राद्ये ॥३६॥५८॥ शर: २॥४॥१०॥ चंद्रक्रांति
॥३॥६॥०॥ इदं व्यस्तादिक्शरभागैः संस्कृतं फलं
५०॥ इदं चंद्रस्य व्यस्ता क्रांत्यंशो तत्र संस्कृतं जातमुत्तरं

35

।।३४।। धनं ३८।४।।१०।। स्पष्टो भौमः १०।६।३५।८।। स्पष्टा गतिः
४२।५०।। अथ शनिस्पष्टीकरणं।। शीघ्रकेंद्रं २।६।८।३१
शीघ्रफलार्द्धं धनं २।४२।४१।। संस्कृतः शनिः १०।।८
२८।।१०।। मंदकेंद्रं ६।२१।३१।।२०।। मंदफलं ऋणं २।२४।४१
मंदस्पष्टः शनिः ९।२९।२३।।१८।। शीघ्रकेंद्रं २।२४।३२
१२।। शीघ्रफलं धनं ५।३५।२६।। स्पष्टः शनिः १०।२।५८
४४।। स्पष्टा गतिः ३।३।। दिनमानं ३२।३०।। भौमस्य शीघ्र
कर्णः ८।५८।। शनिशीघ्रकर्णः ११।३।। ०।। अथ बिं
बसाधनमाह।। पंचवर्गास्ते ति।। भौमबिंबं कलाद्यं ५
४४।४ शा ११ कर्णयोरंतरेण २।२८।। गुणितं १०
४०।। प्रकृतिभक्तं फलं ०।३०।। एकादशाभ्यः प्रवियोज्य
न्यूनलाल्पाते नपरपरूप्यं ५ सहितं ५।३०।। इदं [illegible] हतं

३७

कस्मिंश्चिदहर्गणकालेन दिने स्फुटौ ग्रहौ कार्यौ ॥ शीघ्रकर्णश्च वेद्यः स्पष्टस्पर्शश्च ॥ संवत् १६६७ शाके १५३२ वैशाखवद्य १० रवौ गतस्मिन् दिने ग्रहस्फुटसाधनायेम
हर्गणः लक्षं ८७ अहर्गणः ७७ २ मध्यमाः रविः ० २१
५५ ३० ॥ भौमः ९ ॥ ० ॥ ३७ ॥ ५१ ॥ शनिः १० ॥ ५ ॥ ५१ ॥ ५८
रवेर्मंदकेंद्रं १ ॥ २६ ॥ ४ ॥ ३० ॥ मंदफलं धनं १ ॥ ५८ ॥ २६ ॥ सं
स्फुटो रविः ० ॥ २३ ॥ ५६ ॥ अयनांशाः १८ ॥ ८ चरं ऋणं
७५ स्पष्टो रविः ० ॥ २३ ॥ ५२ ॥ ४१ ॥ स्पष्टा गतिः ५७ ॥ ५६
भौमस्पष्टीकरणं ॥ ३ ॥ २१ ॥ २१ ॥ ३९ ॥ शीघ्रफलार्द्धं धनं २ ॥ ५० ॥ ३१ ॥ संस्फुटो भौमः ९ ॥ १९ ॥ २४ ॥ २८ ॥ मंदकेंद्रं
६ ॥ १० ॥ ३५ ॥ ३२ ॥ मंदफलं ऋणं २ ॥ २ ॥ ५२ ॥ मंदस्पष्टो भौमः ८ ॥ २८ ॥ ३० ॥ १९ ॥ शीघ्रकेंद्रं ३ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ३७ ॥ शीघ्रफलं

अल्पेयुतिगतेवक्राव्या ॥ अन्यथ्याउक्तं नादेनणावैपरीत्ये
ग्रहयुतिगम्येत्यर्थः ॥ अनुगतेः शनेः १० ॥ २ ॥ ५४ ॥ अ
सकाशात् आधिक्यगतिर्भौमो ॥ १ ॥ ६ ॥ ३५ ॥ ६ ॥ धिकाः
अतोगतलक्षणायुतिः ॥ अथवाग्रहयुतिदिवसज्ञान
॥३५॥ माह ॥ अन्वगतीति ॥ मार्गिणोर्द्वयोर्ग्रहयोः सतोः अ ॥३५॥
थवाद्वयोर्वक्रयोः सतोः तदंतरकलाः कार्याः ताः गत्यं
तरेण भक्ताः यदेको वक्री तदा तु ग्रहांतरकला एव गति
योगेन भक्ताः कार्याः ॥ अद्यतनदिने ग्रहयुतिर्गम्या ग
ता वा पूर्वोक्तलक्षणेन स्यात् ॥ मार्गिग्रहयोर्भौमश
न्योरंतरं ० ॥ ३ ॥ ३६ ॥ २५ ॥ कलाः २१६ ॥ २५ ॥ गत्यंतरेण
३९ ॥ ४७ ॥ भक्ताः फलं गतदिवसाः ५ ॥ २६ ॥ २३ ॥ एवमेर्दि

39

जातमंगुलाद्यं स्पष्टं भौमबिंबं १ ॥ ५० ॥ शनिबिंबं ५ स्पष्टकस्यांघ५
ई श२ । १ कर्णाघोरंतरे १ । १० ॥ १३ ॥ गुणितं १ ॥ ५ राम्भैर्भक्तं फ
लं ० ॥ २१ ॥ एकादशाभ्यः अवणस्याधिकबाल्पक्तेन स्पष्टा
कस्पष्टरहितं जातं ४ ॥ ४८ ॥ त्रिभिर्भक्तं जातमंगुलाद्यंस्प
ष्टंशनिबिंबं १ ॥ ३३ ॥ अस्तजः भौमभार्गव्येत्यर्थः ॥ अ
थग्रहयुतेर्गतैष्यज्ञानमाह ॥ अधिकेति ॥ ग्रहयुत्या
सन्नग्रहयोर्मध्ये अल्पभुक्तेः सकाशात् अधिकजव
खगः अधिकगतिर्ग्रहः अधिकः अग्रे पश्चाद्वयवल्वे
नाधिकः तस्मात् योयुतिः प्रगतागतेति वाच्यं ॥ अथवा
अनुलोमतो मार्गिग्रहा लकुटिलवक्रिणि ग्रहे अल्प
तरे सति युतिर्गता वाच्या ॥ अथवा ग्रहद्वयगतखगयो
द्वयोर्वं ॥ क्रिणोर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्रगो शीघ्रगतो ग्रहे

अन्यदिशिजेयः ॥ दक्षिणास्तदाउत्तरः ॥ उत्तरस्तदादक्षिणः
पराइष्टशरौदकान्याशीतरश्मिरष्टिलसहितौ ॥ ह्यावच्छेकदि
नद्यातयोरंतरं कार्यं यदि भिन्नदिशि तदा तयोर्योगः कार्यः ॥
एवं कृते ग्रहयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरमंगुलादिकं स्यात् ॥ अ
स्मिन्नंतरे मानैक्यखंडात् लघुनि न्यूने सति भेदयोगः स्या
॥३६॥ त् ॥ तदा भेदयोगे सूर्यग्रहणवद् लंबनाद्यं किं कार्यं
न कार्यमित्यर्थः ॥ अत्र बिंबत्वात् तु स्पर्शादिकं न लभ्य ॥३६॥
ते ॥ अतो लंबनादिजडकर्म किमर्थं कार्यमिति भावः ॥
एभिर्दिनादिकैः ५ ॥ २६ ॥ २३ ॥ करणचालनानि ॥ भौमचाल
नं ३ ॥ ५३ ॥ ० ॥ शनिचालनं ० ॥ १६ ॥ ३५ ॥ चालितौ जातौ भौमौ ॥
भौमः १० ॥ २ ॥ ४२ ॥ ८ ॥ शनिः १० ॥ २ ॥ ४२ ॥ ९ ॥ एवं चालित
ग्रहयोः अयनदृक्कर्मदत्वा पुनरपि ॥ अंतरकलागति
जांतरेण भक्ताइत्योदिनादिनादिकं स्याद्यंतस्पष्टंवसाधि

41

तैः पक्षे ग्रहयुतिर्न भविष्यति ॥ इदं दिनादिकं वैशाखकृष्ण
दशम्यां शोधितं जातं वैशाखकृष्णे चतुर्थ्यां सूर्योदयाद्
तघटीषु ३३ ॥ ३७ ॥ तथा शनिगतघटीषु ९ । ७ शनिभौम
योर्युद्धं ॥ अथ ग्रहयोर्दक्षिणोत्तरदिक्संस्थानं तदंतरं 42
च साधयति ॥ बाल्यादिति ॥ आगते ग्रहयुतिदिवसे
गतगम्ये स्तो खेटौ चाल्यौ तौ राश्याद्यवयवेन समौ स्तः
तयोः स्वसमययोः शरः साध्यः चंद्रस्य चेद्युतिस्तदा चंद्र
बाणः स्पष्टतया सूर्यग्रहणोक्तरीत्या कृतया संस्का
र्यः ॥ अत्र ग्रहौ स्वेषुदिशौ स्वशरदिशौ ज्ञेयौ ॥ यस्य
ग्रहस्योत्तरः शरः स ग्रहः उत्तरस्यां यस्य दक्षिणः श
रः स दक्षिणस्यामिति ॥ द्वयोः शरयोः समदिशोः सतोः यः
स्वल्पबाणः यस्य शरोल्पः स ग्रहः अधिकशरग्रहात्

दक्षिणः १८ ।। ११ ।। पातोनस्पष्टदक्षिणगोलत्वात् ।। पातो ३ ।। १०
नः शनिः ६ ।। १७ ।। १३ ।। १५ ।। केवलात्क्रांत्यंशाः ६ ।। ५३ ।। १२
त्रिभमाहताः १५८ ।। २५ ।। ४४ ।। कर्ण ११ ।। २३ ।। भक्तात्फलं जा
तः शनिशरोऽगुलादि दक्षिणः १४ ।। ७ ।। अत्र भौमशनिशर
योरेकदिक्स्थत्वादल्पबाणः शनिरुत्तरस्थो ज्ञातव्यः
अत्र शरयोरेकदिशा ।। अतो बाणयोरंतरमंगुलादि
कं जातं ग्रहयोरंतरं २ ।। ४ ।। भौमबिंबं १ ।। ५० ।। शनिबिं
बं १ ।। ३३ ।। अनयोर्योगः ३ ।। २३ ।। अर्द्धितः जातं मानैक्यखंडं
१ ।। ४१ ।। अत्र स्पष्टग्रहांतरमधिकमतो भेदयोगो नास्ति
अतो लंबनादिकं न कार्यं ।। सत्यपि भेदयोगे स्वल्प
त्वान्न कार्यं ।। चेत्कार्यं तत्र प्रकारः ।। ग्रहयोर्मध्ये
घः कक्षास्थश्छाद्यः कल्प्यः ।। तदुपरि कक्षास्थश्छाद
कः कल्प्यः ।। ग्रहद्युतिर्यदा रात्रिसमये भवति तदा तस्मिं

३७

तस्मात्कृतकाले गम्यगतलक्षणैर्वशेनसहितरहितंकार्यं तत्रग्रहस्फुतौ स्पष्टदिनादिकंभवति । स्पष्टदिनादिकादेकायाद्यावद्दिकस्फुटंदिनादिकंभवति तावद्दिग्ज्ञाति तयोर्ज्ञातनंदलास्पष्टोकार्याविति सिद्धांतशिरोमणौ लाघवक्रमस्तिपरंतुअत्राचार्येण स्वल्पांतरलाघुपेक्षितं एतेनदृग्गणितैनोवक्तव्यनीयं । प्रथमंदस्पष्टखगादित्यादिनाशीरसाधनं । मंदस्पष्टचालनं । भौमस्य ३ । २२ । ३२ शनेः ७ । १० । ३ चालितोमंदस्पष्टो मंदस्पष्टोभौमः ८ । २५ । ८ २७ मंदस्पष्टः शनिः ९ । २७ । १३ । १५ पात ः १ । १० रहितोभौमः ७ । १५ । ८ । २७ केवलात्क्रांत्यंशाः दक्षिणाः १६ । ३८ । ३२ त्रिघमाहता ः ३८२ । ४६ । १६ शीघ्रकर्णेन २ । ५२ भक्ताः फलं ४३ । १० स्वल्पांशेन १० । ४७ रहितं ३२ । २३ द्यभ्यांशनत्कं गतोभोमशरो ३ । २३ नादिको

स्वसमये केवलाकाे लग्नं साध्यं न कल्पितार्कात् ॥ तल्ल
ग्नं वित्रिभं ॥ तस्मान्नतांशाः तेभ्यः सूर्यग्रहणवद्भारः
कार्यः ॥ कल्पितार्कत्रिभोनलग्नयोर्विश्लेषांशाः अंशा
हीनघ्नशक्राः इत्यादिना नाडिकाद्यं लंबनं स्यात् ॥ 45
तल्लंबनं कल्पितार्कात् वित्रिभे अधिकोने सति धन
मृणं क्रमेण ग्रहयुतिसमये कार्यं स कालः स्फुटः
स्यात् ॥ अथ चपद्गुणलंबनं इत्यादिना नतिः कार्या
कल्पितचंद्रस्य शरः नतिसंस्कृतः स स्फुटो भवति
इति प्राग्युक्तं ॥ ततो यत् ग्रहयोरंतरं मंडलाद्यं समये द
योगेश्वरः स्यात् ॥ ग्रहयोर्मानैक्यार्द्धं शरोनं ग्रासो भ
वति ॥ अतः प्राग्वत् स्थितिः तस्याः सूर्यग्रहणवि
धिना स्पर्शमोक्षलंबनाभ्यां स्पर्शमोक्षकालौ भ
वतः ॥ परिलेखवलनादिकं पूर्ववत् ॥ किंचिद्विशे
षः ॥ यदा मंदाक्रांतः शीघ्रगो वाऽधःस्थितः तदाप्र

वंदि शिस्वर्शः ॥ वक्री वाथः स्थितस्तदाप्येवं ॥ ग्रपर
दिशि मोक्षः ॥ मंदगतिर्यः वक्री वा सरविः शल्यः
शीघ्रगतिश्चंद्रः केतुः ॥ ग्रहकुतिसमयलग्नादि
शुद्धादृश्यकृतिर्ज्ञानप्राग्वृध्द्विकर्म खचरेत्यादिना
ज्ञेयं ॥ ४ ॥ इति श्री ग्रहलाघवे ग्रहयुत्यधिकारो
दाहरणं ॥ ५ ॥ ग्रथपाताधिकारोदाहरणं ॥
पातोनाम चंद्रार्कयोः क्रांतिसाम्यं ॥ संवत् १६७०
शाके १५३५ ॥ वैशाखकृष्ण सप्तम्यां शनौ ११ । ३५
धनिष्ठा ५८ ब्रह्मा २२ । ४६ ॥ ग्रस्मिन्दिने पातज्ञा
नार्थमहर्गणः चक्रं ८ ग्रहर्गणः १२८३ प्रातर्मध्य
माः रविः १ । १ । ० । ५८ । चंद्रः ९ । २० । ० । ३ । ३ । चोः ११ । २९
१३ । १४ । राहुः ० । २५ । ९ । ५२ । रवेर्मंदकेंद्रं १ । १६
५९ । १ मंदफलं धनं १ । ३५ । ३५ संस्कृतोर्कः १ । २ ॥

॥ ३२ ॥

२६।३४ ॥ अयनांशाः १८ । ११ ॥ चरं त्रखणं ददस्पष्टो रविः
१।२।३५।६ स्पष्टागतिः ५९।३३ फलत्रयसंस्कृतश्चं
द्रः ८।१९।३०।३ मंदकेंद्रं २।५।३९ ॥ मंदफलं ध
न ३।३४।३२ स्पष्टश्चंद्रः ८।२४।२।३४ स्पष्टागतिः
७६२।४९ ॥ धनिष्ठानक्षत्रस्य गत घटी ३।४९ ॥
एष्यघटी ५९।६ गतैष्ययोगः ६२।५५ ॥ अथप्र
थमतो मध्यमपातसमयज्ञानमाह ॥ नंदघ्नेति
अयनांशाः १८।११ ॥ नंदघ्नाः १६३।३९ ॥ चक्रिभक्ताः
२।४३।३९ ॥ एतत्तुल्यघटिकाभिः २।४३।३९ ॥ सार्द्ध
योगाः त्रयोदश १३।३० हीनाः १०।४६।३१ एतत्तुल्ये सार्व
यवे योगे गते व्यतीपातसंभवः ॥ तथा नक्षताराः २७
हीनाः २४।१६।२१ एतत्तुल्ये सावयवे योगे गते वै
धृतिपातसंभवः ॥ अथ पक्षघटीनांस्फुटीकरणं ॥

47

॥ ३९ ॥ व्यतीपातस्य गतघटिका: ६ ॥ २१ ॥ तत्कालीननक्षत्र ॥ ३९ ॥
स्य जातैष्यघटिकामितिः ६२ ॥ ५५ ॥ गुणिता: १० २२ ॥
४१ ॥ शरषड्भ ६५ भक्ता: जाता: स्पष्टा घटिका: १५
४९ ॥ शुक्रवारे शुक्लयोगोपरि १३० पल १ मित: ॥ अत्र
त्र व्यतीपातस्यातघटिका १५ ॥ ४९ ॥ योजिता: ४५
५: ॥ अत्र मध्यमक्रांतिसाम्यं अस्य कालस्य ४५
५० ॥ सूर्योदयस्य चांतरमेतावत् २४ ॥ १० ॥ इति
शनिवासरजसूर्योदयिकौ सूर्यराहू आभिर्घटि
कामिः १४ ॥ १० ॥ प्राक्चालितौ जातौ मध्यमक्रां
तिसाम्यकालिकौ ॥ सूर्य: १ ॥ २ ॥ २१ ॥ ३१ ॥ राहु: ० ॥
२५ ॥ १० ॥ ३९ ॥ सायनांशौ ॥ रवि: १ ॥ २० ॥ ३२ ॥ ३१ ॥ राहु:
१ ॥ १३ ॥ २१ ॥ ३९ ॥ अस्य स्पष्टपातभावाभावलक्षण
माह ॥ गोलैक्ये इति ॥ राहुरूनःसूर्यसूर्ययोरेक

शाद्व्यखंडकेनगुण्याः पंचभक्ता अत्रानेन खंडैक्यं सहि
तं द्वौपद्युक्संधिर्भवेत्॥ यद्यपि सायनस्तस्य भुज
भागाः पंचेभ्योऽल्पास्तदा संधिसाधनमेव नास्ति॥ अत्र
यास्माद्वाबाभाव, नानमाह॥ सायकंभुजांशेति॥ साय
॥४०॥ कस्य भुजांशायदा संधेः सकाशाद्ल्पास्तदा क्रांतिसमत्व ॥४०॥
मस्ति॥ चेत्संधेरधिकास्तदा क्रांतिसाम्यं न स्यात्॥ अत्र
भुजांशानां संधेश्च यदंतरं तत्सादृश्यं तत्तुल्यं चंद्रार्क
योः क्रांत्यंतरं स्यादित्यर्थः॥ अत्र कात्यनिकमुदा
हरणं॥ रविः १।२७॥ राहुः ६।१५॥ सायकः ८।१२॥
रवेर्भुजभागाः ५७ पंचेभ्योऽधिका अतोऽर्कस्य कोटि
लवाः ३३ एभ्यः पंचांशप्रमितखंडैक्यं २७ शेषांशेभ्यः वध्ये
२७१ ऋणभाग ३४॥१२ सहितं ६१।१२॥ [illegible] संधिः ६[illegible] कृ जातः
संधिः ६७।१२॥ अस्मात् सायकभुजांशाः ७२ अधिकाः
अतो न क्रांतिसाम्यं किं तु भुजांशसंध्यंतरं ४।४८॥

49

गोलेसति सदापातः स्यात्॥ अथ त्वले भिन्नगोले चेत्त ५०
दासायनरवेर्भुजभागाः कार्याः तेपंचेषुभ्योऽल्पान्यूना
स्तदापातोऽस्त्येव। तेभुजभागाः पंचेषुभ्योऽधिकास्तदापा
तस्यसंशयः॥ अथास्तिनोवेतितंसंशयं वक्ष्यमाणप्रकारे
णैवपंनिश्चयः निराकुर्मः॥ सायनार्कः ३।३।५४।८ सायनः
सूर्यः १।२०।३२।३१॥ अनयोरेकगोलस्थत्वात्पातोऽस्त्ये
व॥ अथपातसंभवमानं तिनिरासार्थं संक्षेपसाधनमा
ह॥ खाभ्रेंदुभिरिति॥ त्रिभिस्त्रिभिर्भैः रसभ सभ भसभं
सभमिति चत्वारि पदानि चक्रस्य॥ सायनार्कसूर्ययो
रेकपदत्वे सति खाभ्रेंद्वित्यादि खंडानि ग्राह्याणि॥ त
योः पदभेदे सति अगरुद्रेत्यादि खंडानि ग्राह्याणि॥ क्र
मेण षट् ६ दश १० लोपः स्यात्॥ पदैक्ये षट्क पदभेदे द
शलोपो ग्राह्यः॥ सायनार्कस्य कोटिलवाः कार्याः
तेषां यः पंचमांशस्तत्प्रमाणानां एकं कार्यखंडानां

खंडानां।

तुल्यमध्यक्रांतिसाम्ये कालो रवींद्वोः स्पष्टापक्रांत
रं भवतीति कृत्रापदर्शनीयं ॥ अथ पातस्य गतग
म्यलक्षणमाह ॥ पदेइति ॥ सायनार्कात्सायनः सूर्यः
समगोले समपदे चेद्भवति ॥ अथवा सायनार्कात्साय
नः सूर्यो भिन्नगोले विषमपदे चेद्भवति उभयत्रापि
गतः पातो ज्ञेयः ॥ निगदितादितरे त्वगत एष्यः
तद्यथा ॥ सायनार्कार्कौ समगोलस्थौ विषमपदे को
स्तदैष्यः ॥ अथवा सायनार्कार्कौ विषमगोलस्थौ सम
पदे कस्तदाप्येष्य इत्यर्थः ॥ अथ व्यस्तविपर्यासत्वलक्ष
णमाह ॥ विभिन्न इति ॥ सायनार्कसायनसूर्यौ भिन्नगो
ले चेद्भवतः तदा वक्ष्यमाणप्रकारेण शरं साधयित्वा
तस्यां दिशि ग्राह्यः तस्मात्सायनरवेर्भुजभागा ग्राह्या
भवंति तदा रविपर्यासत्वं कल्प्यं समपदस्थौ यदा तदा 51

स्थाः

॥४१॥ विक्षेपो ज्ञेयः ॥ विषमपदस्थः समपदे ज्ञेयः ॥ तदनं ॥४१॥ 52
तरं गतं गम्यं तदनंतरं दृष्टव्यं ॥ अथ मंदोऽग्रापदस्थो
र्कः; साऽग्रकात्किम जातं इति गम्यो वेदितः पातः
अस्य पातस्वंशांतिशरस्याधनं चाह ॥ पंचपंचाद्य इति
साऽग्रकः ॥ ३ । ३ । ५४ ॥ २ ॥ अस्य भुजांशाः २६ ॥ ५ ॥
५२ ॥ एषां इष्टं शर १७ तत्पर स्वंडै कपं २५ शे षा १ ॥ ५ । ५२
भोग्याहृतिः ० । ० । ० ॥ अस्य पंचमांशः ० । ० । ० । अ
नेन स्वंडै कपं २५ [illegible] युतं जातः शर ३ तरः २५ ॥ ७ ॥
भिन्नो ज्ञातत्वं पूर्वकोत्पयपदान्यतो दाहरणं ॥ शरांघ्रिः
११ । १५ । अस्मात्सायनस्पर्शभागा अत्यानसंति अ
तः पदान्यत्वाभावः ॥ अथ्यशरस्य क्रांतिसंस्कारयो
ग्यत्वार्थं हरानयनं शरस्पष्टत्वं चाह ॥ स्वेकाद्विकाद्इति ॥

53

तारेण ३१ ५०

कोज्ञातः स्फुटः ३१ ॥ ५० ॥ शरः ४५ ॥ ० ॥ हारेणा ३१ ५०

कोज्ञातः स्फुटः ॥ अनेनहीनोवाणोज्ञातः स्फुटः

भक्तः फलं १ ॥ १ ॥ अनेन हीनो बाणो ज्ञातः स्फुटः

शरः स्फुटः ४३ ॥ ४८ ॥ अथ क्रांत्यंकानाह ॥ चन्द्रेति

शरस्फुटः ४३ ॥ ४८ ॥ अथ क्रांत्यंकानाह ॥ चन्द्रेति ॥

चन्द्रहीनस्येत्यादयः क्रांत्यंकाः स्युः ॥ सायनसूर्यस्य

भुजांशाः ५० ॥ ३२ ॥ ३१ ॥ एषां पंचमांशः १० एतन्न्हेल्यो

गतांकोज्ञातः शेषं ० ३२ ३१ ॥ अस्यस्थापयित्वेत्य ॥४२॥

॥४२॥ र्थः ॥ अस्याग्रेपूर्वोज्ञानमस्ति ॥ अथ शरक्रांतिज्ञां

कानीं स्फुटीकरणंतत्संस्कारं चाह ॥ क्रमोत्क्रमाद्विति ॥

स्येत्यादिति हृगतैक्यक्रशरापमांकान् क्रमेणोत्क्रमे

णचसंख्याहि गणयचेवंगणना याकृतोयां भोग्याल्क्र

मतः षड्काः गतजोम्याताते गतैष्याः स्थाप्याः एतद्भो

भवति ॥ क्रांतेर्भोग्यांकाद्वैषां तद्दोषेण गताः षड्काः

स्थाप्याः ॥ एषुनदगेपात्ते भोग्यांकाद्वैष्याः षड्काः

रविभुक्तांशानां दशमांशो रवेरेकादिके शून्ये चैकाद्ये सति
भ्रूकादिहारः स्यात् । रविभुक्तांशदशांशश्चेदेकं न्यूनं तदा
द्वादशहारः स्यात् ॥ एकस्तदा विश्व १३ हारः स्यात् ॥ द्वौ
तदा मनवो १४ हर इत्यादिज्ञेयं ॥ शेषांशा गतैष्यहारां
तरे ८।३३ एया: द्विजिनभाज्याः फलं तेन हारो युक्तः का
र्यः स्फुटः स्यात् ॥ इदं स्पष्टत्वं गंष्यत्कृता स्वल्पत्वा
न्नकृतं ॥ एवं कृतात् शरात् हारात् स्पष्टशरो हीनः
कार्यः ॥ ७ अत्र पञ्चसंस्कृतये स्पष्टशरो भवति ॥ साय
नार्कः १।२०।३२।३१ ॥ भुक्तांशाः ५०।३२।३१ ॥ एषां द
शांशः ५ ॥ अत्र रवेरेकादिके त्यादिना प्राप्तो हारः ३६ शे
षांशाः ०।३२।३१ गतैष्यां ७० तरे ८।३४ गुणिताः
१८।३५।३४ ॥ द्विजिनभक्ताः फलेन १।५० हारो ३६।५०

54

ताः कार्याः ॥ समद्विशायोगोभिन्नाद् श्यंतरमिति ॥ एवं
संस्कृतास्ते त्रीदुह्रतापमेष्यांकेन त्र्ययोदशभक्तक्रांति
मौग्यांकेनापि संस्कृता एवं ते ग्रंकाः स्पष्टतरा भवे
युः ॥ ॥ ४३ ॥

॥ ३ ॥

ग्रहव्याषदश क्रमात्क्रांत्यंकाः स्थापिताः

२०	२०	२०	२०	१९	१८	१८	१६	१६	१४	१३	११	१०	८	७	५	३	१

ग्रहप्योत्क्रमस्थापिताः

१	३	५	७	८	१०	११	१३	१४	१६	१६	१८	१८	१९	२०	२०	२०	२०

शरांकाः क्रमस्थापिताः

४	४	४	४	४	३	३	३	३	३	२	२	२	२	१	१	०	०

शरांकउत्क्रमस्थाः

०	०	१	१	२	२	२	२	३	३	३	३	[illegible]	[illegible]	४	४	४	४

स्थाप्याः ॥ एवं शरभोग्यांकाहृते पाते भुक्तांकाः स्थाप्याः
एवमेवैष्यांकाः षट् स्थाप्याः ॥ एवं समपदस्थे सूर्ये सति क्रां
त्यंकाः ॥ सायनार्के समपदे सति शरांकाद्युतिर्ज्ञेयं ॥ अथ ते
विषमपदे ऽपूर्णस्थाप्या ॥ गते पाते एष्यात् एष्ये गता इत्यर्थः
रवौ विषमपदे तदा क्रांत्यंकाः ॥ सायनार्के विषमे पदे तदा
शरांकादित्यर्थात् सिद्धं ज्ञेयं ॥ इमेऽथैकाऽपयनांशा ज्ञे
याः ॥ रवौ उत्तरायणे तदा क्रांत्यंका उत्तराः ॥ दक्षिणा
यने दक्षिणाः ॥ सायनार्के उत्तरायणे शरांका उत्तराः
दक्षिणे दक्षिणाः इत्यवगंतव्यं ॥ अथ त्यांकान् क्रमस्था
पितांकानां मध्ये तिथ्यंकान्तरयें काः विलोमाः विपरीतां
क्रमध्ये ऽग्रागच्छंति ॥ ते ऽन्यदिक्का कल्प्याः उत्तरास्त
दा याम्या याम्यास्तदोत्तरा इत्यर्थः ॥ अथ धान्तरं ऽप
षमांकाः क्रांत्यंकाः षट् स्थापिताः शरांकैः सह संस्कृ

आ० - 30 x 11

पत्र - 12

कु० नार्थ्यपेक्षितुकामं नापिकामदुह्निप्रयत्सत्व्योबचनेनतथ्यापाप्रति विवभूतजले
५७ गतेसेतुबंधवर्णनम् नेयमप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतधर्मित्वात् नापि समासोक्तिः
राम प्रस्तुतवृत्तांतेवर्ण्यमानेश्लेषेणसाधारण्येनसारूप्येणवा ऽप्रस्तुतवृत्तांतस्फू
र्त्यभावात् अप्रस्तुतवृत्तांतादेव सरूपादिह प्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात् ना
पि निदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः शाब्दोपात्तयोरैक्यसमारोप एवतस्या
समुन्मेषात् यदिविषयविषयिणोः शाब्दोपात्तयोः प्रवर्तमान एवालंकारो
विषयिमात्रोपादानेपिस्यात् तदा रूपकमेव भेदेप्यभेदरूपाया अति
शयोक्तेरविविषयमात्रमेतः ननु तर्ह्यत्र प्रस्तुतनायकादिनिगरणेन तत्र राम
शाब्दोपात्ता प्रस्तुतनीरादि भेदाध्यवसायहृति भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिर ५७

ख्यापा प्रस्तावचन्द्ररवेक्ष्यमाणावपि श्रोव्याः किला कीर्तयः गीयंतेत्वाम
षमं कलयता जातेन वंध्योदरान्मूकानां प्रकोणा कूर्मरमणीनु ग्योर 2
पेरोपति अत्राद्योदाहरणे निदर्शना गर्भं द्वितीयं त्तुष्युद्गम असंबंधे
संवंधरूपातिशयोक्तिनिष्ठ्याध्यमसितिः किंचिन्निष्पात्वतिश
र्थे निष्ठ्यापर्यंत्तकेल्यनात्मना विच्छित्तिविशेषेणाभेदः प्रस्तुतवर्णे
वाक्यार्थप्रतिबिंबस्यवर्णनिमललितं निगतिनीरे सेतुमेषा चिकीर्षति
प्रस्तुतेधर्मिणि यो वर्णनीयो वाक्यार्थस्तमवर्णयित्वा तैवतत्त्वरूप
स्व स्यकैचिदप्रस्तुतवाक्यार्थस्यवर्णनंललितं यथा कपंचित्तद्वावि
समागतत्तत्कालोपस्थितप्रतिनिवसनापि कांताघ्रातेनापकानम

कुः
५५

भ्रमरहेयद्वारतोयाप्यसावत्तःशून्यकरो निषेध्यत इति भ्रान्तः क एष ग्रहः
इत्याद्यप्रकृतप्रशंसोदाहरणे प्रथमप्रतीतादप्रकृतवाक्यार्थात्प्रकृत
वाक्यार्थावाप्तिरित्येतन्नघटते अपि तु तेवारणस्य भ्रमरासेव्यत्वनि
राकरणे कर्णचापलमात्रस्य भ्रमरनिराकरणस्य हेतुत्वसंभवेपि
रसनाविपर्य्ययोत्तःशून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेन मदस्यप्रकृतत्वे(
व्यक्तएतद्धेतुत्वेनरसनाविपर्य्ययादीनां तत्रहेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य
दुःप्रभुरूपविषयकोडीकारेणैवप्रवृत्तेर्वैकल्प्यत्वात् एवं सत्यपि य(
द्यप्रकृतसंबोधनादिविच्छित्ति विशेषाः तत्राप्रकृतप्रशंसायामतिशयो
क्तिर्भेदोघटते तदात्रापिप्रकृतं त्वपदेन निर्दिश्यतत्राप्रकृतवर्णनाहू

राम
५५

स्तु एवंतर्हि सारूप्यं निर्वपनीयः प्रस्तुतप्रशंसा विषयेपि सैवा तिव्याप्तिः 4
स्यात् अप्रस्तुतधर्मित्वाभावादिति चेत् तत्राप्रस्तुतधर्मिवाचकपद
स्याप्रतिपत्त्या तिव्याप्त्युदाहरणे विवप्रस्तुतधर्मिलिंगकत्वसंभवात्
नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां सारूप्यादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽ
वगम्यते न त्वतिशयोक्तौ विव विषयिवाचके सत्यपि विषयपालं दृश्यते
इति भेद इति चेत् तर्हि हापि प्रस्तुताद्दप्रस्तुतवृत्तांतरूपाद्वाक्यार्था(
प्रस्तुतप्रस्तुतवृत्तांतरूपो वा क्यार्थो वागम्यत इत्यतिशयोक्तितो भेदो(
स्तु वस्तुतस्तु सा पूर्वोरसना विपर्ययपर्यवसि स्तत्कर्णपो श्यापलंदृषि:
सा मदविस्मृत स्वपादिक किंभूपसोलेन वा पूर्वनिश्चितवा नासि(

कु० नास्ति सागरम् अत्रापि निदर्शनांशं त्तिर्न कार्य्या ईदृशा मत्वा सर्प्पवंशांव
५६ र्लीपितुमिति प्रस्तुतार्थानुपपत्त्या सा तत्प्रतिबिंबाऽप्रस्तुतार्थवर्त्तिनेनादो
विषमालंकारविन्यासेन च केवलं तात्पर्य्यस्यागम्यमानत्वात् यथा वा
अनायि देशः कतमस्त्वया य वसंतमुक्तस्य दशां वनस्य त्वदाप्तसंकेततया
कृतार्थाश्रव्यापि नानेन जनेन सं[illegible]ता अत्र कतमो देशस्त्वयाधीत्य
क इति प्रस्तुतार्थमुपन्यस्य वसंतमुक्तवनस्य दशामनायीति तत्प्रतिबिंब
भूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः उत्कंठितार्थसिद्धि विनायत्नं सं
प्रहर्षणं तामेव व्याचष्टे तस्मै निसृष्टा सेव दूतिका उत्कंठाद्यविशेषः
सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कंठां राम
५६

यस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततो भेदः युक्तां घटते यथा नीलोत्पलदं
ष्ट्रात वापीकापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्म यथेत्यादि युक्त प्रस्तुतस्य कस्य
चिद्धर्मित्वः वाचकेनानिर्दिष्टत्वाद् इति शाखोक्तिरेव एतेनागतजलसेतुबं
धवर्णनादिषु असंबंधे संबंधवर्णनरूपातिशयोक्तिरस्तीति शंकानि
रस्ता तथा सति कस्त्वं भो कथयामीत्यादावपि तत्प्रसंगात्सा रूपाति
बंधन प्रस्तुतवाक्यार्थव्याप्तिरूप विच्छित्तिविशेषेणालंकारांतरकेल्प
नमिहापि तुल्यम् तस्मात्सर्वालंकार [illegible] विलक्षणमिदं ललितम् यथा
वा क्षुद्रसूर्य्यप्रभवो वंशः क्वचाल्पविषया मतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपे

कु॰ पायसिद्ध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च निर्व्यंजनो यथा मूलं [illegible] रः
५१ नतासाधितो निधिः फलोपायसिद्ध्यर्थात्त्सल्लाभस्य उपायसिद्धि
नपेक्ष्य साक्षात्फलस्यैव लाभोपि प्रहर्षणम यथानि र्व्यंजनसिध्यर्थ
मूलिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः यथावा उच्चित्य प्रथमसवास्यैतं
मृगाक्षी पुष्पौघं स्त्रितवि[illegible]टपं गृहीतुकामा आरो[illegible]डुपद[illegible] मदपाद
शोकयष्टिमूलं पुनरपि तेन पुष्पितामभूत् अत्र पुष्पग्रहणोपायभूता
रोहणसिध्यर्थात्पादनिघाता तत्रैव पुष्पलाभः इष्टप्रमाणविरुद्धार्थ
संप्राप्तिस्तु विषादनम दीपमुद्योतयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः यथा
वा एणत्रिगर्मिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पं राम

५१

8

कवयो विदुरीत्युक्तलक्षणा तद्विषयस्य तदुपायसंपादनयत्नं विना सि
द्धिः प्रहर्षणमुदाहरणं स्फुटम् यथा वा मेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामा
तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्थं नंदनिदेशत
श्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहः के
लयः अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कंठितत्वप्राप्ति रुक्तरम् अग्रे च
ग्रंथकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः वांछितादधि
कार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् दीपमुद्योतयेद्यावत्तावदभ्युदितो र
विः स्पष्टम् यथा वा चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं
पिपासया सोपि पूरयति विश्वमंभसा हंत हंत महतामुदारता यत्नादु
त्ति

कु कु॰ काठिन्यमसहिष्णा व्यर्थं कुचयोस्तत्स एव तत्रो धातुर्निर्घृत्वदोषो वर्त्तते : तृ
५८ तीयश्लोके तत्तीयचतुर्थयोरुदाहरणम् तत्र सज्जनमहिमगुणेन धन।
६ स्य तदनाश्रयणम् दोषत्वेन राज्ञः कौर्य्यदोषेण तत्सेवकानां वधं विनानि
र्गमनं गुणत्वेन वर्णितम् अनेनैव क्रमेणोदाहरणं तरणि यथा यदयं
स्य संत्तोभादं सेनां शो निपीडितः एकः कत्ती तदंगोष्ठ्योघमंगंभुवो भरः
अत्र नीपिका सेदंदर्पेण तदंश निपीडितस्य स्वाङ्गस्य कत्तित्वगुणेन व
र्त्तितः लोकानंदनचंदनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयताम् दुर्वंशैः
कठिनै रसा हृदयैराक्रांतमेतद्वनं ते हास्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वा
लावलीसंकुलान स्वान्येव कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनम् अत्र वे एम
णूनां परस्परसंघर्षणसंजाततदहनसेकुलत्वदोषेण वननाशरूपो दो ५८

कु ६: कजश्रीः इत्थं विचिंतयति कोऽपि गते द्विरेफे हा हंत हंत नलिनीं गज १७
उज्जहार एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि अपि मां पा
वयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी कांछिन्यं कुचयोः स्तब्धं वांछं
त्यः पादपद्मयोः निंदंति च विधातारं त्वद्धाटीष्वरियोषितः तदभा
ग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न
चेद्धनं कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणः दोषेण दोषः गुणेन दोषो
दोषेण गुणो वा यत्र वर्ण्यते स उल्लासः द्वितीयार्द्धमाद्यस्योदाहरण
म् अत्र पतिव्रतामहिमगुणेन तत्स्नानतो गंगायाः पावनत्वगुणो
वर्णितः द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणम् अत्र गतोपायादिषु पला
यमानानामरियोषितां पदयोर्वनपरीयपि मार्दवदोषेण तयोः

कु
६

यत्नयोपकृतेहरे नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षते इयं हनुमंतं प्रति
राघवस्योक्तिः अत्र प्रत्युपकाराभावो दोषः तदभ्युपगमहेतुर्गुणो विप
त्याकांक्षाया प्रसक्तिः साच व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येनाविशेषसम
र्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन द्रढीयिता यथा वा मज्जे स्वभावदंति के प्रकृतिमेत्य
वैशाचिकीकिमित्यमरसंपदं भोग्यता यान्ताभ्यामहे भवद्भवनदेहलीविक ग्र
टतुंडदंडाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते लेशः स्याद्दोषगुण
यो गुणदोषत्वकल्पनम् आखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु शुकपंज
रबंधस्ते मधुराणां गिरां फलम् दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं
च लेशः उदाहरणे राज्ञो बहुमते पितिवृद्धिपुत्रेचिरं एजपान्या प्रवसतितद

१२

दोषस्याप्राप्तोत्पत्तौ पाद्धेम प॰ मद्गुक्ति श्रेदंतमेदयतिसुधीमूषसुषिय: कि
मस्यानामस्यादलक्षणस्येषानादयमो: यथा पूर्नातछस्यमेमेतौ यापिमे
तौ कुमारेणामंत: करणेहतानेवकुहनो त्वंचेतसंचरसेवष्वेतलपुतांका
नामदिग्दंतिनां व्याले: कंकणेभ्यः घणानिकुहपेहा निर्नहेम्नामपि मूर्द्धन्यं
कुहपेजडांघ्रमयशं किंनामलोकत्रयीजीयस्यांवुजवांयवस्यजगतामी
प्सोति किंब्रूमहे अत्राधेकवितारमणीयणाभ्यामलक्ष्यालहृदयोल्लास
रूपगुणाभावोवर्णित: द्वितीयेपमेश्वरानंगीकारदोषेणदिग्गजानां दी
लघुताहृपोदोषाभावोवर्णित: दोषस्याप्यर्कनानुत्तानमैवगुणदर्शनान
विपद: संतुन: शश्वत पालसंकीर्त्यतेहरि: यथावा मप्येवजी...

13

कु यस्य षु दोषौ गुणीकरणस्य गुणस्य दोषीकरणस्य चाभावात् तत्रान्यगुणदोषा
६२ भ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः विषयैक्येऽपि इंदोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः
कंठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां मदजलमषीभांजि गंडस्थलानि अद्या
प्युर्वीवलयतिलक श्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासंते तद्धवलितं
किं यशोभिस्त्वदीयैः इत्याद्युदाहरणेषु लेशस्यास्पर्शनात् अत्रादि
इंदुलक्ष्मादोषधवलीकरणाभाव दोष एव गुणत्वेन न पर्यवस्यति किं
तु पारिसंख्यारूपेण ततोन्यानवधवलितत्वमित्यन्यो गुणः प्रतीयते
क्वचिद्व्याजस्तुत्युदाहरणेषु दोषीकरणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषयांतर

स्य चारुत्कारितानुगुण एव दोषत्वेन वर्णितः नचाद्यश्लोके स्तुतिर्निंदा
पर्यवसायिनी द्वितीयश्लोके निंदास्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तु
तिराशंकनीया एतत्प्रकोप[illegible] पं[illegible]र्थमिह निंदास्तुत्योरन्याविदितले[illegible]
शत एवोद्घाटने न तत्तो विरुद्धोपादितिवत्स्तुतत्वरूह व्याजस्तुति सद्भावेपि
न दोषः न स तावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंगभावः अभ्युपगम्यते तदसंकी
र्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भा
वः प्रसज्यते भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणे शुकस्त्वं वानरं ममगृहे भवने ले[illegible] ए
स्वार्थसंवाहको पदक्रमेऽदुरीक्षसे न धनिनां रूपेन चारुत्मभेत्यादि

कु॰ नास्या[illegible]नकुसुमोद्गमविपुलाः नामकत्वरूपस्यार्थस्य सूचने मुख्या य
६१ द्यप्यत्र ग्रंथे वृत्तनाम्नो नास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्द्धस्य लक्ष
लक्षणयुक्तछंदः शार्दूलपातित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदपि
प्रायेण लक्षणं योज्यम् एवं नवरत्नमालायां तद्वृत्तेनो नाम निवेशने
न तत्तन्नायिकानाति संसूचनम् नक्षत्रमालायामश्वन्यादि देवता
नामभिर्नेत्रनक्षत्रसूचनमित्यादावपये वालंकारः एवं मारकेषु
वक्ष्यमाणार्थसूचकेष्वपि क्रमिकं प्रकृतिर्यानोन्यासे रत्नावलीविदुः
चतुरस्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते अत्र चतुरस्यादिपदैर्वर्ण
नीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मतानाविप्रतीयत इति प्रसिद्ध सरूपाठानां ब्रह्मा

मपि प्रतीयते यथा सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्या त्वं कथ्यते बुधैः नारयो ले 16
भिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः अत्र हि वाच्यया निंदया पारिसंख्यारूपेण
ततोन्यत्सर्वमभिमतमर्थिनोरीणारादिशीपत इति स्तुत्यंतरमपि प्रती
यते एवं च पैशूदासरणेषु कस्ते शौर्यमदो योद्धुमित्यादिषु गुणदोषकर
णादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र श्लेष व्याजस्तुत्योः सं
करोस्तु इत्यमेवाहि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक्संकरोद
र्शितः सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः नितंबगुर्वी तरुणी
दृग्युग्मविपुला च सा अत्र नेपिकावर्णनपरैरपि युग्मविपुलापदे

कु॰ निवेशनेपि रत्नावल्यलंकारः कृतात्स्वयं विलासमितिकतत्तन्नाम्नां श्लेषभंग्या

६७ निवेशनेप्यपमेवालंकारः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः पद्मरागाय

तेनासामौक्तिकं तेधरत्विषा यथा वा वीरत्वद्रिपुरमणीपरिधातुं पल्लवानि संस्पृ

श्य न हरति वनभुवि निजकरमहह चिरवासितानि पांडुपत्रधिया पुनः स्वगुण

संप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् हरकंठांशुलिप्तोपि शेषस्त्वद्यशसा सितः यथा वा

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रु रथ्योघाः

चा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः अपमेव तद्गुण इति केचिद्व्याजह्रुः पू

र्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि दीपे निर्वापिते प्यासीत्कांचीरत्नैर्म

हन्महः लक्षणे च कारात्पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः यथा वा

दीनां क्रमेणानिवेशनं रत्नावली यथा वा रत्या सा प्रियलोकहृन्नेकण्ठिनता

वा ते रसालिंगिते प्रल्हादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे कौकस्य

ह्लिनि भोगभाजि जनितानंगे खलीनोन्मुखे भाति श्रीरमणावतारदशकं

वाले भवत्याः स्तानेप्रसिद्धसहृपाठानां प्रसिद्धक्रमानन्तु सरणो प्वयमेवाले

कारः यथा यस्य वह्निमयो हृदयेषु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयः श्व

सितेषु चन्द्रमानमयो जेषु स्मार्कशमयः शून्यता तु पंचमहाभूतमयो मूर्तिर्वा

रम्यपतानिहतनप्रतिसामंतांतः पुरेषु प्रतापः एवमष लोकनवमहादीनां

प्रसिद्धसहृपाठानां यथाकथंचित्यैं त्रकृतोपमानोपरंजककीर्तिदिप्रकारेण

कु० णशब्दो यद्यप्रतिपन्नवाची अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदय तदनुरथो च न तत्र स्वे 19

६५ वगुणस्य संक्रमणसंक्रमणे किं तु सद्रूपस्य देशेन सदसाद्धि व्यपोह्य तो न्यत्य

न्त्यतीत तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दो रूपरसगंधादिगुणवाची तत्रान्यदीय

गुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानु

रंजनाननुरंजने विवक्षिते तत्रैव चोदाहरणानि दर्शितानि पद्यप्यवसालंकृति

स्तद्गुण अविशेषोक्तिविशेषकावेव कार्य्याज्ञानिर्विशेषेत्तिः सतिपुष्कलका

रणे इति तत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् तथापि उल्लास तद्गुण प्रतिद्वंद्वि

नाविशेषिकारेणालंकारांतरतयापरिगणितावितिध्येयम् आकृतिकूस

हारं स्वच्छिमिरावृतं वहिरपि प्रावि न्नगंडैर्गजैरंतः कंचुकिभिर्लसत्साशिघ
रैरध्यासिता मन्मथः श्राक्रांतं मनिधीभिरेव शापतं त्वद्विद्विषां मंदिरे राजन्से
वचिरंतन प्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः संगतिन्यगुणानां तौ कारमाहुर
तद्गुणमनुचिरंगानि गिणि मध्धिते निहितो पिन रज्यति यथा वा गंडाभोगे विहर
ति मदैः पिच्छिले द्विगजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमले षंजनानि प्रमार्ष्टि
यद्युष्मे बाहुमकरकरदेन सो वस्ति कीर्ते कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति न दपि श्री
वृक्षिं हरति तीदूननचान्य गुणेनान्यत्र गुणोदयान दयरूपाभ्यामुल्लासा
वज्ञालं कारणयोत द्गुणातद्गुणपोः को भेदः उच्यते उल्लासावज्ञा लद्गुणायोर्गु

कु॰
९९

रक्तिमगुणेनाभ्याद्भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहरणे चंद्रिकाभि 21
सारिकाणां धवलिमगुणेनाभ्याद्भेदानध्यवसायः

गुणोत्कर्षोनुगुणः परसान्निध्यैः नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां
यथा वा (के [illegible]) कपिं पिव का पि- २
शापन मद मत्तो व ऋक्षिकेन लंदघः अपि [illegible] चपिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वै
कृतं तस्य अत्र कपित्व जात्या स्वतः सिद्धस्य वै कृतस्य मद्यसेवादिभिरु
त्कर्षः मीलितं यत्सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते लोनाल द्विला ङ्गापाङ्ग
रणे सहजारुणे यथा वा मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वांगीणार्द्रचन्दनाः क्षौ
मवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः अत्रापि चरणाल [illegible]तपो

न्यस्त्रपो धन्यो जनः प्राकृतः इंदित्वञ्रोपाजहार पुवैषम्मुण्वान् एजा
वोग्य स्ते पतिर्हृर्जितः ह्रोज्सवेमनः सत्कंपश्य कामोत्सवादपि चपलो नि
दृप क्षा सो जनः किंतेन मेस रवि स्त्रागः प्रप्रार्जनायैव चाटवो येन शिष्टि
ताः अत्रैव श्लोके एत्तीवीरोत्से क स्मृतिः कन्या पानि रंतरंभो गानिर्वि
विद्वोः दो घत्वेन प्रतिभास[illegible]ता सित्य सिप्रत्य विदग्ध सख्या राजको पपरि
जिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वेन वर्णितः उत्तर श्लोके सखीभि रुपादिष्टं
मानं कर्तुं मशक्तया पितामाम मत्तो मान परिग्रहानुगुणं प्रतिज्ञाय तत्त द
निर्वाहमाशंकमानया सावीनामुपहासं परिजिहीर्षत्या नापिकयात

शीलोत्कंठितस्य गुरोः स्थितस्य निर्वचनम् प्रस्तुतप्रशंसा रूपं तत्र प्रथ
मार्द्धे रत्ना विहंगानांमवत्तरत्वस्य दोषस्य स्वच्छंदचरणेन कूलतपागुणत्वं
कल्पितम् द्वितीयार्द्धे मधुरभाषित्वस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुत्वादोषत्वंक
ल्पितम् न चात्र व्याजस्तुति राशंसनीया नह्यत्राविशेषण स्तुतिव्या रु
३३ जेन निंदापर्यवसायिनी व्याजेन स्तुतौ च तात्पर्यं किंतु एतद् शीलोत्कंठित
ए स्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमानएवात्र श्लोकेन निबद्धः । पं संतः स्वचरितो
दयव्यसनिनः प्रादुर्भावयंत्रगुणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवंति दुःखं स वा
दा स्त्रव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशू

~~पत्र – ५~~

पत्र – 2

आ० – २५ X ११

समीपत्वं च स्थापितमन्यथा मध्यगायां आकाशे बोध्यः तथा च प्रकाशमानत्वे स्थितौ पिता
धिकरणत्वेन सप्तमी विधिवत्सूत्रमत इत्यत्र विधिकर्मयोग्यतावत्त्वं कहरिकर्म।
ब्रू॰ कं देवदत्तस्याधारत्वं संप्रदानमिति बोध्यः आनन्दमयपदस्य अप्रचुरानन्दः अथवा न
५३ प्रचुरानन्दवानिति बोध्यः तत्त्वक्तत्वच्च तेन मयपदस्य अभावेधिकरणेत्वमय
ट् तत्वानन्दमयपदार्थेन ब्रह्मोऽत एतस्मान्निर्धर्मकत्वादानन्दरूपत्वेन तदधि
करणत्वाभावाच्च कथं मयडिति चेन्न निर्धर्मकस्यापि आवहारिकप्राचुर्यस
दार्ढकत्वात् ताहांप्रिरस्य बलस्यावैकल्पिकत्वेपि आधाराधेयभावो बोध्यः ५३
अतएव विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति व्यासमूत्रम् अथवानदिति योग

भवेत्तु सामानाधिकरण्येनान्वयेन शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके न तु केवल लौ

किके नापि केवलशास्त्रीये इत्युक्तं वैयाकरणेन तथा: तत्र सति केवललौकि

कत्वं भवेत् न तु पुंस्त्वादिकेऽस्मदुक्तशास्त्रात् ननु पशुनायजेतेत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वस्या

भयसाधारण्येन पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् नहि यागयागइति मीमांसकोद्घोषः

कथं तर्हि छाग इति चेत् छागो वा मन्त्रवर्णादिति षाष्ठाधिकरणेन तन्निर्णया

त् शास्त्रीयमपि लिङ्गं लौकिकलिङ्गवदूहाद्यबाधे भासते न त्वेवान्तर्भावात् को

पूर्णादिसामान्येषाञ्च भाव्येत्तु सत्त्वादीनामुपचयापचयाविति हेतुत्वं पुंस्त्वस्त्रीत्वन

पुंसकत्वमनुक्रमम् अथ तद्धितार्थो निरूप्यते तत्राग्नेयमित्यादौ देवताविशिष्टं

देयत्वाश्रयार्थः स्वत्वानवच्छिन्नः स्वत्वाभेदेनान्वयः तथा चान्यस्वत्वभिन्नदेवतासं
बंधीति बोधः अथवाग्निस्त्रीति देवतात्वनिरूपकत्वं देयमिति बोधः ग्ने देये देवता
ने. त्वस्य निरूपकत्वात् संबंधेनान्वयः अन्येषु तु तद्धितेन च तत्सामानाधिकरण्याभावात् मंत्रवर्णेनोद्गत न 3
५२ देवतासत्त्वनियम एव लक्षणं परस्पर इति मीमांसकोक्तन्यायोविलम्बकपूजामिति चे
त् इष्टतद्धितेन श्रात्यावर्णोपाख्यादेवतासंबंधः तथा च स्रुति लिंगे यादीनां
बलाबलत्वम् तद्धितस्थकार्थीभावस्तीकाराच्चेतित्वम् ब्राह्मणवदधीतस्मा
दो ब्राह्मणप्रतियोगिकसादृश्यप्रमाध्ययनक्रियायामसंभवात् तत्कर्तृकाध्ययने ५२
लक्षणा तथा च ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनप्रतियोगिकसादृश्यवदध्ययनमिति बो

धः इत्यादिनीवधायमानो स्यादेतन्नवतिप्रसङ्गः अङ्गानिमित्तकत्वात् किं च स्याद् यद्यपवि
धेर्ध्यकतृहिं प्रतिनानस्त्रजेनायप्राप्नोति ते हि नत्वात्तत्रस्याद् यद्यपनिवार्यः किन्तु संभाव
नास्तिको ऽत्र दोष नङ्गेमं नन्तं सूत्रभाष्येण वैतिङ् नो नायमानमति अस्त्वविन्द्व
१२४ स्तं दरंभितत्र ... भवतिक्रियाध्याहारः तथाव ... द्वंद्वाद्विन्भवनस्तः
पुंहृन्दरस्तुवेभवनमिति बोधः शास्त्रेणानन्तुस्तास्त्र यो रित्यत्र नवतिर्भवतिउ
पमयस्य क्रियात्वेन एव ग्रहणे नः नत्रनत्स्यैव निवृत्तिः न कुणादित्वेपि मयुरावता
दलिष्वत्रके प्राकारः मयुरादय निपातनिकस्माद् यद्यपवत्वादलिपत्र कापिककणकः
प्राकारइति बोधः अत्र मयुरा... पदं हात्वतिकं अस्मादेवज्ञापकात्स्वयमार्येस

कुल आकार - $8\frac{3}{4} \times 12\frac{1}{2}$

पत्र - 17

अथ प्रसंगात् सुवर्णस्य तैजसत्वं विचार्यते अत्र मीमांसकाः सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वात् घृतवदि-
त्यनुमानेन सुवर्णं पार्थिवं न च सुवर्णस्य पृथिवीत्वे तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगेन नाशापत्तिः घृतादिद्र-
वत्ववदिति वाच्यम् सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तविजातीयद्रवत्वनाशत्वस्यैवाग्निसंयोगजन्यतावच्छेदक-
त्वात् न च वैजात्ये मानाभाव इति वाच्यम् आश्रयनाशाजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणायाश्रय(
नाशाजन्यत्वनिवेशे गौरवेण लाघवादाश्रयनाशानाश्यद्रवत्वव्यावृत्तवैजात्यनिवेशस्यावश्य-
कतया सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तस्यैव सिद्धेः न चात्र पीतरूपवद्विशेषवद्द्रव्यात्मकसुवर्णस्य पक्षत्वे उप-
ष्टंभकपार्थिवांशमादाय सिद्धसाधनम् तैजससुवर्णस्य पक्षत्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् सुवर्णपद-
वाच्यत्वस्यात्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्यैवापत्तितावच्छेदकत्वात् न च धर्मिग्राहकमानादे(
पीतद्रव्यविशेषस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सिद्धसाधनमिति वाच्यम् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि-
द्धावंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् इत्याहुः अत्र नैयायिकाः उक्तानुमानस्याप्रयोजकतया सु-
वर्णे पृथिवीत्वसिद्धिर्न संभवतीति तत्र तैजसत्वमेवोपेयते तत्र मानं च सुवर्णं तैजसमत्यन्तान-
लसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घृतादिकमिति केवलव्यतिरेक्यनुमा-
नमेव न चाप्रयोजकत्वम् अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमिति श्रुतेरेवानुकूलतर्कत्वात् न चो

कहेतोरसाधारणत्वाद्दुष्टत्वमिति वाच्यम् असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वेन तस्य 2
च तुल्यबलत्व एव संभवेन साध्याभावसाधनेऽनुकूलतर्कविरहेण साध्यसाधने चोक्ततर्कसत्त्वेन
तुल्यबलत्वाभावेन तस्यादोषत्वात् नच सुवर्णस्य तैजसत्वे तत्र पीतरूपगुरुत्वयोरनुपपत्तिरि
ति वाच्यम् तयो रूपष्टंभकभागगतत्वात् नच हेतुस्थमसत्त्वं तत्त्वं दुर्वचमिति वाच्यम् प्रहरणात्मका
दिस्थलकालीनत्वस्यैव प्रकृते तत्त्वात् युज्यते चैतत् अन्यथात्यंताग्निसंयोगेन पीतरूपवति
घृते द्रवत्वनाशापत्तेः मन्मते तु जलसंबंधघृतावह्निसंयोगाद्द्रवत्वादिनाशानुत्पत्त्या नैमित्तिक
द्रवत्वादिनाशं प्रति पार्थिवान्यद्रवद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबंधकतया तैजससुवर्णात्मकद्रव्य
संबंधस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिः संभवतीति नच सुवर्णस्य तैजसत्वे घटपाकदशायां कथं तत्र रक्त
रूपोपलब्धिरिति वाच्यम् तत्रोपष्टंभगतरक्तरूपोपलब्ध्युपगमात् नच सुवर्णस्य तैजसत्वे
तत्र तच्छुक्लभास्वररूपप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् उपष्टंभकपार्थिवांशगतपीतरूपेण तस्या
भिभवात् नचैवमप्यंधकारे तत्प्रत्यक्षापत्तिः बलवत्सजातीयग्रहणप्रयुक्ताग्रहणस्यैवाभिभ
वत्वात् तदानीं पीतरूपाग्रहणे तस्याभिभावकत्वासंभवादिति वाच्यम् लाघवेनात्र सजा राम
तीयसंबंधस्यैव तत्त्वेनांधकारे पीतत्वाश्रयपार्थिवसंयोगिसमवेतत्वात्मकसंबंधस्य सत्त्वा

दिति अत्रमीमांसकनव्याः दृष्टान्तमानान्नसुवर्णे तैजसत्वसिद्धिरितिवाच्यम् अत्यन्तानलसंयोगे
दिहेत्वसिद्धेः नचैवं तत्रात्यन्तानलसंयोगेन द्रवत्वोच्छेदापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः अतएवसुवर्णे द्रुतं
द्रुततरं द्रुततममितिप्रतीतेरप्युपपत्तिः नचैवं तत्रद्रवत्वस्यात्यन्तोच्छेदापत्तिरितिवाच्यम् सुवर्णोऽ
ग्निसंयोगात्पूर्वं द्रवत्वनाशकाले द्रवत्वान्तरोत्पादकसामग्र्यनियमतः स्वीकारात् वस्तुतस्तु पर
थिवीत्वपुरस्कारा विजातीयद्रवत्वनाशं प्रत्येवाग्निसंयोगस्य हेतुत्वमात्रसुवर्णद्रवत्वे तादृशवैजात्यानुपगमे।
तादृशकारणाभावात् न सुवर्णे द्रवत्वनाशापत्तिः यत्तु तत्राग्निसंयोगात्पीतरूपनाशापत्तिवारणाय
पीतरूपादिनाशप्रतिबंधकत्वेन कल्प्यस्य द्रवद्रव्यसंबंधस्य घटकतया द्रवद्रव्यं किंचित्सिध्यति तन्न
चूर्णेन पृथिवीपार्थिवं तु व्यसंबंधस्य रूपनाशप्रतिबंधकत्वात् नापि जलं निःस्नेहत्वात् अतस्त
दुभयभिन्नत्वेन तैजसत्वं सिध्यतीतिनिरस्तम् सुवर्णादेरग्निसंयोगो रूपनाशकतावच्छेदकवैजात्या
नुपगमेन विजातीयाग्निसंयोगाभावेनैव तत्रपीतरूपनाशापत्तिवारणसंभवे तत्र [illegible] द्रवद्रव्यसंबंधस्य
प्रतिबंधकत्वमानाभावात् तस्मात्सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वात् घृतवदित्यनुमानेन सुवर्णे व्या
तिरिक्ततेजोन्तरकल्पनप्रयुक्तलाघवतर्कसहकृतेन सुवर्णस्य पार्थिवत्वमेवेति प्रतीत्यनुमानं सत्
तथाप्यतिरेपेत्वं प्रथमं हि एवमितिनिरस्तम् सुवर्णस्यतेजस्त्वसिद्धेर्दुर्वारत्वात् नचयत्तस्याऽत्र तेनैमि

तकारणामादायाप्युपपत्त्या न तैजसत्वसाधकत्वमिति वाच्यम् तस्या उपादानप्रकरणस्यत्वेन तस्या(
वक्तुमशक्यत्वात् इत्यादिक मन्नमतिकारस्य वानुपपत्तिविचारे मीमांसकंप्रति प्रतिबद्धजस्पर्शवत्त्व(
स्य वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वाभावाद् द्विलंप्रति प्रयोजकत्वमुपेक्षवा यो: अन्यप्रतीत्वयोपपत्तेः तदा सुवर्णरूपतेजो(
द्रव्यमनुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शमत्यन्तं न स्यादिति रूपगणमुखेन सुवर्णे तैजसत्ता वारस्यावस्तारस्तां तत्र सत्य
क अनुद्भूतरूपवत्त्व वर्णेऽस्यानुद्भूतस्पर्शनित्वनियमात् पृथ्व्याः सुवर्णस्य चानुद्भूतत्वानुपपत्तिः उद्भूतरूपेण
तेनपाक्त्वगिंद्रियवेद्यत्वानुपपत्तिः उद्भूतस्पर्शमाने नहि सुवर्णे नित्वगिंद्रियवेद्यमिति वक्तुं शक्यं नचैवं त्व
चात्वग्विग्रहापत्तिर्जातेर्व्यक्तिग्राहकग्राह्यत्वादिति वाच्यम् सुवर्णत्वजातेः सुवर्णगतजातिविशेष
व्यंग्यत्वात् अतएव निकषपाषाणापेक्षा अन्यपाषाणयोगेऽपि त्वगिंद्रियावेद्यतया तत्रानुद्भूतस्प
र्शी न स्यात् तस्मात्सर्वं गादि व सुवर्णतैजसत्ताबाधा (महत्त्वे बहुत्वेऽपि भाति एवं वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे म
हत्त्वोद्भूतरूपयोरपि हेतुत्वं तेन परमाणुद्व्यणुकयोः प्रत्यक्षतापत्तिः नन्वालोकसंयोगानवच्छे
दकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगसत्त्वे चाक्षुषवारणाय स्वावच्छेदकावच्छेद्यत्वसंबंधेनालोकसंयोगवि
शिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तत्र विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारण
भावबहुत्वमवच्छेदकगौरवं च एवं कुंभादौ वायुपतनवृत्ति चक्षुःसंयोगादिसत्त्वे प्रत्यक्षत्वापत्तिवारणाय प्रत टप
दिनात्वगते कुंभादौ वायुवयवावच्छिन्न चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वे गौरवमिति तदपेक्षया लाघवेन विजाती

पचक्षुः संयोगस्यैवद्रव्यचाक्षुषहेतुत्वं वाच्यम् उक्तस्थलेच तदभावादेवनोक्तापत्तिरेवं चालोकसंयोगस्य
महत्त्वोद्भूतरूपयोश्च हेतुत्वमनर्थकं वैजात्यस्य फलबलकल्प्यत्वेनांधकारे घटादिचक्षुःसंयोगे वै
जात्यानभ्युपगमात् परमाण्वादौ प्रकृतादिचक्षुःसंयोगेपि वैजात्यानभ्युपगमात् विजातीयचक्षुःसं
योगरूपकारणविरहादेव तत्कार्यापत्तिविरहादिति चेन्नांधकारकालीनचक्षुःसंयोगस्यैवालोकस
मवधाने प्रत्यक्षजनकत्वेनाभावप्रत्यक्षे विजातीयचक्षुःसंयोगविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वेन भू
तलादावपि प्रकारप्रत्यक्षानुरोधेन चांधकारेपि घटभूतलादिचक्षुःसंयोगे वैजात्योपगमस्यावश्य
कत्वेन घटभूतलादिचाक्षुषवारणाय तत्रालोकसंयोगहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् एवंमतेकस्यैव क्रि
ययाघटादौ परमाण्वादौ चक्षुःसंयोगो जातस्तत्र वैजात्यनियामकस्यैकत्वेन घटादिचक्षुःसंयोगाद
विव परमाण्वादिचक्षुःसंयोगेपि वैजात्योपगमस्यावश्यकतया परमाण्वादिप्रत्यक्षवारणाय मह
त्वोद्भूतरूपयोश्चाक्षुषहेतुत्वमावश्यकम् नचघटादिरूपतत्तदुक्तदेशस्यापि विशिष्य वैजात्या
वच्छिन्नहेतुत्वमभ्युपेत्य वैजात्यस्य परमाण्वादिचक्षुःसंयोगासाधारण्येपि मितिवाच्यम् अनं
तहेतुत्वकल्पनापेक्षया महत्त्वोद्भूतरूपयोर्हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् अपरकर्मजस्यसंयो
गजस्य च चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषजनकतया कर्मजन्यतावच्छेदकसंयोगजन्यतावच्छेदकजा

तिभ्यां संकरान्नोक्तजातेर्जात्यकल्पनासंभवः नच कर्मज एव संयोगस्यात्प्रत्यक्षहेतुत्वं नीलनादि 6
क्रियानुविधानादिति वाच्यम् चक्षुःसंयुक्तकपालादावुत्पत्तेन घटादिना संयोगजस्यापि
चक्षुःसंयोगस्य संभवादिति चेदत्राहुः आत्मादेरूपाभावस्य चाक्षुषत्वे आत्मादिवृत्ति
चक्षुःसंयोगस्य प्रायोऽप्यात्ममनःसंयोगस्य साधारण्यवृत्तिजातेः कर्मजन्यतावच्छेदकजाति।
व्याप्यमेव आत्मादेः चक्षुरादिसंयोगस्य कर्मजत्वेनासंभवात् नचात्मादिसंयुक्ते चक्षुरुत्पन्ने
जातस्य चक्षुरादेःसंयोगजोप्यात्मादिसंयोग इति वाच्यम् तथाप्यात्ममनःसंयोगस्य कर्मज
त्वनियमादिति वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे चोद्भूतरूपत्वेनैव हेतुत्वं नीलत्वादिव्याप्यानुद्भूतत्वाभा
वकूटरूपस्योद्भूतत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारण
बाहुल्यादवच्छेदकगौरवाच्च अनुद्भूतरूपाभावस्यासंभवे हेतुत्वात्केवलचक्षुरादीनां न प्रत्यक्षम्
एवं द्रव्यस्पार्शनेऽनुद्भूतस्पर्शाभावस्य हेतुता कल्प्यते तेन परमाणोर्न स्पार्शनम् द्रव्यस्पार्शने
स्पर्शस्य च न हेतुत्वम् तिः स्पर्शानां गगनादीनां नीरूपत्वे न रूपे हेतुत्वं तथैव प्रत्यक्षत्वावरोधात् तत्र रू
पहेतुतायां कारणतोऽस्य प्रत्यक्षसत्तिः समवायः [illegible] लौकिकविषयता कार्यता
वच्छेदकं च वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं तच्च मानसान्यप्रत्यक्षत्वम् [illegible] मानसान्यत्वं निवेशादात्ममानसे नच। राम

दे

हलङितिलकारः अलहलवलरलझलः लशालसंज्ञार्थः पुनर्हकारोपदेशात् लुवलरलझलशलग्रु
हकारग्रहणार्थः हादिहि स्वापिहि रुदादिभ्यइति वलादिलक्षणइट् स्निहित्वा स्नेहित्वा नत्कासेडि
तिनिषेधवाधित्वात् लोपधादितिवाकित्वम् अदाधायत्वस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य झलत्वात् झ 7
लोझलितिसलोपः अलिटनशलइतिस्तुः ननुपुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेपि शर्मध्ये एवहका
रंपठित्वा अलोंत्यस्य हलोनन्तराः संयोगः झलोझलि लडुगुपधेत्यादिसूत्राणिपावेतिलानुवंधानि
तावति अरोंत्यस्य हरोननासंयोगइत्येवंहल्पेसरेलानुवंधान्येवचकृत्वा हलितिपृथक्सूत्रंत्यज्य
ताममेवम् तथाहिसति हरिहंसति हरीहंरि रित्यादिनसिध्येत् नत्रस्वरादसानयोर्विसर्जनीयोवा
शरीत्यादिप्रसंगात् तोहलितिसूत्रमावश्यकमेव एवंचहलितिसूत्रेंऽग्यमितिवक्ष्यमाणग्रंथोपि
स्वरसतस्संगच्छते अणादिसंज्ञार्थानीति अणादिसंज्ञाअर्थः प्रयोजनंयेषांतानीतिविग्रहः अणादि

४ संज्ञाभ्यश्च मानीत्यस्वपदविग्रहो का अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्ष्यमाणत्वात् एषामन्त्याद्
न इति एषां सूत्राणाम् अन्त्याणाद्यो हलंत्यनुपपद्येत स्यमाणेनेत्संज्ञे कारादस्य यः अकारश्चेति अनन्त्य ४
त्वानुपपत्तिः वचनविपरिणामेन इदिति संबध्यते इत्संज्ञा वा स्यु उपदेशेजनुनासिक इत्यनेन एवं
रद्धि ४ चाणादिभिरादिरंत्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणादण्णादिसंज्ञार्थानीति पदकृत्संगच्छते इति भावः
अकार उच्चारणार्थ इति ननु लण्सूत्रस्याकार इव प्रयोजनार्थ इत्यर्थः हलन्त्यम् अन्तेऽवसाने भवं
अन्त्यम् दिगादित्वाद्यत् उपदेशेजनुनासिक इत्यत उपदेश इति चात्रानुवर्तते आदिरंत्येनेति सूत्रे
एसहान्त्योन्त्यः अश्रयमाशंक्य आवृत्त्या तत्परिहरति हलिति सूत्रेऽन्त्यमिति हलि अन्त्यमिति विग्रहे सं
तमीति योगविभागात्सुप्सुपेति वा समास इति भावः पक्षान्तरे षष्ठीतत्पुरुषो वेति हलिति सूत्रस्यान्त्यमित्या
द्याख्यानसंभवात् आदिरंत्येन सहेता अन्त्येनेति किं सुडिति प्रत्याहारः तत्प्रीयैकवचनावयवे न मा राम ४

मू. दितिकाशिकाकृत् पद्यपि टकारांतसंघस्य टकारोच्चं ते भवति तत्र प्राप्यंते तिग्रहणसामार्थ्यादंत्यस्य
प्रयुक्तायस्यैतसंज्ञानेनैव प्रत्याहारः नहि टटकारे हलंत्यमितीत्संज्ञा प्रवर्तते नचैवं रप्रत्याहारसिद्धेलस्
त्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामार्थ्यादनेन्यैनापि इत्ना[illegible]प्रत्याहाराः सिध्यति इति ग्रंथ
काराशयः निष्कर्षस्तु विह्वौजसमौडिति सूत्रे दक्षिणपिण्डते विस्तरेण शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः इ
नेति किं रप्रत्याहारोपपत्तिः स्यात् स तु अनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनेनैनापि इत्ताऽग्रहणत इत्युक्तम्
नचैतादित्वेन स्यविरहे लक्ष्यते इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् अज्ञाद्यंताभ्याम सवपवाभ्याम सवप
वीसमुदायश्चाक्षिप्यते तस्यगुणवल्ल देशप्रयोगाभावात्तद्वयपदेशव्यवतरंति संज्ञानस्यगेषु विशा
स्यतिनत्वाद्यंतयोः संज्ञास्वरूपांतर्भावे एतयोः यत्पर्यनिर्णयादिप्रायश्चैनारह मध्यगानामितिस्व
स्यचेतिस्वरूपमित्यतोऽनुवर्तते इति भावः स्वंरूपंनादरैकेन इत्येनांतस्य अंत्येनेत्यप्रधानत्

तीयातिर्देशात्सवनिम्नामुत्तरगतिः प्रधानपरामर्शिकत्वात् ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ कः संस्तीत्याकांक्षायाः शांत
तत्वादप्रव्याप्तेयोनस्यात् तथा च इकोयणचीत्यादाविकारस्यानेयकारः स्यात् अकारेपरइत्ये
वमर्थःस्यान्नैवम् आदेरेव संस्थित्वेतु आदिरित्येनेतिसंज्ञाकरणस्यवैयर्थ्यापत्तेः किंचाऽण्अ
कु अच् अट् अम् अशादीनांप्रत्याहारेष्वपि विध्यर्थःस्यात्सर्वत्राकारस्यैव संस्थित्वादितिदिक् आद्यन्ता
वयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेः अस्य व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम् उपदेशोऽत्यं हलिति उपदेशे किं आगमिनित
सोमसुताइतिकाशिका अत्रत्यसंज्ञायालोपस्स्यात् न चकोवैयर्थ्यं आगमस्येत्यादौ चरितार्थत्वात् न चाकियःचित्वस्यवैय
र्थ्यं अग्निचितादित्यादौचरितार्थत्वादितिहरदत्तः अत्यं किं मतिनेमकारस्यमाभूत्सत्यांहीसंज्ञायांअत्यादचः पर
स्यात् वे प्रमस्य स्यमवधातुप्योमनिनहलितिकिं भसत्तायांभविता नचत्रमाजेनाभावान्नेत्वमिति वाच्यम् सत्या
मित्संज्ञायामूदितइतिइट्विकल्पतापत्तेः अन्नोतु विरिणोतिजिरिणोति इहधानोरंत्यस्यमाभूत् सत्यामित्सं
ज्ञायामिदितइतिनुमस्यादित्याहुः उपदेश आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारणविशेषीभूतोमोशब्दस्तस्यांत्यहलि

कपो: ६ उपदेशे किम्। आदेन् १ ष्प२ नासिक:। ष्प२

उपदेशेऽजनुनासिक इदिति उपदेशान मुपदेश: भावे घञ् अस्मयो ऽप: समम्यर्थं पीतको ऽस्‌ऽ- अच्‌ऽनुनासिकपदं द्वाभ्यां तिस्र कालेऽनुदात्त: यथा यी हि उन: उँ रक्षते
वानुनासिकत्व विधान सामर्थ्यान्नेत्व सिति सुबवचनं तस्यापुनरपि समवधं कतिव्यमुपदेश ग्रहणं स्य पूर्वधर्मि पदे पूर्वदेवकृते अब्रूहि कति नोमकारोऽभूत
नच हलेत्यमित्यं तत्र ग्रहणं लाम वर्णा तु अनेत्यस्येत्कारास्य नभवेदिति वाच्यं ग्यालक्षं प्रत्यया दानतिप्रसंग कारणं तेनत्र्य चरितार्थ तत्वात् अतः
नासिक इति किं इत्सदर्शनेऽई त्तिन: सत्यां हीत्संज्ञायामीदितो निष्ठायामिती ऽलन्स्यात् यथा च व्योपनी अत्वादनुनासिक संज्ञायां कर्मवकुच्छित्तिः तथापि नाति
प्र कामनुनासिक इति योगाश्र यत्नेऽनेवातार्थत्वात् अनुनासिकत्वं नामसूत्रे मं दपयोजन मिति द्रवन पितृने हेत्य न्याले प्रतिज्ञानुनासिक्यानि प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा
मात्रोपलक्षित कर्मण्येषु अनुनासिकस्य भाव: आनुनासिक्यं गुणवचन ब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् प्रतिज्ञाऽनुनासिक्यं येषामिति बहुव्रीहि: यथा पिच्छन्ते तु
नोऽनुनासिकपाठ इदानीम्प्रयत्नाद्यापि वृत्तिकारादिव्यवहार बलेन यथा काद्यर्थप्राकृ स्थित्यापि त्यनुगीयते इत्यभा: पाणिनीयाइति पाणिनाप्रोक्तं पा
ठितमीयं तदधीते विदंति वा पाणिनीया: तदधीते इत्यण: प्रोक्ताल्लुगिति लुक् नन्वत्रे यो इति सूत्रे टकारस्योपि सन्धानात् नित्यत आह प्रत्याहारेष्वि
ति अनुनासिक इत्यादि आदिरन्त्येन सहेता इत्यनेन गृहीतं प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहार:
ति अनुनासिकत्यादि आदिरन्त्ये इत्यादिः पदं नादति पापाणाकेकुत्सितेनेति सिप्तं समाहारद्वंद्वे सोऽत्र पुंस्त्वं उ इति नियमात् प्रयत्ने वे
अधिकलेपत्र यथा वियोगमात्रे समासादिषु त्रिप्रतं तत्रापि योगविभा गुणिरिति भाव: उकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुत इत्यत्र उ इति निपाता प्रयत्न वे
लतिर्देश इत्याह उ ऊ ऊँ३ इत्येवं वा मिति तियाणां सवर्णदीर्घे कृते ज्झपि परलोप इति व: आमितुवां कालस्त्वकालो यस्यैति फलितार्थकथनं
विग्रहस्तु व: कालो यस्येति बोध्य: उक्तार्थेन त्वो च्चारण काल: अब्रूहि किं संयोगस्यमाभूत् प्रतत्स्य प्रत्येक क पश्यारेक मात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञापां
ह्रस्वस्य पितिकृती तुक् स्यात् सुबेचनासिकाचेति विग्रहे प्राप्तं गत्वादेक वडावे मुखेनासिकमितित्युपात्-त्र्यत्राह मुखसहितेति तुल्यास्य
ति आस्य मवं आस्यं शरीरावयवाद्यत् इत्यस्मि प्रेत्याह तालव्यादीति आभ्यन्तरेति प्रयत्नस्य लालनम्पते तुल्या स्थिति तस्मा अत्र पकारस्य नकारे परे।
करो करोतिलोकेसाभूत् प्रयत्नस्य हत्तं किं वा कृच्छ्रोत तिशस्य लोपान एदेतोरित्यादेरेत पलेव सर्वदेहार्थं तेनवसुनम्योगिहंसह: पूर्वत्रासिद्धमि
तिति यथा यथेत्वं तं त्रो विधि: स्याणि किं पादीपूर्वं प्रत्ययतिका इत्यैव लभ्येत त्रैपादिकं पूर्वं प्रति पांनासिद्धं स्यात् तथाच तथाच पानत्वं न मो

यतो निति न वस्य सिद्धत्वान्न लोपः स्यात् न त्वविधेः संबुद्धौ च सितार्थत्वात् ऋतो देव आद्रये हतरेतर द्वंद्वः सुपां सुलुक् इति आडो ... लुक् यद्वा म
हार द्वंद्वः न चैवं द्वंद्व चेद् समाहारा समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं समासांत विधेरनित्यत्वात् तत्र चप्रमाणं समासे पुवद्भावः अथ
५ वार्थेत्यस्य समस्तमेवाण्णु वद्धिर्यौ लिंते लाघवस्या वायोजनीयः अल्पकादित्वे नभत्वत्वा सौ कुर्वे एचिह्रद्धि मात्र एव नात्परत्वात् द्धौमेकत्व नित्यत्र
त्रिमात्रोन वृद्धि प्रदेशा वद्धि देवीत्यादयः आदे गुणः तपरकरणमिह सवर्णार्थं तेनांगादकस्येत्यत्र त्रिमात्रोन तरती त्यत्र त्वकार एव ननु कदा
चिदाकारः न च प्रमाणान्तरमात्र यत्न नियमसिद्धिः रपरे कृते एकस्याद्धि मात्रत्वात् अपरस्यार्द्धतत्र यमात्रत्वात् गुणप्रदेशास्तु आद्गुण आतो गुणा र
त्यादयः भूवादयो धातवः भूश्च वाश्च भूवा वितिद्वंद्वः आदिशब्दयो र्व्यवस्था प्रकारवाचिनो रेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भूवा वादी येषामिति
विग्रहः भूप्रभृतयो वा सदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचित्वेन क्रिया वाचिनः इति क्रियावाचिनः इति किं याः पश्यति त्यादौ धातुत्वं मा भूत् सति न स्मिन्ना
तो धातोरित्या लोपः स्यादिति स्थितेन मनो त्पोपां भ्वादयः किमृ हिरुक् पृथक् त्वं साधीनामुदित्करत्वेन सौ नान्तां धातुत्वं त्याप्यते चुरो पादीनां बहुलमे
तन्निदर्शनमिति तिगणमूचेसंग्रहः प्राग्रीश्वरात् रेफविशिष्ट ग्रहणं ईश्वरे तोसुन्कसुनौ वित्यस्यव्याप्तिन्या येनावधित्वं मा भूत् यदि तु प्रत्या
सत्यैवा विधिभिवाद्वत्स्या वधित्वसिद्धिरिष्यते नहि ईद्यं प्रतिपत्तिमेवाछ्ये चादयः अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यमिति तु स्यादेवलो
पशु पं न पंति मन्यमानाः पशुरिति सत्यार्थे गतिश्च उपसर्गसंज्ञाः समवेशार्थं चकारः अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात् तत्परत्वाद्गति
स्यादाउपसर्गादसमासेपीति णत्वं गतिकारके ति कृदुत्तरपद प्रकृति स्वरः सिद्धश्चेति दिक् निसनिरदुस दुस दुर इति उपसर्गास्या यतानिति सिद्धे ते ले
त्वं निसय ते दुल यते निलोडुसंख्या च त्वा स्यात् सिद्ध त्वां लत्वाभावः निरयते दुरयते मद्वेति विभाषा नेति निषेधो वेति विकल्पः तद्ध निषेध
विकल्पयोरिति विभाषा वेति स्यात्प्रभृति निषेध विकल्पानुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समी कृते विषये पश्चात् विकल्पः प्रवर्तते शुश्रूषाव शिश्वयत्रे
यत्रा प्राप्ते विकल्पः शुश्रुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ वाचि स्वरितोनित्यं प्राप्ताविति विवेकः अत्रेदं बोध्यं इति प्राद्रः काकास्ति गोलकस्यापि नो भाष्या

13

संबध्यमाने न च पदार्थो विषयो भवति तेन प्रतिषेधो विकल्पश्च न वाशब्दार्थः संज्ञी विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषार्थे वेदस्व
त्रे प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः प्राप्तविभाषांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेर्भवतीति भावांशमनूपपद्यते न भवतीत्य
भावांशमात्रकरणात् अप्राप्तविभाषायां तु भावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात् विभाषैवेति षा
उभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि विधित्वे वसं प्रसारणविकल्पः स्यात् किं तु न यजादित्वात् ह्वादित्वादीति नित्यमेव स्यात् अथ प्र
तिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि किं त्वेव प्रसक्तिः स्यान्न तु विधिः न च विधिमुखेन किं तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरत्र त्विति वाच्यं
वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं किं तु प्रवर्तते ततः किं दविकृद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि
एकरूपे प्राप्ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते इतीति किमर्थं संज्ञा वक्तव्यं रूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा माभूत् तथा
हि सति विभाषाशब्देनेत्यत्र न वाशब्दः श्वयतेर्द्रशब्दस्यार्थः स्यात् इति शङ्कते सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते तथाहि लोकेऽर्थः प्रधानः शब्दः
गौणीत्यथमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दस्याभिव्याहारे त्वर्थे परतेति भा
विशेषः इदमेवेति शब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वेनामसंज्ञात्वमर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानं स्पष्टं होरस्यन्तस्याभिन्यादेवेरू
प्यो दृष्टः फलं उभयत्र विभाषा हि तत्सूत्रं अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारार्थस्य कोशेर् कर्मकत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना अ
णौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते न दारंभात् उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावत् अभ्यवहारयति सैंधवान् अभ्यवहारयति सैंधवैः
विकारयति सैंधवान् सैंधवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं देवदत्तः कारयति
कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् स्वं रूपं शब्दस्य आ नेर्दकृ आज्ञेयम् आङो यमहनः आयच्छते आहते इहानि आङः प

विकारयति

मध्य एत एव संज्ञिनः नन्वाम्न्यादिवाक्यादंगाराद्देद्रेगाद्विप्रत्ययो न संभवतीति स्वादस्मादेव स्मात् प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तु किमनेन सूत्रेणेति चेन्न
त्वं आम्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वन्यादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारंभः नन्वेवं रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव गृहीष्यते प्रतीतावुपदेशान्न वेत्त र
त्वादशाधारणत्वादंतरंगत्वान्नित्यतो पस्थितिकत्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते पर्यायैस्तु प्रत्यायनात् साधारणः पदज्ञानजन्य
बोधविषयत्वाद्बहिरंगः अन्तरंगदृष्टया यामप्रतीतेरनियतोपस्थिकत्वाच्चेति किमनेन रूपग्रहणेनेत्युच्यते रूपग्रहणात्सोऽर्थोपि विवक्षितो
रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति नन्वेवं सति पकारादर्थग्राहः स्वमितिवचनात्स्वं रूपं चेति
स्व सामर्थ्यादर्थवतो रूपग्रहणं तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इत्यस्य ग्रहणं सिद्धं न भवति प्राद्दूहोढेत्यत्र तु ऊढग्रहणे नकोनमेव ग्रहते नतु क धा
त वत्वैस्येकदेशवृत्त्यत्र विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किम् उपसर्गे घोः किः दाधाभ्यो यथा स्यात् घुलोः शब्दार्थका माभूत् न च दाधाघ्वि
ति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यादिना आत ईत्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकत्वात्सामर्थ्या
पक्षपातात् वृद्धशब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः कर्मण्यणित्यादिष्वर्थसंज्ञा सुत्वे रूपग्रहणप्रतीतेः किंतु शब्दः शब्दस्य संज्ञा तत्र संज्ञा
शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह शब्दशास्त्रे यासंज्ञेति येन विधिः विधिरित्यत्रोपसर्गे घोः किरिति कर्मणि किप्रत्ययः येनेति करणे तृती
या ननु कर्त्तरि तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् नचोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमेन निर्देशः कर्मणि उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् तथा चात्र क
रणे तृतीयैव करणं च पतत्वं कर्मधिविधिनस्येव करणत्वात् एवं चेह तृतीयया प्रापणं लक्ष्यते नच एरजित्यादाविकारादीनां प्रापण
अंशभावादीनां च सत्त्वान्नैं अंशवाप्यविधिनामिव तत्तान्नापि संभवति किंतु वैवक्षिकं तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्मांतस्य संज्ञेति फ
लितं तदेतदाह विशेषणं तदंतस्येति स्वस्य चेति स्वं रूपमित्यनुवर्त्तते तल्लभ्यते एरच् इकारांतादिकाररूपाच्च धातोरच् चयः जपः राम

समासप्रत्ययविधाविति कृष्णंश्रितः कृष्णश्रितः नेह कृष्णमुपश्रितः बिदादिभ्यः फक् नडस्यगोत्रापत्यं नाडायनः नेह सौत्रनाडिः
अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः उगिद्वर्णेति उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा उगिद्वर्णग्रहणवर्जं द्वितीयायां तेन मतुप् महान्तमतिक्रां
तिमहती महच्छब्दस्य गोरादित्वे प्राप्ते उपसर्जनत्वे विधिरिति निषेधः प्रवृत्ते अत उगिदंता नेत्र अनतइज् दीप्तिः नचेह सामर्थ्यात् तदंत वि 15
धिः अस्यापत्यं इः काम इत्यत्र चाणीतार्थत्वात् नचैवमिनोजत्वं यथार्थमिति वाच्यं वक्रादिभ्योपि ... यथा यथा ... तामर्थ्यां
चीतार्थत्वात् नचैवमपि औपगवीतिरीत्या दावेव अनवत्या ... अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न वर्णग्रहणोत्र
र्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोऽवसानम् विरमणं विरामः भावे घञ् शब्दानुशासनप्रस्तावात् वर्णानामिति संज्ञाप्रदे
शावावसाने इत्यादयः अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वर्णानां यद्वा विरम्यतेऽनेने
ति विरामः बाहुलकात्करणे घञ् यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते सोन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञः स्यादित्यर्थः अस्मिन्नर्थे खरवसानयोरि
त्यादिकापि सप्तमी विषयसप्तमी घते खरि परे रेफस्य विसर्गः अवसाने च रेफस्यानीति सुप्तिङंतं पदं अत्रांतग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेनेह ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति द्विवचनांतस्य प्रगृह्यत्वम् अन्यथा कुमार्योरगारं कुमा
र्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धितान्यांतग्रहणमिति चेत् अत्राहुः कृत्तद्धितेति सूत्रे अ
र्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदंतग्रहणमिति हलोऽनंतराः संयोगः लघ्वर्थमेकाक्षरसंज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महा

न.
६

संज्ञाकरणे सर्वत्र संज्ञाविधानार्थं संयुज्यन्ते ऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति निपातनात्समुदाये वाच्ये पर्यवसानादि नैकगुणवद्व्यादिसंज्ञावत्त्व
स्यैकं तथा हि सति दृषच्छिमति इत्यत्र वकारहलि यो दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति या 16
न्तस्य संयोगादेरित्येवं स्यात् सिद्धान्ते त्वचोऽस्मात्मितिच्छित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति हल इति जातौ बहुवचनं जात्याख्या
यामेकस्मिन्निति वचनात् तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति हेत्यादौ त्रयाणां हलां संज्ञा प्राप्तिरत्यति यत्र बहवो हलः संश्लिष्टाः
तत्र द्वयोर्बहूनां वा विशेषणे संज्ञेति स्थितमाक्षेपे यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान्करोतीत्यत्र मतुप्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्या
दितिदिक् हलः किम् तितउच्छ्रो अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वं सन्यत इतीत्वं च अलोऽन्त्यस्येण सामर्थ्या
न्तरणाभावः यदि त्वचोरत्वं तयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह संयोगान्तस्य न्यकारलोपः स्यात् अनन्तरा इति किम् पनसं यदीह सका
रमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलोपः स्यात् ॐ इति संज्ञाप्रकरणं इकोगुणवृद्धी यत्र स्थानी नास्त्यानीत निर्दिष्टः
सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नाचोऽञ्णितीत्यादौ स्थानिर्देशेन गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति
एतच्च पूर्वसूत्रस्थाभ्यां गुणवृद्धिपदेऽनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति योजनया लभ्यते तेनेह हन्त्यदादीनाम्ः इमं दिव औत् द्यौः विधीयते इति य
त्रत्वगाद्यादेव द्वियेस्याच्चामादिरित्यादौ त्रेक इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः अनुवादे परिभाषाणा
मित्यस्याप्यनूद्यमानविशेषणे स्थित्यर्थः अनुपस्थितेर्लिङ्गं फलं चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्त इति सूत्रे षष्ठ्यं
तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्साम्प्रति किमत्वसंतस्येति दीर्घो नेति भावः पदमिति तत्संनिभवति सामानाधिकर राम
६

ण्येवैयधिकरण्येप्यस्यान्याय्यत्वात् तेन स्वांगत्वेत्यादिक्रमेणासंनध्यतेमिदेर्गुणः मजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्यो 17
रेव यद्यपि स्यैक इति संबध्यते अचश्च ह्रस्वदीर्घेत्यादि एतत्सूत्रं कालोज्झितिसूत्राद् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजनया लभ्य
ते ह्रस्वेत्यादि किं दिवउत् द्युभ्यां अचश्च त्रादिभक्तौ अच्छाभ्यंशोऽषष्ठिस्पष्टकतात्व निर्द्देशात्तापकात् न सप्तम्या विषये वर्त्तमानस्याष्टनद
त्यात्त्वस्याचः स्थानित्वे सतितेनान्तिड्यो दितिदिक् षष्ठ्यंतपदमिति तत्र सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते न वैयधिकरण्येन
तेन ह्रस्वो नपुंसकस्येत्यत्र न प्रातिपदिकस्येव ह्रस्वः श्रीपं नेह सुवाग्ब्राह्मणकुले श्राम अत्र नां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवा
त् शामादीनामच इति संबध्यते तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धं वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि टेर्हलन्तसामर्थ्याद्दूरव
पदस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते अन्यथा अग्नीत्पत्राथश्रुति वाधिश्वायाध्या मेहि कुले त्यादि वाक्यांतस्याचः प्लुतस्तिद्धौ किमनेनट
ग्रहणेन तेन आयुष्मानेधीं द्रवर्मन् इत्यादि सिध्यतीति दिक् आर्धधातो टकितो भवितात्म आर्धधातुकस्येट् पा यथति श्राद्धाणादे
स्यादिनापि कु पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यापवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वाद्दर्धं बाध्यते तेन चरेगावोष्टक इत्या
दयः पर एव भवंतीति सिद्धेत्यान्याः स्थानेयोगत्वस्यैव परश्चेति परत्वस्य चापवादः मशांतिविनाति नपुंसकस्य झलच इति नुम
हलचि इदादिमध्यः स्वनम् ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न वाध्यसामान्यचिं
तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्ते सर्वे बाध्यते इतीहाश्रयणात् अन्यथाश्नमोमित्त्वकरणं व्यर्थं स्यात् न च अवर्णेष्वेव सकारं स्यादिति
वाच्यं नशहरमिति निर्देशात् अचां मध्ये इति सूत्रे जात्यभिप्रायेणाच इत्येकवचनमिति भावः अचां मध्य इति किं चतिलं

तं० पति अंत्यादचः परो मितः स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नेतत्सिध्येत् शे मुचादीनामित्यत्रोत्पत्त्याचोऽसंभवेन मित्त्वपरिभाषाया अनुपस्थिते ति 18
१ प्रसंगात् अन्त्यात्वचेत्यात्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यामपि कथंचित्समर्थयन्ते पूर्वसूत्रादेतदन्यतरवर्तते एकदेशे
स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्द्वा व्याचष्टे अंत्यावयव इति तेन वारिणी त्यादावंगस्य नांतत्वे नदीर्घः सिद्धः पादादित्वे न सिध्येत् अभक्तत्वे तु बहं
लिह इत्यत्र बहाम्रेलिह इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि सोनुस्वारो न स्यादपदांतत्वादिति भावः यत्तु केचिदुक्तं अभक्तत्वे वारीणीति
दीर्घो न स्यात् इति तत्तदादिग्रहणं स्यादिति नुमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् षष्ठी स्थानेयोगा षष्ठ्या इति वि न
ग्रहः निपातनादेतत् षष्ठ्याः संबंधमात्रवाचित्वेपीह शास्त्रे यावत्षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या किमविशेषेण नेत्याह अनिर्धारित संबं
धविशेषे ति अनिर्धारितेति किं उदुपधाया गोहः शासइदङ्हलोरित्यादावुपधासन्निधाने नावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शासइ
त्यादौ माभूत् सन्निहितत्वापि स्थानेयोगत्वे गोहि गृहणातिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने उदितौ स्यातां मिति दिक् स्थानं च प्रसं
ग इति न चास्य प्रसंगार्थकत्वे विवदितव्यम् दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्युक्ते दर्भाणां प्रसंग इति प्रतीतेः एवं चेको यणचि
त्यादाविग्ग्रहणेन प्रसक्तो यण्विधीयते इत्युक्तो यस्य सर्वस्य वर्णः संपद्यते स्थानेन्तरतम इति अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्य एव अत ए
वान्तोदकमित्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रौ न इह स्थानेत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं द्वयोपि विकल्पार्थं तेन तः नाल्वादिरूपे स्थाने
योंतरतमस्तत्प्रयुक्तांतर्यवानिति संप्राप्यमानानां मध्ये स्यादिति तदेतदाह यत्रानेकविधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणत
श्चान्तर्विधमित्यर्थः स्थानतो यथा दध्यत्र तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः अर्थतो यथा वतंड्यश्चा दम
१

हृतंङाञ्चेति गोत्रापत्ये यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वंतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादि
नासमासः पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमाने पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडीशब्दस्य तदपत्यवाची वातंड्यशब्दो भवति ननु वतंडा
दिः गुणितो यथा वाग्घरिः घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः प्रमाणतो यथा अमुं अमू अमून् अदसोऽसेरित्यनेन ह्रस्व
स्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः तमपरग्रहणं किम् वाग्घरिरित्यत्र झयो होऽन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णो हि यथा महाप्राणत्वसा
म्येन द्वितीयो नादवत्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् किं तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यात् इति वली यदि तेन चेता
स्तो तादृश्यत्र प्रमाणत आंतर्यं वा तृक्कोरो नेति भावः तस्मिन्निति सप्तम्यंतानुकरणमिदं निःशब्दो नैरंतर्यपरः इग्धिउच्चारण
क्रिया अविपतितः के अव्यवहिते व्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते पूर्वस्यैवेति विधीयते अव्यवहित(
स्येति तु फलितार्थकथनं पूर्वस्यैवेति दध्युदकं अग्नौकारस्य मा भूत् अव्यवहितस्य किम् अग्निचिदत्र सोमसुदत्र व्यवधानं चा च व
र्णकृतमेवेति शिष्यते ननु कालकृतं संहिताधिकारान्न लाभः कारणात् अग्न्यत्यानि दिष्टग्रहणं देवा संहितायां मणाय प्रसंगात् किं ते
न संहिताधिकारेण अन्तरेणाव्यवहितेनापीति एवं च संहिताधिकारो बहिर्भूत विषयः कालव्यवायेपि संभवति ते नन्वग्ना विष्णू इत्य ये
ग्ना विष्णू इत्यादावप्रसंगः प्यानङ् ऋतो द्वंद्वे देवता द्वंद्वे च इत्यादिनाऽनङ् उत्तरपदे परे जो विहिता आनङ् द्वंद्वमे भंती लिटि कू तस्मादिति वं
उत्तरस्य किम् तिङ् तिङ् इति निघातस्तत्स्यैव यथा स्यात् अग्निमीळे नेह ईळे अग्निं अव्यवहितस्येति एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुव
त्यालभ्यते तेनास्तं स्थानं उदस्थानं स्तंभ इत्यादौ उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते अलोऽन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुक्तं तेऽलोऽन्त्यस्या

मु० १० लः स्थाने स्यादित्यर्थः त्यदादीनामः सः यः स्थानषष्ठीति किम् आर्द्धधातुकस्येट् नचास्य कारपूर्वीसाभूत् यद्यं षष्ठी स्थानर
१० त्यनुवृत्या लभ्यते अल इति किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वष्टुल्त्विति तदन्तं परमानड्वा मित्यादावंतस्य पदस्यमाभूत् इ
वयमयमपीति अवङ् स्फोटायनस्य गवाग्रम् अनडुहो सद्वा पदस्यादिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरितिनुनसूत्रितं आदेरित्यं
शस्य सर्वादेशवाधकत्वापत्तेः स्थिवांतेनु परत्वात्सर्वादेशत्वं सिध्यति नत्विमनेकालग्रहणेन न चालोन्त्यस्येत्यंतस्य
स्यादिति शंक्यं x बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यते आदेर्वाध्यमिति आदेरलो बाध्यमित्यर्थः अलइत्यनुवर्तते अनेका
ल् अलिर्भूः वभूव ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यनेकाल्त्वादेशस्य सर्वादेशत्वं x इ. चेत्यस्य नियमार्थत्वान्नपा
मात् उच्यते अनेकाल्ग्रहणाभावे रामे [illegible] रित्यादावेशादेशः आदेः परस्येति मकारस्यैव स्थाने स्यात् ननु सर्वस्यैव स्या
न इति दिक् शितत्रदाहरणं इदम इश्प्रत्ययः इत्यादावित्ति आदिशादेनन्तो मिसऐस् इत्यादिगृह्यते परत्वादिति अत एवा
दःपरस्येति पृथक्क्रियतइत्युक्तं नन्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथ
कसूत्रकरणेन नचैवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नानुवर्तेतेति वाच्यम् तथापि सूत्रस्य प्राक्पठनेन बा
धकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः मेवं ब्राह्मणोऽश्वेभ्यस्त्र अपवादः पूर्वपरेपिजसशसोरोशः परं हि मात् यथाप्र
तत्त्वानामनुनरस्येत्यंशः प्रवर्तत एवेति नायं दोषः प्रसज्यतेति अत्रकेचित्प्रकर्षमाहुः अनेकालशित्सर्वस्या(
आगोवर्णालापवादनतस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्येतदवाधिशोवा डुत्तरस्येत्यंशस्यापि
वाधितत्वादुत्तरसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस अपे क्षासद्भिति स्थिते अष्टाभ्य इत्यस्याप्रयोगेपंचमीत्वाभ्यामित्यायना मन १०

२

20

ष्ठनोंमात्तूर्द्धयोरपि जसशसोरीशस्यात् न च सिन्न्यायस्तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति पठितेऽपि प्रकरणमतिन्यायेनाधिरीश्वर इति सू
त्रावधिकत्वसिद्धावीश्वरे तोसुन्कसुनिति सूत्रावधिकत्वनिराकरणपरे परविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः ननु कृते
वीदेशोनोनतस्येत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणं कृतं सर्वं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्र कृते प्यादेरित्यस्य सर्वादेशबाधक
त्वं स्यात् तथा चातो भिस ऐसित्यादावादेशान्त्यादेव स्यात् अनेकाल्शित्सूत्रस्यानेनाभूतत्वादेवचरितार्थत्वात् यथान्यासे
तूत्तरस्येत्यंशप्रवर्तनं एवेत्यस्य षष्ठ्याः पंचम्योरेव जसशसोरीशस्यान्ननुपूर्वयोः तस्मादेरित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितमित्या
दि मतेनोरमायां षष्ठ्यन्तपदस्यैवाशय इति अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिरा करणपरं न येव मनोरमायां योजयंति न यथा न
सूत्रितमित्यस्यानेकाल्शित्सूत्रात्प्राक् न सूत्रितमिति नार्थः आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याशयं निमग्नं य
विरोधात् किंतु तत्कृत्यानेनकृत्यान्यायसिद्धं सूत्रमिति सूत्रान्नाकृतं न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः एवं चानेकाल्शित्सूत्रात्प्राक् सू
त्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रंथाशय इति एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणं तु इतिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रं तस्मा
दित्युत्तरस्यादेरित्यस्मात्प्रागेव पठनीयं अष्टनोंगात्पूर्वयोरस्योधास्यादिसूत्रकाशोषस्तु रत्यं यतेह रलोमः तस्मादेरित्युत्तर
स्यादेरित्यत्रादेरिति षष्ठ्यावाक्यं तत्रोनास्येत्यनुवर्तते सा च स्थानषष्ठी षष्ठी स्थानेयोगेति प्राप्तेः तत्र चायमर्थः पंचमीनि
र्दिष्टे नयत्कार्यं तदुत्तरस्यैवं चित्तरस्य स्थाने षष्ठी यत्ते तदादेर्भवतीति इत्यंशवाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणादनंतरस्येति
न्यायेनादेरित्यंशस्य एव सर्वादेशेन बाध्यते ननूत्तरस्येत्यंशोपि विनात्येव पूर्वोक्तदोषः वाक्यभेदेन व्याख्यानं तूत्तरस्यादेरित्य
समसत्वात्सकलेन ज्ञाप्यते अन्यथा उत्तरादेरिति न सूत्रितमित्येव वदेत् किंच अष्टाभ्य इत्यस्य विषयेण पंचमीत्वेन पू
र्वपदस्य धारणेन वा अष्टनोंगात्संज्ञा सुप्रासो रित्सूत्रे प्यष्टनोंगात्संज्ञाविधिषु न भूतौ जसशसोर्नात्रेव शीघ्रोपस्थिति(

तं० ९१ कावित्यच्छन्दसाद्युत्तरपदेव औशस्यान्नानुपूर्वपदोऽतिदिक् स्वरितेनाधिकारः अग्नेस्त्वंभूतलन्त्वेतत्तीया अधिकारो वि-
नियोगः किं यत्नमधिकारस्तस्यानुव्याख्यानमेव शरणं यथा आसमाप्यायपरिसमाप्तेरधिकारः ननु प्राग्भ्याससवि कारे
ष्यएवेत्यादि यत्नात्स्वरितत्वमसम्भवं स्वरितेन एषे अधिकारो निवर्त्तनत्वार्थः कः स्वरितेनाधिकारार्थः कश्च न लिवत्पर्थः स्य
न्त्वनुव्याख्यानमेव शरणम् नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्तीस्तः किमनेन सूत्रेणेति चेत् अत्राहुः अर्थानिरसंग्रहायेदं सूत्रं
कृतं तथाहि अधिकारोऽधिकारः अधिकं कार्यं गौणेऽपि शालमवत्तीति तदर्थः तथा चाणोऽप्यामुख्ये न्याय्योपत्ते नेष्यते अप
दानाधिकरणेऽदो न च स्वरितः पाठ्यः किंच अधिकः कारः कृतिरयं यत्पूर्वः परं बाधते तथा च नुमुचिरन्तज्वराद्वावेभ्यो नु
दात्ताधिकरणेऽदो न च स्वरितः पाठ्यः किं च अधिकः कारः कृतिः परं बाधते स्वरितत्वं पाठेऽनैवत्तार्थेत्यादिति परनित्येति पराङ्नित्ये यथा तुदा
दित्यादिवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वेऽस्य यद्भिन्नामर्थं तत्र स्वरितत्वं पाठे नैव तत्तार्थेत्यादिति परनित्येति परान्नित्यं यथा तुद
ध दिभ्यः श्नः तुदति तथा दिम्यः श्नमुकल्ङि परमेपि नित्यत्वाच्छ्यन्ने वा धित्वा नित्यत्वात् शप्स्यमी तथा भिन वाव भिन वाम परमे
पि लोपश्च स्यान्यनरस्याभित्तुकालोपं वाधित्वा नित्यत्वाद्गुणस्य नत्वान् परान्तरंगं यथा उभयेदेवमत्राः इहप्रथमचरमे
ति परमपि विकल्पं वाधित्वा सर्वादीनि इति सर्वनामसंज्ञा विभक्ति नित्येच्छत्वेनान्तरंगत्वात् तथा सवनेऽर्थि श्रीति च डि छि त्वे
उपधागुणात्दन्तरंगत्वाद्वड् अन्तरङ्गवत् पादपकादेयपचा परमेप्यनेकालिति सर्वादेशं वाधित्वा डि ड्वेर्यन्तादेशः इभादमे
अभिदधीत्यनङ् नित्याद्न्तरंगं यथा ग्रामणीनी कुले नित्यमपि इको चीति नुमं वाधित्वा ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः कृतेन नुमि
अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात् अन्तरंगादप्यवादो यथा दैत्यारि औशः परमेपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा तरंगत्वाद्गुणे यणि च प्राप्ते
अपवादत्वाद्देर्नेकाच्च इत्यो इति ह्रस्वः इत्यत्रान्तरंगत्वादियङ् उवङ् च प्राप्ते अपवादत्वादेरनेकाच इत्योः सुधीति
चयणे यत्त्वपवादोऽन्यत्र चरितार्थो लघि वान्तरंगाभ्यां बाध्यत एव तथाहि डि ड्वेत्येतदनन्या पेड्काराष्ट्रकेषु नड्डादिषु राम ११६

चरितार्थत्वान्नातङ्निमित्तवृद्धेः किंतु परत्वान्नेकालवृद्धिरित्यनेन न बाध्यते जीवतात् भवतात् अयजे इं॑द्र्यामिह सर्वे इत्यं

अत्र अयजे इ॒ंद्र्यामिह सर्वे इत्यमिति स्थिते अंतरंगे गुणे तेन सवर्णदीर्घो बाध्यते तस्य समानाश्रयत्वेऽपि त्यादि : ओ शह 23

त्योश्चरितार्थत्वात् असिद्धमिति तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐ इत्यैत्वेन अकृतव्यूहा इति अकृतकार्य्यमित्यर्थः एवं तर्हि सर्व

स्यैवास्य वैयर्थ्यं स्यादत आह निमित्तविनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति लोकसिद्धार्थकथनमेतत् यद्वा अन्तरार्थेनापि तत्कथ

नं उदाहृतेति तर्कयंतेऽत्रोहः कार्य्यविशिष्टा यऽूहो व्यूहः विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्य्यं अकृत्वा व्यूहो येषां ते अकृतव्यूहा इति म

ध्यपिकृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयंतीति पीभाषानंतरं पचन्ते फलं च तुल्यं तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु प्रत्ताल नाद्रियं कस्य

दूराद्व्यर्थं नं वरं मिति नित्याद्यादिति भावः न कुर्वंती निरयथ्या निर्विद्धेशीमित्यादौ कृतेऽपि रिट मंतरंगत्वात् अप्राप्तमपि विनाशप्रसं भा.

रतो नवलादि त्वंनं त्यन्ती त्यालोच्य न कुर्वंतीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ ० ॥ इकोयणचि प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाचे

युपरिस्थालत्तणा यूल्ला व्यो नदील्वादिष्वक्षु इति निर्देशात् तेन इकुशब्देन षट्प्रपिशिष्टा यते यणशब्देन चत्वारः भाष्यमा

नस्याणः सवर्णग्राहकत्वात् एवं चेह यारि नद्याद्यवाचे नि ऋटल इत्यणनुनशब्देव भाष्यमानस्याणः सवर्णवाचकत्वा

भावेन यत्वं वाच्यं यकारादिवाच्यानामभावात् अतो नास्ति यथा संख्येन चल त्यार्थबोधात्पूर्वभावि शास्त्रार्थ तानमा

दाय यथासंख्यमत्ववितिवाच्यं एवमपि नत्ती यच तुर्णाभ्यां मकारलकारयोः प्रत्येकं त्रिंशद्रूपत्वेऽपि लवर्णमारेपादेशस्य

लवर्णीनां रादेशस्य चप्रसंगात् नामादिहस्थानेन तुल्येमसत्रे ऐवैधृति क्लिदित्यमिति नाणुपदंवल्पतिस्थानमत्र्यांतर्व्यादिति

मतीति कस्मात् दविपरत्वाक्तां तापां मध्यादिकइति संबध्यते संहितायां विषय इति दध्यत्र मित्यादौ कार्य्यनिमित्तयोर्येदा

गा

त० बि निश्चयितः सन्निर्दिश्यते तदेव यत्नं भवतीति भावः अनचि च यणो द्वे वेति यणोऽनुनासिक इति सूत्रात् पृथक्त्वेनानुवर्तते अचो रहाभ्या

१२ त्व मिति सूत्राद् द्वे इत्यनुवर्तते इत्याह अचः परस्मिन्नित्यादि एवं चात्र वा ग्रहणेनानुवृत्त्यैव वा सिद्धे त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्य

स्य दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रत्रयमारम्भणीयमिति भावः अचः इति किं नाद्ान्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् अनचीति यदि पर्यु

दासः स्यात् ततो न किंचिद् युक्तमन्यसदृशो तथा च सर्वजातीयं स्यादजिन्नोऽच सदृशो वर्णे हल्येवार्थः स्यात् ततो लाघवाद्धल्येव

त्व वदेत् तस्मात् प्रसज्यप्रतिषेध एवेत्याह नैवमिति एवं चावसाने द्वित्वं भवति वाक् वाक् स्थानिवदादेशः आदेशे कृते स्थानीभे

दात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्त्या वातिदेश आरभ्यते आर्लिम् आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत् तेनात्र्यो यदित्या

दि धातुप्रत्ययाः भव्यम् बभूव किमः कः अगादेशोऽङ्गवत् तेन हलादेशो दीर्घस्याभावात् केन काभ्यां केः आदेशग्रहणं किमर्थं स्था

निवदित्येतावतैवं स्वविधिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् यथा पितृवद्धार्ने इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेत् अत्राहुः द्विविधा आदेशाः

प्रत्यक्षानुमानिकश्चेति आर्लिम् इत्यादि प्रत्यक्षः ते स्तुहीत्यादिस्त्वानुमानिकः एरुरित्यत्र हि इकारेणोकारोऽन स्थानी अनुमी

यते उकारेण चोकारः स आदेशः तथा च ते स्तुहीति फलितोऽर्थः तत्र यस्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य मा

देशग्रहणेन समग्रानुमानमपि गृह्यते तेन पचन्तित्यादेर्लिङः न त्वाजादेशाः सिद्धन्तीति नन्वेहीत्यादि यथाश्रुतमेवास्तु एकदेश

विकृतमनन्यवत्त्वात् भविष्यतीति चेन्न अर्थवत्त्वेव स्थान्यादेशभावविवक्षायां तैर्वाच्यत्वात्तस्यैव संभवात् तथापि षष्ठीस्था

ने योगेत्युक्तं स्यान्नं च प्रसंगः स चार्थवतः अर्थप्रत्ययनार्थं शब्दप्रयोगात् यद्यपि च ने: सिजित्यादाव संभवी तथापि राम

तिसंभवेऽर्थप्रयुक्त एव प्रत्ते गोप्याहारत्येनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते उक्तं च सर्वे सर्वपदादेशादाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नो
त्पद्यते इति पदमिहार्थवत् पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः यद्यपि सर्वे विकारे भुज संनित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकारनाम्नोतितात्पर्य एतच्च स्वाद्ध कौस्तु
भे स्पष्टं अनन्तविधावितिकिम् यञ्ज्ञालाविधिः यञ्ज्ञालः परस्य विधिः यञ्ज्ञलोविधिः यञ्ज्ञालिविधिस्तन्मा भूत् तत्रालविधौ यथा व्यू
ढोरस्केन अनन्तस्य कारस्य स्थानिवत्वेन विसर्गवदद्दत्वमाश्रित्याऽस्थवा परत्निणत्वं प्राप्तम् अलः परस्य यथा द्योः वेषा इहल्ङ्याद्दिलोपो न
अलो विधौ पुःकामः लोपो व्योर्वलीतिलोपो न नचोत्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति निर्धनं द्युपानमित्यस्य सावकाशत्वात् अलि विधौ
यजेऽकः करपः हृशि चेत्युत्वं नचेहस्थानिवद्भावेन जातेत्युत्वे आकृणेन ऽवादेशे च कृते हलि सर्वेषामिति नित्यलोपेन कइष इति रूपं सिध्य
त्येवेति वाच्यम् कयिष इति रूपांतरस्यापि शिष्टसंमतत्वात् विधौ जेतु कइष कयिष इति द्विरूपं यथा भाष्ये स्पष्टे अलश्चेहस्थान्यवयव एवगृह्यते
तेन ग्नायेत्यादौ युक्तिचे त्रि दीर्घः सिध्यति न हि यौ हि यजादित्वमाश्रित्यं णिचादेशो व्यवधानं तु स्यानावयवः तथाग्रहदितामित्यादौ रुग्णा
दिष्यः सार्वधातुक इति वलादिलक्षण इट् सिध्यति तदेन तदाह ननु स्थान्यलाश्रय इति आयतं चेह यथा कथं चिन्तनु प्राधान्येनैव स
त्याश्रिह तत्र न प्रपद्येत्यत्र वलादिलक्षण इट् न अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अचः किम् आगत्य वाल्यपोत्यत्र नालिकस्तु किं कर्तव्ये न
स्थानिवत् परस्मिन्किं आदीध्ये नित्यत्वादिट् एत्वं तच्च न परनिमित्तम् तेन वर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् पूर्वविधावि
ति किम् नेध्ययः निपूर्वीद्धाजउपसर्गे घोः किः आतो लोपः धा च इत्यस्य स्थानिवदिति ठक् आकारस्य स्थानिवत्वेनु अचत्व व्यपदेशो न घ्या
त्वा चत्वं विरुद्धं घाध्येत न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र व्यपदेशं लभते नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्येति पष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थे स्याकेनु
प्राप्तत्वादिति चेन्न पूर्वस्य विधिः पूर्वस्मा द्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् यद्यप्यत्र पंचमीसमासपक्षो मूलेनोक्तस्त
वि

२६

न० ९२ यापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति परत्वेऽप्यड्व्यवाय इत्येतावान् लोपस्य इति पदत्वादि प्रकरणेऽस्वीकृत एव समासः अल्विध्य
र्थमिति तेन क्वचिदेतत्त्रयस्य संप्रसारणं न तु रदत्त्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणेन यानहि प्रसारणेऽप्यमिति निषेधात् यचोरदत्वं पानिमित्त
मितिवाच्यं आत्त्वेति सिद्धे विधानात् पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पंचमीसमासपक्षस्य तु प्रयोजनं तत्र तेनेति तत्त्वेते यणादे
शस्य स्थानिवद्भावान्नेट् अत्र हि न निषेधानिमित्तं तत्र स्थानिभूता उकारात्पूर्वमिति नन्विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वा
दिप्रसंगस्यानामसक्तेः न च नाजानन्तर्य इति निषेधः अन्तरंगे बहिरंगे वा योऽनन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि
उत्तरकार्यं प्रवाचनाजानन्तर्यमाश्रित्य वृत्ति प्रत्ययनिमित्ते परमते तदभावात् नन्वेवमपि अपायपन्नित्यादि प्रयोजनं भवत्येव इ
ह हि अनेकाच्सच्चङ्कारस्य अलोऽन्त्येति पररूपत्वे परादिवद्भावात् सिद्धस्य हलान्तेन ग्रहणे सति निर्ज्ञापकत्वेति युक्प्राप्नोति ति
लोपस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम् वेतेर्हि लिटिधेवानन्तरो वृद्धिः संभवतीति तस्मान्नाहुचपर्यादिम्भस्तारवि
लड् एव कृतेः सुविधानात् न च तिचासमृहचाप्यातन्तृड एवमाहुर्णामार्त्वि तिसृणां कर्त्वि विप्रतिषेधे परमिति माहुः च प्यर्थस्य वलोपत्वा
त् नचैवमप्यपदम्फलमित्यादौ शास्य निवारणे प पंचमीसमासपक्षे अश्चय्यक इतिवाच्यं चङ्कारस्य प्रतेरकोऽस्येचातो गुण
इति पररूपे कृते न स्याभावादवादेशाप्रसक्तेः अन्तत्वकादेशस्य परादिवद्भावात् ग्रहणेनयग्रहणेन भवति अल्विधौ अनादि
वद्भावप्रसक्तेः अन्यथा अपदन्नेद्दिष्वित्यादौ सवर्णदीर्घे द्वेवरः स्यात् अलुवायपरादिवद्भावविषयेऽपि अकारकोऽस्योदित्यस
देशोकर्तव्ये अंतादेशोनस्यानिवदल्विधित्वात् तस्मात्पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एवेति चेत् अत्राहुः पंचमीसमासप्रयोजनं तथा
अवीपाचल्लिन्तु दाहरणो भगवल्लनेह साहचर्यनिमानकलया संपत्तमप्यादि क्लिचतुरीति सूत्रे कृत्तेर्थे ग्रहणेऽनुग्राप्का साह राम

९२

चर्य्येन सर्व्वत्राश्रीयते एवंचभवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्चेत्युसः प्रवृत्या अबोभूवुरितिरूपंसिध्यति आतइति नियमस्यासिद्धःप
रत्वमाश्रित्ययोरुस्मात्तस्मात्प्रपतेर्याभावबाधिति व्याख्यानत्वात् अतएवाभ्यस्ताश्चेत्युस् नित्यत्वाद्वुक् अबोभूवुरि २७
तिमूलेयङ्लुगंतेउक्तम् तथाचापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पंचमीसमासपक्ष अयत्नीयंइति अन्येत्वाहुः पंचमीसमास
पक्षप्रयोजनं तथाभाष्येवेमिदितामातिपिकरित्यस्याप्युदाहृतत्वात् नतस्यैवेयर्थ्यशंकाकार्य्या यद्यपिप्रत्नःकालो
पस्यस्थानिवद्भावंविनापिएकाच्उपदेशेनुदात्तादित्यत्रविहितविशेषणाश्रयणादेवइण्निषेधःअप्रवृत्तोसिद्धेर्यङ्लुगंतात्वे
१७ वेमिदितेनिसुसाधम् तथापिमाथितिकरित्यत्रापितरस्यपदम् मितिठकिइकादेशेचकृतेयस्येतिचेतियकारलोपादिपुक्तो
त्वादितिरकःस्थानेप्रसुज्यमानोयएकादेशःसोप्यल्लोपस्यस्थानिवद्भावंविनैवमुपरिहरःठस्येकरित्यत्रस्थान्यादेशयो
रकारउच्चारणार्थइत्यभ्युपगमेऽल्विधित्वेनस्थानिवद्भावाप्रवृत्ताठस्यानिकरइकादेशोनभवतीतिकादेशाप्रसक्तेर्मोत्थि
तिकरतिरूपसिद्धेःपंचमीसमासपक्षाश्रयणेनेतिवाच्यम् प्रष्ठितपतेःक्विपिटिलोपल्लिलोपयोर्वरिइक्लोपेचमत्थि
तेनेनचरतिमात्थितिकरत्यत्रचातोतिठकितस्येकादेशसिद्धयेतत्सत्यमतस्यावश्यकत्वात् नसत्त्रस्थानिवद्भावंवि
नारकादेशःकादेशःसपरिहारःति नाप्येतावताकल्पनायामानाभावःशंकयोमात्थितिकरतिभाष्योदाहरणस्यैवमानत्वा
तइति स्यादेतत् पूर्वत्वस्यासावधित्वेनसंनिहितस्यैवबाधित्वमुचितं संनिहितंचेहन्नपंस्थानी आदेशोनिमित्तंच तत्र
तावत्स्थानीन्नावधिः तस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्तेवेप्याकरणेरित्यत्रएकारस्यामादेशापनेरित्याशंक्याह अ

नः चापूर्वत्वेनदृश्यस्येति पूर्वत्वमुपलक्षणं नतुविशेषणमिति भावः नापदांत पदांतादीनां चर्त्तानां द्वंद्वः ततो विधिशब्देन क 28
९८ र्मधारयात्तस्य सप्तमी सः विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानम् विधिरिति द्वंद्वांतेश्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं संबध्यते पदस्यचरमा
वयवइति वर्त्तवेतीतिवृत्त्वी: वर्त्तवातीति वृत्त्वा: नमाचक्षे वर्त्तयति ततोविच् वृत्तव् इहलोपोव्योरितिवलोपो न हिलो
पस्य स्थानित्वे यस्यचाप्यनिवत्त्वात् नच पूर्वत्रासिद्धि जितिहरदत्तादिमते अंतवर्ति सुपापवादत्वात् अपदांतेति निषेधः शंक्यः वि
धेयस्यलोपस्य पदानवयवत्वात् पदांतस्यस्थाने विधीयमानेत्यर्थस्यानेतु पदांतेति स्थानिवत्त्वनिषेधात् लोपःस्यादेव स्यादि
मनोरमायांस्थितं द्विर्वचनादौ चेति यलोपादयः आदिशब्दार्थाः वरेइति तु वर्योर्य आदेशः स स्थानिवदितिव्याख्येयम् सह विव
क्ताभावेपि निपातनाद्वंद्वः समपलुक् अथ्योर्व्यह्रणानि पदांते कानिसंतीतिकोलि: इहयणवादेशयोः कर्त्तव्ययोः पूनसोर
ल्लोपोन स्थानिवत् नचैकारौकारयोः स्थानिभूतास्तवः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदितिवाच्यम् वाक्यादयो द्वंद्व
पदानि संक्षिपतइति पक्षेस्थानिभूताद्वः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् यद्वागोवःगोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्त्तव्ये अचइत्यल्लो
दो पोन स्थानिवदितिसुदाहार्यं अत्रहिलोपस्थानस्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वात् ओकारस्यैव द्विर्वचने सुद्धुपास्यः नजानंतर्य इति निषेधा
द्विरिंगपरीभावात्र न प्रवर्तते स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च एवं क्वचिदन्यान्याप्युदाहरणम् वरेयायावरः यातेर्यङंतात्
अयङ इति वरचे अतोलोपः सच आतो लोप इटिचेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् यलोपे यातिः यातेर्यङंतात् क्विच् अ
तोलोपः यलोपः अल्लोपस्यपूर्वस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः नचपुनएलोपः शंक्यः चिणोलुङन्यायेनालोपस्यानित्य राम
त्वात् स्थानिवद्भावाच्च ननु यदियलोपविधिंप्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथंवाप्नोतीति उच्यते अस्तिधंव हिंजमिति यलोप ९८

इति

सिद्धत्वान्नलोपः नचवनाजानंतर्य्यनिषेधः उत्तरकार्य्ये अच आनंतर्य्यमन्तवैवतदङ्गपामात् किंचात्रत्वदीर्घलोपेषु लोपाजा
देशा एव नस्थानिवदितिवार्त्तिकमस्ति तेनान्यः स्थानिवद्देव भवतीति निरदोषः स्वरेचिकीर्षकः ईकारस्येतितीमुदात्तत्वेकर्त्तव्येसनोऽलो
लोपोनस्थानिवत् नचलितीत्यारंभसामर्थ्यकारकरन्त्यादेसावकाशत्वात् सवर्णानुस्वारयोः शिशिंत्ति धनसीत्यल्लोपोनस्था
निवत् यथयप्यनुस्वारोनस्थानिभूतादचः पूर्वइति तस्यपरसवर्णेकर्त्तव्येअल्लोपस्यस्थानिवत्व प्रसंगएवनास्ति तथापिस्था
निद्वाराअनुस्वारोपरत्वात्येव तत्प्रसंगात्स्यात्हुः ननुसवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्याद्येप्रशक्यतइतिकिमनेन पृथगनुस्वारग्र 29
हणेन सत्यं पृथग्ग्रहणाभावेयत्रपरसवर्णस्तत्रैवेतिसंभाव्येत तथाचयंत्रनपरसवर्णप्रसंगः शिंषंतीत्यादौतत्रस्थानिव
द्भावं विनैवानुस्वारस्यग्रहणं एवंपचवरेअजादेशस्यप्रसंगोनास्तियातिरित्यादौ तत्रयलोपेस्थानिवद्भावंनिषेद्धुंवरेग्रहणात्
पृथग्यलोपग्रहणं कृतमितिज्ञेयम् दीर्घप्रतिदीव्नः प्रतिदीव्नाहलिचेतिदीर्घकर्त्तव्येअल्लोपोनस्थानिवत् यणादेशानुस्वारानि
वन्द्वत्येव लोपाजादेशा एव नस्थानिवदित्युक्तत्वात् तेनहलिचउपधायां चेतिदीर्घाप्रवृत्त्या किर्योः गिर्योः विव्यनुरित्यादिसि
द्धं जक्षितसधिश्चमे अदनं घ्यिः अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीतिघस्लादेशः घसिभसोर्हलिनुपधालोपः झलोझलीतिसलोपः झ
धत्तवोरितिधत्वं घस्यझलाजशिजिजश्त्वेकर्त्तव्ये उपधालोपोनस्थानिवत् समानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सः समा
धत्वे च ग्धिः सग्धिः नचात्रसलोपेकर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावात्सग्धिरितिरूपं नस्यादिति शंक्यं पंचमीसमासस्येनित्य
त्वात् निष्ठायां सेटीति लिंगात् तथाहि तत्रसेटीतिपदं ननावदनिट्यात्वस्यर्थ्यणोनेनांतत्वसंभवात् ननुसंज्ञापितः पशुरित्य
त्रयस्यविभाषेतिहलि षेधेसंभवानिट्त्वं सनार्वततीति विकल्पितेतृत्वादिति चेन्नपस्यविभाषेत्यत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः अन

स्यात्

त २५ यादीदुत्तरस्य तत्वनिपातदीर्घादि भवतीत्याशंकेनसमो विकल्पितेत्यत्वात् तस्मात्कालावधारणार्थः सेटग्रहणमिति इतिके ३०
तणिलोपोनतुतनः प्राप्तीति अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाचउपदेशेनुदात्तादिति निषेधः स्यादिति यद्यपि पूर्वस्माद्विधौ स्था
निवत्त्वं तर्हि णिच्च्यवधानात् निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यनर्थकं सन्नस्यानित्यत्वात्तापयतीति चिंत्यं ननु जश्त्वविधौ य स्व
दिस्थानिवद्भावनिषेधस्तर्हि पिब्बतीत्यत्रांतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वमेव स्यात् न स्यादिति दिशा याभसंज्ञायापद
संज्ञायाबाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः चीजन्तत्तुः घसेर्लिटि अनुसउसच गमहनेत्युपधालोपः स्वादिश्चेति तिर्त्वं प्रतिनस्था च
निवत् भाष्येतु पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यत्र बहुधा द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः तद्वियात्तुसलोपे (
पत्वेचर्त्वेतस्येस्थानिव [illegible] शंकैव नास्तीति बोध्यम् अदर्शनं लोपः अत्र दर्शिज्ञानसामान्यवचन। दर्शनं ज्ञानं तदिह
शाब्दज्ञाससंप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सच्छब्दुर्वणं संपद्यते नचश्रोत्रव्यापारस्तन्निषेधोऽदर्शनम् नन्वेवं लोपयाश्चाचेली
त्यादौ वकारयकारौ नश्रोत्रव्यावतितिश्रोत्रव्यापारएव निषिध्यते प्रयोक्तृव्यापारउच्चारणे मन निषिद्धं स्यात् अत्राहुः अ
सतिचश्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति प्रसक्तस्येति रह
स्थानेस्वयतुवर्तनादेतल्लभ्यते प्रसक्तस्येति किम् दधिमध्वित्यादौ नुमागमो माभूत् आप्तिहि तत्र क्विपोऽदर्शनं न च लोप
इति तत्र प्रसक्तविशेषणं भावे प्रत्ययलक्षणेन नुक् स्यादेवेति संयोगांतस्य तदंतस्येति अलोंत्यपरिभाषयेति भावः
यद्यपिविशेषणेन तदंतविधिलाभात्संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगांते निपद्यते खेत्करातीत्यादौ रम
लोपं वारयितुं संयोगांतग्रहणं नसमासलाभार्दंतग्रहणमिति मनोरमायां स्थितं यणः प्रतिषेधस्य इति वाच २५

२.

निकमिदं यद्यूवाच्योऽभ्यासेऽयः आप्यासाद्धि विधाफलोऽफलीत्यनोफलग्रहणमपक्कफलएवलोपो विधीयत इति अंतरंगे
लोपे कर्तव्ये वर्णग्रहणं(वपि) गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा न घास्त्रीपतिभाषात्रेपादिकमेतत् गंलोपं न पश्यतीति वाच्यं कार्यकालपक्षाश्रय
इति णमात् नचनाजानन्तर्य्यनिषेधः ठञ्कालप्रवृत्तेः लोपेऽजानंतर्य्याभावात् तदुक्तं संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेधः न नाडूलो
लोप इहिरंगलक्षणत्वेति वाच्यमित्यूपाल्लोति गृहधकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जशोऽसिद्धत्वा
भावेन लक्ष्यभेदात् पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तो रूपाधिक्यमस्ति अत्र केचिदाहुः उकारान्तारस्य परो द्वित्वे कृते पुनर्हकारान्तारस्य परो
द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति तेषां तु दासीगणो व ग्रस्ते उदत्वस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भा
वान्न संप्रसारणे इति वक्ष्यो त्वं नेति समाधानग्रंथो मूलस्था विरुद्ध तन्निमित्तस्यालिटो भेदाभावादित्यादिक् अन्ये तु धकारस्य
जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जश्त्वोऽसिद्धत्वाभावाद् दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव लक्ष्यभेदात् अत एव सयं पंतेत्यादौ पा
सवर्णेऽपि द्वित्वं भाष्यकृतोदाहृतं यदसेनरस्येत्यत्र सकारद्वित्वे सिद्धे पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति मनोरमायामप्युक्तम् एवं धकारे
पि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ तत्तत्स्वभावः आवृत्तिक द्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनं त्वावृत्त्या स्थान्यादेशभावकल्पना भेदात् यत्तूक्तं मनोरमायां
मेकस्यां व्यक्तावेकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतत्वात् कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथा
द्वित्वानंत्यापत्तेरित्यादि तदनवधाननिबंधनं तत्राधानादिषु सद्भावे दृष्टांतेन कचिदेवैकस्मिन् प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुपपक
त्वं स्यात् अप्रयोगांतरत्याशंकायां तु मोतिष्ठा दिशास्त्र दृष्टांतेन प्रयोगांतरोपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरवेति सिद्धांतितत्वात् नतु 31
सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः आनंत्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः साहि अनंतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तद्वाक्यैकवाक्यस्य परीति

न०
२६

षित्तप्रयोगस्याभावात् च्छात्रस्यानन्तुष्ठापकत्वापत्या दोषः प्रकृते च सान्नाति द्वित्वस्यैवैकाल्पिकत्वेन यात्रछति द्वित्वप्रयोग
सहितस्यपरिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् लिटि धातोरिति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानर्थक्यापत्तेः किं च द्विः प्रयोगो विक
ल्पमीयायां लाघवात् प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादिनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातं अत एव सर्वस्य द्वे इत्यस्यापि न पुनः पुनः
प्रवृत्तिरित्याहुः नन्वत्र इको सवर्णे इति शाकल्येन ह्रस्वान्तरमस्त्विति चेत् नैवम् समासे तन्निषेधात् नन्वनित्यसमासे एव तन्नि
षेध इति वाच्यम् सन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् मनोरमायां तु ज
श्त्वे न दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याशयेन सकारद्वित्वे नाष्टौ विसर्गद्वित्वे षोडश इत्युक्तं द्विधमिति यद्यपि धस्य जश्त्वे न दकारे
धद्रूपं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् सुद्धुपास्य इति कर्तकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासः नन्विह
मतो बहुलम : सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवं संप्रसारणपूर्वत्वे
समानांगग्रहणमिति वार्त्तिकोक्तेः नन्वेवमपि नमूसुधियोरिति यस्निषेधः शङ्क्यः आंगत्वेन पत्यये परत एव तन्निषेधस्य
प्रवृत्तेः सुधीत्यत्र वर्त्य सुधि परत एव यणिति धात्वोरिति शरित्यत्र आत्र रेफस्य द्वित्वेन द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षात् कृतेन निमि
त्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् सुद्धुपास्य इत्यादौ तु यस्यानित्यत्वेन निमित्त्व सिद्धे न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्य वा तु
पित्तुपास्य इत्यादि निर्देशाज्ज्ञापकात् तकारस्य द्वित्वं भवत्येव तद्द्वित्वेत्युक्तौ रूपचतुष्टयं नादिति लोपद्यानोशः प्रायेण प्रवर्तते इ
ति स्त्रीलिंगमुदाहरति पुत्रादिनीति इह पुष्पजातावित्यनिति : तत्पोषेत्येति आदिनियः पुत्रशब्दस्मिन्परे पि पुत्रशब्दस्यैव हल
दूरादूत्यर्थः वाहेति द्वित्वस्यैव वैकाल्पिकत्वे वार्त्तिकमिदं नारंभणीयमित्येके अन्ये तु हत्तजाग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवानर २६

चिचेति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमं मत्वा तत्तदर्थमारंभणीयमेवेदमित्याहुः । अत्र हलोति पुत्रो हत्तो यथासा अत्वांगपूर्वपदा द्वित्ति ऽ
ऽनिष् एवं पुत्रोजग्धो यथा सा पुत्र जग्धी अचोरहाभ्यां अचः किम् हृते इत्यादौ नकारस्य मा भूत् हलो यमां यमि लोपः किम् तान्य
र्ष्यम् इह यकारादीनां च कारो यथा संख्येन दाह रणोमृत्योतेत सुधुपास्यः मध्वरिः अत्र य लोपं न परे इति यमः परस्य यस्य वस्य
च द्वित्वे कृते अनेन लोपः दुर्लभः दुर्जईवे अत्र त्वचो एवाभ्यामिति लस्य भस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः प्रत्यक्षात्मा सुगा ईशः
सन्न च्युतः अत्रान चिचेति ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः लोपःस्यादेति ऊर्योहरति त्वत्वादन्यतरस्यां ऽ
मित्यनुवर्तत इति भावः लोपारंभफलं त्विति आदित्य शब्दादित्यादित्येति एप्रत्यये मस्येति चेत्यकारलोपे ऽनेन च यलो
पे आदित्यमित्येक यकारक रूपं सिध्यति नान्यथेति भावः नन्वायमस्य चतद्वितेनागतीत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सि
ध्यतीति वाच्यम् आदितेजात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याः प्रवृत्तेः यथा संख्य मिहनादिति उक्तोदाहरणेषु लोपारंभफ ऽ
लाभावाड्पूर्वस्यरे पत्यत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यमिह सूत्रनोपन्यस्तं माहात्म्यमिति अत्र मलोपेनेत्यर्थः हलो यमां यमि
सवर्णे लोप इति सूत्रितम् मूर्छूः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः एचोऽक्षमादिति नन्वत्रेयथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितम् ।
प्रत्याहारग्रहणेषु तद्व्याख्याबाधेषु निरूढलक्षणेष्वपवादमेपिलक्ष्यार्थं बोधात्पूर्वभाविशंकार्थंतान मादाय संख्यत्वस्यावधूपव
क्तव्यत्वात् यथा एचोऽक्षमेणवायावो न सिध्येरन् मेवम् अंतरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः तथाहि एचं संध्यक्षराणि तत्राकारिका
रजालस्य एकारस्य संवृत्ताकारमालयोम् संवृत्ताकारो ह्रस्वो ओकारस्य तादृश एव अव एचोश्चोत्तरकाभूयस्त्वादेकारैद
कारस्यार्द्धमात्रः अकारस्त्वर्द्धमात्र एव एवमोकारेष्वकारस्यार्द्धमात्रः अकारस्त्वर्द्धमात्रः एवं च विवृताकारतालस्य

34

ऐकारस्याविवृतात्वव्यवस्थात्र् विवृताकारो ह्रस्व ओकारस्याविवृताकारो ह्रस्व आव् वांतो यि प्रत्यये यीति किम् गोभ्यां नौभ्याम् प्रत्यये
किं गोयानम् यकारादाविति येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिकेनाप्यमर्थो लभ्यते ऊ ओरो
तोरिति पूर्वसूत्रेण यो रेव वो गोः प्रत्यस्यानित्यत्वेन लीनत्वादिति भाव: अध्वपरिमाणार्थमिदं गोर्यूतौ लोके वांतादेश: स्यात् समुदाये
नाध्वन: परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थ: गव्यूतिस्त्री क्रोशयुगं निपातितमिति क्लिष्टं तत्त्वेनार्थ: ननु गव्यर्थे नाय मित्यत्रैकत्वेनापवा
दत्वात् वलोपाभावेपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोप: प्राकल्प्येति वा लोप: स्यात् अत आह वांतइत्यत्रेति वका
रान्तनत्वात् इति एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योर्लिप्यत्वृत्तापि वकारे पाठित्वाद्यस्य लोपस्यादिति व्याख्यास मानं गच्छते
एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यति धातोस्तन्निमित्तस्यैव पूर्वसिद्धे नियमार्थमिदं अत्र पूर्वसूत्र मनुवर्तते एव इति चतुच्छके
न यादिप्रत्यय: परो मृष्यते योग्यत्वात् ननु सन्निहितो विधातु: नहि स्वावयस्येच:स्वयं निमित्तं भवति एवकारास्थितो वधार
णार्थ: अन्यथा हि तन्निमित्तस्येचो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियम: संभाव्येत ततश्चावा भ्यमित्यत्र न स्यात्
त धातो स्तन्निमित्तस्यापि स्यादोषते इत्यादो तदेतत्स कलमपि प्रेत्याह यादो प्रत्यये परे धातोरेचश्चेदित्यादि लव्यमिति लूनाते
रचोयत् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुण: अवश्यलाव्यमिति ऊ रावश्यकइति लुपत् मयूरव्यंसकादित्वात्समास: लुंपेदव
श्यम: कृत्येइति मकारलोप: लव्यमित्यादे: पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमाशिषति तन्निमित्तस्येति किं एकदेशत्वे रम
पिसूत्रस्येवावयवालोप: पर्यवसन्न: ऊ यत इति आङ्पूर्वाद्यज: कर्मणि लट् यात्मनेपदे यजादित्वात्संप्रसारणं पूर्व १८

त.बो.
१

स्वस्तिश्रीमतेरामचंद्रायनमः वागीशाद्याःसुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे
यंनत्वाकृतकृत्याःस्युः तंनमामिगजाननम् १ नत्वाविश्वेश्वरंसांबं (1)
कृत्वाचगुरुवंदनं सिद्धांतकौमुदीव्याख्याक्रियतेतत्वबोधनी २ वि
घ्नविघातायकृतंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नन् चिकीर्षितंप्रतिजानी
ते मुनित्रयमित्यादिना त्रयोवयवाअस्य त्रयम् संख्याया अवयवे तयप
प् द्वित्रिभ्यांतयपस्यायज्वा मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्वावगंतारोमुनयः
मुनेस्त्वेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारातेमनेः परइन् प्रत्ययश्च गण

राम
१

2

२ सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात्तच्च यागादिर्यजेत ३
स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रतिविधीयते तथा
हि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च प्रत्ययेप्यस्त्यंश
द्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं
लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते भा
वना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः सा द्वि
धा शाब्दीभावना आर्थीभावना चेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो
भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना सा च लिङंशेनोच्य

धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः जिज्ञासापदेन विचारो लक्षणया
तो धर्मविचारपरं शास्त्रमिदमारंभणीयम् इति शास्त्रारंभसू
त्रार्थः अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेत् उच्यते यागा
दिरेव धर्मः तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः प्रयो
जनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति भोजनादावतिव्याप्ति
वारणाय वेदप्रतिपाद्य इति अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्ये
नादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति एवं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म
ति इति सूत्रे तल्लक्षणविशेषं चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेश ज्र
परत्वात् [illegible] अपि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात्

4

[illegible].
९२

श्री.

5

श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीमत्सिद्धिकरं कांतं रमोमारमणात्मकम् दयासिंधुं चिदानंदं सीता
सीतमुपास्महे १ इह खलु चतुर्वर्गपुरुषार्थहेतुभूतमात्मतत्त्वज्ञानमामनंति तच्च पदार्थत
त्वनिर्णयाधीनमिति पदार्थतत्त्वमत्र विविच्यते तत्र मितिविषयः पदार्थः स द्विधो भा
वोऽभावश्च भावाः षडेव द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायभेदात् तत्र द्रव्यत्वजा
तिमद्गुणाश्रयो वा द्रव्य[illegible]म् तच्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदान्न
वधा तत्र पृथिवीत्वजातिमती गंधवती वा पृथिवी मणिमुक्तावज्रादावप्यनुद्भूतो गंधो
ऽस्त्येवेति न तत्राव्याप्तिः तद्भस्मनि गंधोपलंभेन तत्रापि गंधकल्पनात् अथवा गंधवत्वं
गंधसमानाधिकरणजलावृत्तिजातिमत्वं गंधसमानाधिकरणे द्रव्यत्वादिकमादाय ज
लादावतिव्याप्तिवारणाय जलावृत्तीति एतेन नानागंधवद्[illegible]व्यपदार्थस्य निर्गंधत्वप

देपि नैतन्नाव्याप्तिः तादृशपृथिवीत्वसत्वात् सा च पृथिवी द्विधा नित्यानित्या च प
रमाणुरूपा नित्या कार्यरूपा त्वनित्या। यदिदं जालसूर्यमरीचिस्थं सर्वतः सूक्ष्ममुप
लभ्यते तच्च त्र्यणुकं तस्य षष्ठो भागः परमाणुः तच्चिरनिर्गुणकैर्नाम्यते द्वाभ्यां परमाणु
भ्यां द्व्यणुकमिति त्रिस्त्रीकारात् सा कार्यरूपा त्रिविधा शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरं त्वं
त्वावयविभोगायतनम् भोगानि सुखकमिति यावत् तत्पंचधा प्रकोशो ति ताभ्यां विने
वादृष्टविशेषोपगृहीत पृथिवीजन्यत्वं जरायुजम् अंडजम् स्वेदजम् उद्भिज्जं च आयं च शिष्या
दे: गर्भाशयके धर्मविशेषो जरायुस्तज्जं मानुषादि अंडजं पक्ष्यादि स्वेदजं यूकालि जर
क्षादि पृथिवीमित्वा जायमानं वृक्षाद्युद्भिज्जम् इंद्रियम् घ्राणम् तच्च गंधग्राहकं तज्जाति त
दभाववानामिकाग्रवर्ति तत्पार्थिवमेव रूपादिषु पंचसु गंधस्यैवाभिव्यं

क प॰ 8

प॰टी॰ गंधवात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकतैलवत् सक्तुरसनवसारवंगंधाभिव्यंजकजले ऽतिव्याप्ति
२ वारणायैवकारः विषयाः पुष्पादयः अपत्वजातिमत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं वा आपः ताश्च
पि द्विविधा नित्या अनित्याश्च परमाणुरूपा नित्याः कार्यरूपा अनित्याः ताश्चपि श
रीरेंद्रियविषयभेदात्त्रिधा शरीरं वरुणलोके तत्तु पार्थिवावयवमिलनात् करकावत् अ
दृष्टविशेषाद्घनीभूतं दृढं स्वेदाङ्गोपयोगि इंद्रियं रसनम् तत्र रसं तज्जातितदभावानामे
वग्राहकम् जिह्वाग्रवर्ति तदाप्यमेव रूपादिषु पंचसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यंजकत्वा
त् लालावत् जलमाधुर्याव्यंजके हरीतक्यामलकादौ अव्याप्तिवारणायैवकारः
पा तयोः कषायाम्लरसवत्तया पटंजकत्वम् रूपविशेषाभिव्यंजकत्वात् विषयानयायाः
तेजसो लक्षणाति नडुष्णस्पर्शवद्वा परप्रकाशक रूपवद्वा तेजः तदपि द्विविधम् नित्यम्

चाक्षुषप्रत्यक्षे

नित्यं च तदपि त्रिविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरीरमादित्यलोके इंद्रियं चक्षुः रूपग्रा(

ति तच्च चक्षुः तत्र जातिगुणकर्मणां ग्राहकम् कृष्णताराग्रवर्ति तत्तैजसमेव रूपादिषु पं ९

चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात् आलोकवत् पूर्वोक्तरीत्या आमलकादौ व्यभि

चारवारणायैवकारः ननु रूपवान् परमाणुः स्वचक्षुषा कुतो नाक्ष्यते विषयतां रूपं मह ऽक्ष

त्त्वं चेति द्वयमपि हेतुः परमाणौ तन्नास्तीति चेत् तर्हि आकाशात्मादयः कुतो नाक्ष्यते वि

षयतां महत्त्वं रूपं चेति द्वयमपि हेतुरिति चेत् तर्हि त्र्यणुकवायोरप्येते न उभाभ्यां कुतो नाक्ष्य

ते उच्यते द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे विषयतां उद्भूतरूपं महत्त्वं च कारणम् परमाणुर्न महा

न् आकाशो न रूपवान् त्र्यणुकवायोरप्येते न स्तो नोद्भूतरूपवत् तद्रूपस्यानुद्भूतत्वात्(

एवं चाक्षुषप्रत्यक्षे विषयतां उद्भूतस्पर्शोऽपि हेतुः बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे म

हत्त्वरूपस्पर्शानां लाघवाद्धेतुत्वात् तथा च प्रदीपादिप्रभाया रूपमात्रं गृह्यते तेन तद

प. टी.
२

अथ द्रव्यमनुमीयते इति सिद्धांतः प्रभाशब्दोपि तद्रूपवाचक एवेत्याहुः नन्वेवमप्यंधकारस्थो
घटोपि गृह्येत द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगो हेतुरितिचेन्न चक्षुरूपस्य सुवर्णरूपस्य
वा अंधकारेपि संयोगसत्वात् इतिचेन्न द्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोग
स्यापि हेतुत्वात् चक्षुरूपस्योद्भूतत्वाभावात् सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात् तत्संयोगेपि
न प्रत्यक्षम् ॥ विषयस्तु चतुर्धा भौमं दिव्यमौदर्यमाकरजं च पार्थिवमात्रेंधनं तेजो भौमम
अग्न्यादि अबिंधनं तेजो दिव्यं विद्युदादि उभयेंधनमौदर्यम् भक्षितान्नस्य पीतज
लस्य च पाचनात् खनिजमाकरजं सुवर्णादि ननु सुवर्णं न तेजः परप्रकाशकरूप
विरहात् उष्णस्पर्शाभावाच्चेतिचेन्न अभिभूतरूपस्पर्शयोस्तत्र स्वीकारात् पीतत्वं तु रूप
पार्थिवभागास्तत्र मिलिताः संतीति तदीयरूपस्पर्शाभ्यां तयोरभिभवः संभवत्येव वल
वत्सजातीयग्रहणेऽलंकृतमयग्रहणे तदभिभवः तारशब्दान्मंदशब्दस्येव मीमांसकास्तु पी

ग. २

तद्रूपवत्तद्दृष्टांततमेन सुवर्णमनुमितौ तन्न दृष्टांतके तेजस्त्वे गौरवात् अन्ये तु हरिद्रावत्पीत
रूपवत्त्वात्पृथिव्येव सुवर्णमित्याहुस्तन्न अत्यंतानलसंयोगाद्द्रुतत्वापत्तेः वायुत्ववान्नी
रूपस्पर्शवान्वायुः सोपि द्विधा नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यः कार्यरूपोऽनित्यः सो
पि शरीरेंद्रियविषयप्राणभेदाच्चतुर्धा शरीरं वायुलोके पिशाचादीनां च इंद्रियं त्वक् सकल
शरीरव्यापकम् जिह्वानासाग्रं तत्सत्त्वेपि तद्गुणनोयोगस्य स्पर्शजनकत्वात् तदास्वादप्रत्य
नमेव न त्वाचादि, सुषुप्तौ तत्स्पेवपां नास्ति अत्र त्वक्स्पर्शो मनःप्रवेशो ज्ञानशून्या सुषुप्तिर्भवति
ज्ञानमात्रे त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वेन तदानीं तदन्याज्ञानाभावोपपत्तेः न तु वाय्वीयमेव
रूपादिषु पंचसु स्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वात् अंगसंगिसलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजन
पवनवत् एलादौ जलस्पर्शाभिव्यंजके व्यभिचारवारणायैवकारः तच्चोद्भूतस्पर्शतज्ज्ञा

१ १२

प.दी. तितदभावोद्भूतस्पर्शवत्द्रव्यत्वकृतगुणेनज्ञातितदभावानांग्राहकम् अतउद्भूतरूपाभा
७ वात्तस्मिन्वायौस्पर्शवत्तेजोरूपाभावात् वायुर्महत्त्वचानगृह्यते किंतुतत्स्पर्शमात्रंगृह्यते तद्ग्राह्य
पत्वेनवायुरनुमीयतइतिसिद्धांतः एवंप्रदीपवज्रचंद्रादिप्रभापित्वचानगृह्यते उद्भूतस्पर्शा
भावात् मीमांसकास्तु उद्भूतस्पर्शवत्द्रव्यंत्वचोयोग्यंमलाघवात् ननुरूपमपितत्रसंवे
द्यंयोग्यत्वात् अतोवायुरपिस्पार्शनप्रत्यक्षएव अतोवायुंस्पृशामीत्यनुभवः अन्यथापवन
दः स्पर्शोगृह्यते तेनद्रव्यमनुमीयतइतिवक्तुंशक्यत्वात् किमपिद्रव्यंस्पार्शनप्रत्यक्षंनस्या
त् किंचचक्षुषारूपंगृह्यते घटादिस्तदाश्रयत्वेनानुमीयतइत्यपिस्यात् तथाचद्रव्यमा
डि ती...स्यात् एवंमहदुद्भूतरूपवत्द्रव्यंचक्षुर्योग्यम् अतःप्रदीपचंद्रादिप्रभापिचक्षुर्ग्राह्ये दीप
वेत्याहुः विषयमुक्त्वाआदिकंपजनकः प्राणः पंचधा प्राणापानोदानसमानभेदात् (नव्य

शब्दाश्रय आकाशः सच तत्कार्य्यस्य शब्दस्य सर्वत्रोपलंभात् विभुः लाघवादेको नित्यश्च
श्रोत्रं तर्हि एकमिंद्रियं स्यात् अदृष्टविशेषोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं तदपि स्वादृष्ट
विशेषाभावात् न श्रोत्रमस्ति कालिकपरत्वापरत्वानुमेयः कालः स चैकोपि वर्तमानातीत
भविष्यत्क्रियोपाधिवशात् वर्तमानादिसंज्ञां लभते पाकपठनादिक्रियावशात् पाच
कपाठकादिव्यपदेशवत् दिगेका नित्या दैशिकपरत्वापरत्वासाधारणकारणं सा चैंद्रीति
यमनिऋतिवरुणवायुकुवेरेशानब्रह्मानंतरूपोपाधिवशात्पूर्वादिभेदेन दशसंज्ञां लभ
ते एतौ दिक्कालौ जगद्धेतू जगदाधारौ च इहेदानीं करोमीति सर्वानुभवात् आत्मत्वसा
मान्यवानात्मा ज्ञानाश्रयो वा विभुर्नित्यश्चेति स द्विधा जीवेश्वरभेदात् सुखाद्याश्रयोऽहंप्र
त्ययविषयो जीवः नन्वहं गौरः अहं जानामीति सामानाधिकरण्योपलंभात् गौरत्वादिम

ज्ञानशून्यं

प.दी. वतिज्ञानसुखाद्याश्रयत्वात्सिद्ध्यतीति देह एव आत्मा स्यात् न च शरीरं नात्मा ज्ञानशून्यत्वात् त

दपि शरीरं पार्थिवत्वात् घटवदित्यनुमानात्सिद्ध्यतीति वाच्यम् घटस्य केवलपार्थिवत्वात् ज्ञा 14

नशून्यत्वेपि भूतसमुदायात्मकत्वात् शरीरस्य ज्ञानसंभवात् केवलचूर्णादौ रागाभावे त

पि चूर्णपर्णादिसमुदायेताम्बूले रागोत्पत्तिवत् अहं ज्ञानवानिति प्रत्यक्षबाधेनानुमानस्य

शरीरे ज्ञानाभावसाधकत्वाच्च वह्निरनुष्णः कृतकत्वात् घटवदित्यनुमानवत् स्वीच(

कुर्मः देह एव आत्मेति चार्वाकाः एवं काणोहं बधिरोहमिति इंद्रियधर्मसामानाधिकरण्या

दिंद्रियाण्येवात्मेत्यपरे वदंति तान्कर्म्पनिरस्यो विभ्रात्मेति संगच्छते इति चेन्न शरीरेंद्रियाणा

मनित्यत्वेनात्मत्वासंभवात् न चात्मनो नित्य एवास्तु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाद्

र्मीधर्मेशाद्यत्वे प्रप्योपत्तेः किं च कश्चिदुत्पत्तिमारभ्यैव रूपभाग्यादिमान्नान्यः ताम

१ ७७ ५

राम

तिनियमाद्दृष्टविशेषो हेतुर्वाच्यः। तच्चेतज्जन्मनि न संपादितमिति तत्संपादकजन्मांतरयोग्या
त्मसिद्धिः अनेकजन्मयोगिनश्च नित्यत्वेन नाशकाभावात् नचस्वतंत्रपुरुष एव स्वेदापाव
श्चात्त्वस्य षिप्रातिष्ठिवं कलेति कुलालस्य वस्त्रनिर्मितघटे पुरुषकचिद्दुपयोगं कचित्सूत्र
पुरुषयोगमिति वाच्यम् अचेतनस्य च चेतनेन तत्प्रयोज्यव्यवहारे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् दृ
नि श्यते च कुलालादेरेव घटादिवत्पुत्रपौत्रे पुनर्निमित्तकता व्यवहारे वैषम्यादिप्रयुक्तानिंदेति
नचायं नित्यः परमात्मरूप एवास्तु सकलशरीरव्यापि सुखदुःखानुभवप्रसंगात् परमा
णुरूपवज्ज्ञानादेरतद्धर्मस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च सच प्रतिशरीरं भिन्नः सुखदुःखेच्छायोगाप
घाद्वैचित्र्याच्च अन्यथा परकीयसुखदुःखानुसंधानप्रसंगाच्च हस्तपादादिभेदस्ये

प.दी. वेष्टा शिरा शरीरभेदस्याप्रयोजकतया अननुसंधानाप्रयोजकत्वात् जातिस्मरणां जन्मां
६ तरीयार्थस्मरणानापत्तेश्चेति दिक् दुःखासमानाधिकरणज्ञानवान्नित्यज्ञानाश्रयो वा 16
ईश्वरः सच सकलकार्यकर्तृत्वेन सिध्यतीति वक्ष्यते आत्मतद्गुणादिप्रत्यक्षकरणं
म मनः तच्च परमाणुरूपं प्रतिशरीरं भिन्नं यत्र यत्रेंद्रिये संयुज्यते तत्र तत्र ज्ञानमुत्प
द्यते अतो युगपदनेकेंद्रियैः ज्ञानाभावोपपत्तिः अन्यथा युगपद्रूपशब्दादिग्रहणाप(
त्तेव्याहेणान्नज्ञानमित्यनुभवानापत्तेः तस्माच्चणोत्तमस्त्वम युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति
र्मनसो लिंगमिति अत एव मनो विभुः निस्पर्शद्रव्यत्वात् आकाशवदिति मी
मांसकोक्तमपास्तम् अवयानिनां तु अभ्यासविशेषात् प्रेरणायाम इति मनसितिक्र
यया तत्तदिंद्रिययोगात् ज्ञानक्रमिकत्वेपि यौगपद्याभिमानः सत्त्वम् ननु एवं यका राम
६

रोपि निःस्पर्शत्वात् क्रियावत्वात् विलक्षणरूपवत्वात् च पृथिव्यादिभ्यो भिन्नं दशमं द्र

व्यमस्तीति कथं नैवं वक्तव्यातीतिमेवम् तस्य रूपवद्द्रव्यत्वे चक्षुर्ग्राह्यत्वं न स्यात् द्र

व्यचाक्षुषमात्रे उद्भूतानभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् नचैव गोलक 17

वर्त्तितामसेन्द्रियान्तरादपकाशग्रहः इन्द्रियान्तरकल्पने गौरवात् किंचालोकासमनि

यत आलोकाभावस्वरूपमभ्युपेयः तत्पातैनेव आरोपितनीलरूपेणोपकाशते तिव्य

वहारोभावान्तद्व्यंतत्तमः अतिगौरवात् तस्मादुद्भूतानभिभूतरूपवदालोकाभा

वस्तमः इत्यलम्: गुणत्वजातिमन्तो गुणाः तेच रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथ

क्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा

धर्मसंस्काराः चतुर्विंशतिः तत्र रूपत्वजातिमद्रूपम् पृथिव्यादित्रयवृत्ति शुक्लरूपो

प.दी. पीतरक्तहरितकृष्णकपिलचित्रभेदात्सप्तधा तद्वांस्तु जातिपञ्चकसंव्याप्तः तत्र शुक्ल
७ भास्वरं तेजसि परप्रकाशकत्वादेर्भेदकजातिविशेषो भास्वरत्वं तद्भिन्नमभास्वरं शुक्लमे
वाभास्वरमपाकजमप्सु पृथिव्यां च चित्रम् पाकजं पृथिव्यामेव सर्वविधमप्पा
कजमेव पृथिवी नीलचणकादौ तत्रावयविरूपं प्रति अवयवरूपं कारणम् एवं लो
दावपि मीमांसकास्तु केचन एव नीलपीतारुणादिव्यक्तयो नित्याः ता अवो
त्पद्यमानघटादौ घटत्वादिवत् संसृज्यन्ते इति रूपवान् घट इत्यादिप्रतीतिः घटादि
नाशे च व्यक्तयो घटत्वादिवत्तिष्ठन्तीत्याहुस्तन्न एवं घटत्वादिवज्जातित्वापत्तेः नि
तत् त्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति लक्षणयोगात् इष्टापत्तौ नीलनीलतरा ए
दिव्यवहारानापत्तेः नहि भवति गोत्वतरो गोत्वतम इति किंच नीलद्रव्यस्य पाके त

नरक्तता यः श्वेतेनेष्यते पूर्वेनापात्स्याकामेनाप्सुपेयत्वान्न किंचिदेतत् रसत्वजा
तिमान्रसः पृथिवीजलवृत्तिः मधुराम्लकटुकषायतिक्तलवणभेदात्षोढा मधु
रोऽपाकजोऽप्सु षड्विधोऽपि पाकजः पृथिवीपरमाणौ द्व्यणुकादौ च पाकजः गंध १२
त्वजातिमान्गंधः पृथिवीमात्रवृत्तिः जलादावुपष्टंभकभागागत एव लोहित्य
तस्फटिक इति वत्प्रतीयते अत एव पुष्पाद्युपरी समागतवायुना पुष्पाद्यव
यवानीयंत इति सिद्धांतः नन्वेवं पुष्पादेः सद्यो दुर्लाकं त्वप्याद्यदेः परिमाणान्यू
नता च स्यात् इति चेन्न भोजकादृष्टवशात्पुनर्भागानां पूर्णताभ्युपगमात् क्व
चित्कर्पूरादेस्तत्त्वस्यैव त्वात् सुरभिरसुरभिश्चेति द्विधा सोऽपि पाकजः परमाणौ
द्व्यणुकादौ च पाकजः स्पर्शत्वजातिमान्स्पर्शः पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः शी
तोष्णानुष्णाशीतभेदात्त्रिधा शीतोऽप्सु उष्णस्तेजसि अनुष्णाशीतः पृथिवी राम

प.दी.
८

वाय्वोः वायावपाकज एव पृथिवीपरमाणौ पाकजः पृथिवीद्व्यणुकादावपाकजः कौ
मलकठिनचित्रभेदादनेकधा ननु रूपं रूपस्पर्शावेव चित्रावुदाहृतौ रक्तांधयोरपि हि
तन्वादौ चित्रयोर्दर्शनात् न च तत्र नानारूपसमुदाय एव भासते अवयवे हि तत्कोऽतिप्र २०
वहारादिति वाच्यम् रूपस्पर्शद्वयोरप्येकमात्रापत्तेः चित्ररूपमिति अत्र घटपटाद्यन्तःके
मिन्नपायननुभवात् व्यवहाराच्चेति चेत् उच्यते ननु वनीलपीतादयो नीलं संभवति स
मवायेन नीलं प्रति व्याप्यसमवेतत्वसंबंधेन नीलेतरस्य प्रतिबंधकत्वात् अन्यथापी
तावच्छेदेनापि नीलापत्तेः नापि परस्परमिति बंधादुभयोरसंभवे नीलरूपत्वमेवास्ति
तिवाच्यम् अतींद्रियत्वापत्तेः विषयगतोद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षत्वहेतुतायां प्रागभिहित
त्वात् तस्मान्नीलपीतादिभिर्विलक्षणमेव चित्रम् तत्र जन्यत इत्युच्यते एवं स्पर्शोऽप्य राम
वधेयम् गंधरसयोस्तु चित्रस्वीकारेपि न क्षतिः तयोः प्रत्यक्षहेतुत्वात् केचित्तु चित्ररस ८

ं भावपीडंति ऽनुवर्तमानादिघ्नादृष्टम् ननु रूपादयः पृथिवीपरमाणावेव पाकजाः
इति कथं संगच्छताम् आमपाकनिक्षिप्तघटादावपि पूर्वरूपनाशपरोत्पत्त्योः अनु-
भवसिद्धत्वादिति चेत्सत्यम् घटमध्येऽपि पाकजरूपाद्यनुभवसिद्धम् तद्वि तत्र अग्नि-
संयोगं ज्ञापयति अग्निसंयोगस्यैव पाकजनकत्वात् तथा च वह्निसन्निपातात् तत्र प-
रमाणुपर्यन्तं घटावयवद्व्यणुकानां विभागः ततः परस्परसंयोगनाशः ततो विश्लकलि-
तेषु तेषु परमाणुषु पटनाशवदसमवायिकारणनाशात् द्रव्यनाशे स्वतंत्राः परमाणवः पच्यन्ते ।
तत्र कदाचित्समानाग्निसंयोगादेकजातीयं विलक्षणाच्च परस्परविलक्षणं रूपं उत्पद्यते
पुनर्भोगजनकादृष्टसहकृत ईश्वर एव सिसृक्षया द्व्यणुकादिक्रमेण पूर्ववदेव तादृशा-
रवोपेतं घटस्थानवत्करोतीति तथा परमाणुरूपात् द्व्यणुके ततस्त्र्यणुक इति क्रमेण कु-

2

प.दी.
२

लानिर्मितघटइव तत्रापि रूपाद्युत्पत्तिरिति भवंति परमाणोरादावेव पाकजरूपरसगंधस्प
र्शाः न च पूर्णकार्य इति घटादावेव पाकाभ्युपगमे कठिनपटादिमध्यभागे वन्हिप्रवेशाभ व
न्ये पूर्वरूपादिनाशा नवीनोत्पत्तीन स्यातामिति काणादाः नैयायिकास्तु पटादयः स
छिद्रा एव द्रव्यातीति कथमन्यथा भांडांतर्गतौदनादिपाकः कथं वा तन्मध्यवर्त्ति
जलस्पंदनस्रवणे तथा च तत्तद्वाराप्रविष्टवन्हिना मध्येपि पाकसंभवात् गौरवप्र
त्तिनिःप्रमाणिक पूर्वनाशानवीनोत्पत्तिकल्पनां तदुत्पादनापेक्षया रभाश्च नस्यंते ।
तथा च तन्मध्ये घटादावपि पाकजं सिध्यति ननु संयोगस्योभयनिष्ठत्वात् घटादा
१ विव वन्हावपि रूपं साद्यः कुतो न भवतीति चेत्समवायेन पाकजरूपं प्रति पृथिवीत्वेन हे राम
तुत्वात् वन्हेस्तेजस्त्वात् रूपमेव पृथिवीत्वजातौ प्रमाणम् ननु मतद्वयेप्यनिसंयोगाद ८

कस्माद्विलक्षणाल्लिंगाद्रूपादयः कथं प्रागभावभेदादिति चेन्न तस्यैवैलक्षण्यप्रयो

जकत्वात् अन्यथा घटादीनामपि घटादिवत्स्यादवैलक्षण्यापत्तिरिति चेन्न रूपवति

घटे रूपांतरानुत्पत्तेः रूपं प्रति रूपप्रतिबंधकमिति सर्वसिद्धम् एवं रसादावपि(

तत्प्रागभावप्रतिबंधकाभावरूपतत्तद्भावकारणभेदवैलक्षण्याभ्यां भेदः वैलक्षण्यं पृथि

त्वनित्यत्वादिजन्यगुणेकन्यगुणेकाणुत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वमहत्त्वेष्वप्येवमेवभेदादिति चे

चित्त अपि संयोगभेदादेवभेदमाहुः संख्यापरिमाणत्वादेरिति चिंत्या ननु स्पर्शस्य पाक

जत्वे किं मानं । नहि रूपरसादिवत्पाकोत्तरं स्पर्शांतरमनुभूयते न च चापेऽनलस्पर्शनि

षेधात्कालानलस्पर्शाविषयकप्रत्यक्षानुपपत्त्या तत्सिद्धिरित्याचार्यैरुक्तं युक्तं तत्र स्पर्शपद

स्य संयोगपरत्वात् अन्यथा गंगास्पर्शविधिकर्मनाशाजलस्पर्शनिषेधयोरपा

न्ये

24

पं.दी. ग्लेपिदीपार्थिवस्पर्शनिक्षेपगोग्राह्णस्पर्शो विध्यनुपपत्त्यात्तत्सिद्धिरित्याचार्यैरुक्तंतु
१. क्तंतत्रस्पर्शपदस्य संयोगपरत्वात् तेजसि तत्सिद्ध्यापत्तेरितिचेन्न पूर्वकठिनस्य पा
केन कोमलतापाः पूर्वकोमलस्य पाकेन काठिन्यस्य चानुभवसिद्धत्वेन रूपादिव
त्पाकजत्वसिद्धेः नच काठिन्यकोमलत्वे चाक्षुषत्वापत्तेः एतल्लक्षणस्पर्शा २
उद्भूतानुद्भूतभेदात् द्विविधा उद्भूतत्वं जाति तदभावोनुद्भूतत्वमिति प्रांचः
अनुद्भूतत्वं जाति तदभावोद्भूतत्वमिति माणिकाः संख्यात्वजातिमती संख्या
एकत्वद्वित्वबहुत्वभेदात् त्रिधा सकलद्रव्यवृत्तिः तत्रावयवगतैकत्वेनावयव्येक
त्वजन्यते द्वित्वादौ विशेषः घटरूपे चक्षुरादिसंयोगे सति तत्रायमेकोऽयमेक राम
इत्यपेक्षाबुद्धिः द्वित्वोत्पत्तिरनंतरं द्वित्वनिर्विकल्पकं ततः सविकल्पमनंतर
१.

मिश्रो द्वे इति प्रतीतिर्भवति तत्र घटद्वयं यद्यप्येकत्वद्वयं समवायिकारणम् अपे-
क्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् द्वे घटौ समवायिकारणे एवं बहुत्वेपि अपेक्षाबुद्धिनाशा-
त् द्वित्वादिनाशः अत एवापेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयमात्रस्थायिनी अन्यथा द्वित्वविशिष्ट-
द्रव्यप्रत्यक्षायोगात् तद्भिन्नज्ञाने त्वापाततो द्विक्षणावस्थायिन एवेति सिद्धा-
न्तः परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिगतद्वित्वत्रित्वादि भगवदपेक्षाबुद्ध्युत्पन्नस्य नि-
मित्तकारणनाशान्नाशः नन्वयमेकोऽयमेक इत्यादिरूपाद्विषयापेक्षा-
बुद्धिरूपाद् द्वित्वं त्रित्वमित्यादिनियमः कुतः वैपरीत्यस्य दुर्वारत्वात् समवाय्य-
समवायिकारणादिसाम्ये कार्यवैलक्षण्ये वा कथं नचैकत्वरूपं द्वित्वे न येन त्रि-
त्वे हेतुरिति वाच्यम् एकत्वद्वित्वाद्युत्पादनावात् द्वित्वोत्पत्तेः प्राग् द्वयेपि तदभावात् द्विवे
द्रव्यरूपं हेतुरित्यस्याप्यसंभवात् नच प्रागभावादेतदुत्पत्तिरित्याचार्यैः रूप क्रम

प॰दी॰ ११

तस्यैवेन्द्रियसंप्रयोजकत्वात् अन्यथाकाशविलक्षणपरिमाणकारणादेव स्यान्न कल्प्येते नाद्वै

देदापत्तेरिति चेत् उच्यते केवलाणुत्वाभ्यां हि त्र्यणुकस्य सहितमणुत्वं तत्सहितपा

चतुष्कविशिष्टपरमाणुमान ह्रस्वत्वं ह्रस्वोवेकृत इति चेत् तन्नैव तत्प्रागभावसत्वात् इति

गृह्णाण परिमाणवत्त्ववत्परिमाणं सकलद्रव्यवृत्ति तच्चतुर्विधम् अणुमहद्दी 26

र्घह्रस्वभेदात् तत्रापकृष्टाणुत्वह्रस्वत्वे परमाणुमनसोर्नित्ये अपकर्षे द्व्यणुके

एवं महत्त्वदीर्घत्वे उत्कृष्टे नित्ये आकाशादौ विभुत्वशब्दवाच्ये अपकृष्टे जन्य

तरतमभावेन त्र्यणुकादौ तयोः विल्वादामलकव्यवहारात् अपकृष्टमहत्त्वादिगुणः मात्वि ति७

एवं श्रोत्रे वा मनोरूह्रस्व इत्यपि अपकृष्टदीर्घत्वादिगुणः तत्र द्व्यणुकपरिमाणं परमा

णुद्वित्वसंख्यायोनिः त्र्यणुकगतबहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वं घटादौ कपालमहत्त्वं रा॰

क्वचिद्बहुत्वसंख्याविलक्षणो महत्त्वे हेतुः तूलपिण्डपरिमाणविशेषे अवयवप्र

चयःकारणम् स च शिथिलःसंयोगः घटः पटात्पृथगित्यनुभवसिद्धपृथक्त्वजाति
मत्पृथक्त्वं तदपि संख्यावदेव सर्वद्रव्यवृत्ति एकपृथक्त्व द्विपृथक्त्व त्रिपृथक्त्वादिभे
नानेकधा अवयवगतैकपृथक्त्वादवयविन्येकपृथक्त्वमुत्पद्यते रूपं रसात्पृथ
गिति तु भिन्नत्वाकारेण प्रयोगः ननु भेदेनैव घटः पटात्पृथगिति व्यवहारोपपत्तौ पृ
थक्त्वाख्यगुणे किं मानमिति चेदत्राचार्याः अन्याराद्दितरर्त्तेदिगित्याकरणसूत्रेण
पृथक्त्ववाचकपदयोगे विधीयमानपंचम्यनुरोधेन तत्स्वीकारः महाभाष्येऽन्यः
स्यार्थग्रहणमनुपेत्य तदर्थवाचकेतरादिपदयोगेपि पंचमीसिद्धेस्तत्सूत्रे प्रत्या
ख्यातत्वात् भेदस्यान्यपदार्थत्वेन विवक्षणे च तद्वाचकपदयोगविशेषात् पद
दन्यो विलक्षण इत्यादावेव पटो नेत्यत्रापि पंचम्यापत्तेः संप्रत्यनुभवसिद्ध

प.टी. संयोगत्वजातिमान् संयोगः सर्वद्रव्यवृत्तिः स त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्म
१२ जः संयोगजश्च निःक्रियस्य स्थाणोः क्रियावता पक्षिणा सहाद्यः मल्लयोर्मेषयोर्वा
द्वितीयः अङ्गुलीतरुसंयोगात्कायतरुसंयोगोऽन्त्यम् संयोगो द्विविधः घटपटौ सं
युक्ताविति प्रत्ययात् घटे पटस्य पटे घटस्यान्वय एव संयोगः अन्यथा घटः सं
युक्त इतिवत् घटो घटसंयुक्त इत्यपि प्रत्ययापत्तेः तस्मादेकद्रव्यवृत्त्येव संयोगः
इति मीमांसकाः घटपटौ विभक्तौ विति सिद्ध विभागत्वजातिमान् विभागः सर्वद्रव्य
वृत्तिः संयोगजः द्विविधो विभक्ताविति प्रयोगात् संयोगाभावयोगात् गोणः पो
थं पूर्ववत् परत्वापरत्वजातिमत्परत्वम् तत् द्विविधम् कालिकं देशिकं च आद्यं
जन्यद्रव्य एव द्वितीयं मूर्त एव इयत्तावच्छिन्नपरिमाणं मूर्तत्वमुच्यते तदाश्रयो मूर्तः ९

नर्धहि पुवस्य विरि पिंडयोरयमस्मात्तव कुत्तात्तपानपरिस्पंदाश्रयः अयमस्माद
ल्पतात्तपनपरिस्पंदाश्रय इति बुद्ध्या परत्वापरत्वे जन्येते तद्विषेव अयमस्मात्तार
ति अयमस्मादपरेति धीरुत्पद्यते एतद्दव्येषु त्वंकनित्यं च तत्र तपनक्रियायाः 29
पुरुषेत्वं कौ घटको महाकालोऽभ्युपेयते एवं अवहितसंनिकृष्टयोः पिंडयोः
मस्मादल्पतरसंयुक्तसंयोगवान् अयमस्माद्बहुतरसंयुक्तसंयोगवान् इति सा
नात देशिकपरत्वापरत्वे जन्येते तयोर्वा समवायोऽयं परा इति धीरुत्पद्यते तत्रता
वद्देशसंयोगसंकल्पिका महादिगभ्युपेयते गुरुत्वं च जातिमद्गुरुत्वं प्रथमपत
नासमवायिकारणं पृथिवीजलवृत्ति अतीन्द्रियं पतनात्तमेयं निस्पंदपनाद्या
प्ती: अधोदेशावच्छेदेन प्रत्यसमवेतवृत्तिलीलावतीकारः द्रवत्वत्वजातिमत्व

प॰ दी॰ वत्वम् पृथिव्यादित्रयवृत्ति द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च तत्र स्वाभाविकं जले क
१२ रकादौ चाद्रवत्वस्य घनीभावात्प्रतिबंधमात्रम् वस्तुतोऽस्त्येवद्रवत्वमनुपलंभात्तु लौ
हसुवर्णादावग्निसंयोगनिमित्ताज्जायमानमपि स्नेहः संग्रहरूपकार्यानुमेयो ३०
जलमात्रवृत्ति घृततैलादावुपलंभकजलभागात् बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः सा
द्विधा स्मृतिरनुभवश्च स्मरामीत्यनुभवात्स्मृतित्वजातिमती स्मृतिः साच पूर्वानु
भवजन्यसंस्कारजा इति वदंते अनुभवामीत्यनुभवसिद्धजातिविशेषोऽनुभ
वत्वमित्येके अनुमित्यादावनुभवामीत्यप्रतीतेः प्रत्यक्षएवतथानुभवाद्वानु ताम
भवसिद्धमनुभवत्वं प्रत्यक्षत्वमेव अन्येतु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेवानुभवत्वमि १२
त्याहुः सेयंबुद्धिर्द्विधा मिथ्याप्रमा च अतद्विषयता मिथ्या शुक्ताविदंरजतमि

तिबुद्धेः शुक्तिरजतत्वयोः प्रसिद्धयोरलौकिकस्यैव समवायस्य विषयीकरणादिति वाच
स्पतिमिश्राः आचार्यादयस्तु असतो भानासंभवात् शुक्तौ प्रसिद्धरजतत्वमेवासत् न 3
समवायस्यारोप एव अलौकिकं भासत इत्यादिबोधकेष्वपि सन्नेवेतत्सांसर्गिकतैवो
चितेत्याहुः तन्मते विशेष्यासंबद्धविशेषणविषयकत्वं मिथ्यात्वं घटे रूपमि(
त्यस्य वारणाय विशेष्यावृत्तीति नोक्तम् असंबद्धत्वं तन्नास्तीति नातिव्याप्तिः
सा त्रिधा संशयविपर्ययतर्कभेदात् एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धविषयकनानार्था
वमर्शः संशयः यथा स्थाणौ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति अत्र पुरुषत्वं तत्संबंधश्च ना
स्तीति भ्रमत्वसंबद्धविषयत्वम्। स चायं त्रिधा साधारणधर्मजोऽसाधारणधर्मजो(
विप्रतिपत्तिजश्च स्थाणुपुरुषसाधारणोच्चत्वदर्शनज आद्य उक्तः नित्यानित्येभ्यो

पक्षी·
२८

व्यावृत्तशब्दत्वादिदर्शनजः प्राच्चो नित्यो वेति द्वितीयः वादिविरुद्धार्थकवाक्याज्जाय
मानस्तमोद्रव्यं न वेति तृतीयः प्रतियोगिव्याप्यकिरणे तदभाववत्ति तत्प्रकारको निर्ण 32
यो विपर्ययः यथा शुक्ताविदं रजतमिति रजतत्वाभाववत्यां शुक्तौ तन्निर्णयो यं भव
त्येव व्याप्यारोपप्रयुक्तो व्यापकारोपस्तर्कः यथा यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमोपि
स्यात् इति वन्ह्यभावो व्याप्यस्तदारोपप्रयुक्तो व्यापकधूमाभावारोपः अत्राप्ति
त्वयमस्तु संशयविपर्ययात्मकदोषवशात् तदति स्थाने इदमिति ग्रहः भ्रमने
मापिका वैशेषिकास्तु तर्कस्याहार्यविपर्ययत्वात् पृथग्न मन्यन्ते संशय
विपर्ययत्वमन्यानध्यवसायभेदेनाविद्या चतुर्विधेत्याहुः मिद्धामनःसंयोग
जं ज्ञानं स्वप्नः अविदितचापदार्थदर्शनात् किमेतद्वीतीति ध्यवसायः नन्वाये राम

१८:

संशयः नानाकोट्यनुल्लेखात् प्रमान्वयथार्थानुभवः अज्ञातार्थविषयंज्ञानं
यथार्थस्वविषयकत्वसंबंधेन विशेषणवद्विशेष्यकमिति तस्मात् कियंतिप्र 35
र्यनुयोगे प्रमाणसमज्ञायेन सा च प्रत्यक्षमात्रमेकैवेति चार्वाकाः अनुमितिरपीति
काणादसुगतौ उपमितिरपीति नैयायिकैकदेशिनः शाब्दापीति नैयायिकाः अ
र्थापत्तिरपीति प्राभाकराः अनुपलब्धिरपीति भाट्टाः वेदांतिनश्च संभवैतिह्यरूपापी
ति पौराणिकाः चेष्टा इति तांत्रिकाः एतादृश प्रमाकरणं च प्रमाणम् कारणत्वं चासाधा
रणकारणत्वं तच्च व्यापारवत्त्वं तस्माच्चक्षुरादिकमेव प्रत्यक्षादिकरणमित्येके आचा
र्यास्तु प्रमायां व्यापारेण कार्योत्पादकत्वमसाधारणत्वं तस्माच्च चक्षुः संयोगादिकं प्रत्य
क्षकरणम् लिंगपरामर्शस्संततीयंज्ञानमेवानुमितावित्याहुः कारणत्वेनव्याप्ति

प.दी. तुनियतपूर्ववृत्तित्वं यथा घटे दंडादेः देवादागतस्य रासभस्य तत्तद्रूपस्य च वारणाय क्र
१५ मेण पदद्वयमिति भावः वस्तुतस्तु नियतपदं न देयमेव रूपवद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वे 34
नैव वारणात् अन्यथासिद्धत्वं चावश्यकल्प्यमानपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसंभवे तत्सह
चरितत्वं रासभसत्त्वेपि दंडचक्रादेरावश्यकत्वान्नैरर्थक्यमन्यथासिद्ध एवेति तत्त्वम् तथा
च प्रमाकरणं चार्वाकमते एवं वैशेषिकाणां द्वयमित्यादि सिध्यति तथाहि साक्षा
त्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकजातिविशेषवज्ज्ञानं प्रत्यक्षम् तत् द्विधा नित्यमनित्यं
च नित्यं भगवतस्तत्सर्वविषयं प्रमाणं च अनित्यं जीवानां तत् द्विधा सविकल्पकं
निर्विकल्पकं च अयं घटः पटः इत्यादिशब्दाभिलापयोग्यम् विशेषं विशेष्य. ए
वैशिष्ट्यानवगाहि तत्तद्यथा दंडीपुरुष इति ज्ञाने दंडो विशेषणं पुरुषो विशेष्यः संयो ग्म

गः संबंध इतितदवगाहि तज्ज्ञानं सविकल्पकम् तद्दंडज्ञानमंतरेणानोपपद्यते तत्तदंड।
ज्ञानजन्यं यथाघटोऽस्तीतितस्य जायमाने घट इति ज्ञाने घटत्वं विशेषणं घटो विशेष्यः।
समवायः संबंध इति तदवगाहि तत्सविकल्पं घटत्वज्ञानजन्यं वाच्यं तत्कारणीभूतं
ज्ञानं चानुभवानास्पदत्वादतींद्रियं निर्विकल्पकमभिधीयते इति नास्तिकास्तु
निर्विकल्पकमेवप्रमास्वलक्षणवस्तुविषयत्वात् नचघटस्पर्शादिवस्तुप्रकाशंनतु
घटादिवस्तुप्रकाशंसविकल्पकंतु न प्रमा अलीकघटत्वाद्यवगाहित्वात् वंध्या।
पुत्रज्ञानवदित्याहुः तन्नेति वक्ष्यते तच्च प्रत्यक्षं पश्यामि जिघ्रामि आस्वादे स्पृशा
मि शृणोमि मनसा सुखं साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकं चाक्षुषत्वादिजातिभेदात्
षोढा तत्करणं चक्षुरादि तैर्विषयेण समागे विषयेण सह सन्निकर्षः संबंधा।

संयोगः

प.दी. पाराः तेचैसंयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः वि
२६ शेषणता ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्मलक्षणाश्चेति नवषडाद्यालौकिकाः 36
अन्त्यत्रयोऽलौकिकाः तत्रसमसाजापमानेऽहमित्यात्मप्रत्यक्षेमनः करणमात्म
प्रत्यक्षं फलम् आत्ममनःसंयोगोऽवांतरव्यापारः संबंधमितिपावत् तज्जन्यस्तज्ज
न्यजनकोऽवांतरव्यापारः भवति चात्ममनसोःसंयोगोमनोजन्यस्तज्जन्यज्ञानजनक
श्चेतिव्यापारः नचाजन्येशब्दसमवायेऽव्याप्तिः तस्यव्यापारत्वास्वीकारात् शब्द
स्यैवचप्रत्यक्षेव्यापारत्वात् यद्वा श्रोत्रमनःसंयोग एव शब्दस्य तदपेक्षाभावादेव
प्रत्यक्षेव्यापारः तस्यश्रोत्रजन्यत्वात्प्रत्यक्षजनकत्वाच्चेति वदंति सुखादिग्र राम
हेसंयुक्तसमवायः मनःसंयुक्तेआत्मनिसुखस्यसमवायात् सुखसमवेतसुखत्वादिग्र २६

हे संयुक्तसमवेतसमवायः एवं घटादिग्रहे चक्षुषः स्पर्शस्य वा संयोगः रूपादौ संयुक्तस
मवायः रूपत्वादौ संयुक्तसमवेतसमवायो ऽप्युक्तः द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे इंद्रियसंयोगस्य
प्रावेताद्रुक्समवेतग्रहे संयुक्तसमवायस्य तत्समवेतसमवेतग्रहे तत्तीयस्य हेतु(37
त्वस्य सामान्यतः स्वीकारात् ननु चक्षुर्गोलके विशेषः रूपस्य घटादिसंयोगः
प्रत्यक्षबाधितः कथमासक्तिरिति चेन्न तत्र गोलकाधिष्ठितानामिंद्रियाणामभ्युप
गमात् गोलकादिरूपत्वेच्चासंबद्धग्राहकत्वमभ्युपेयम् तथा च प्रकाशमाणीयाः पु
रोवर्त्तिनामित्यादिव्यवहितानां पदार्थानां ग्रहणेन व्यवधानं प्रतिबंधकमिति चेन्न
भित्त्यादिपरभागस्थितानां परावृत्यस्पर्शनेन एकदेशस्थितस्य च प्रत्यक्षं न स्यात् त
त्पुरुषीय तत्कालीन प्रत्यक्षं प्रतिव प्रतिबंधकत्वकल्पने चातिगौरवम् तस्माद

प्र.दी. चक्षुष्कमितींद्रियसिद्धिरम नन्वेवं प्रासादाग्रचंद्रमसोरत्यल्पकालग्रहणं न स्यात् किं
११ च नेत्रोन्मीलने प्रग्रहणाद्यवधिसप्तर्षिचंद्रग्रहणाद्यवधिविलंबापत्तिः वहिर्गमनाद्भूग 38
मनकल्पनादिति चेन्न अतिलाघवादृष्टिस्पृशीव तावद्ग्रहणमनान्दिशो ग्रहण
स्याप्युत्तदुत्पादप्रतीतेश्चोपपत्तेः तदुक्तं न अचिंत्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन
न वेगातिशयो यत्प्राचीनाचलचूडावलंब्येव भगवति मयूखमालिनि भुव
नोदरेष्वालोकस्त्वभिमानो लौकिकानामिति दिक् समवायेन शब्दग्रहः श्रो
त्रे शब्दसमवायसत्वात् शब्दत्वादिग्रहे समवेतसमवायः विशेषणतया भा
वग्रहः शब्दो नास्तीति श्रोत्रे शब्दाभावस्य विशेषणतास्त्येव भूतले रूपादौ घ राम
टाभावग्रहे चक्षुः संयुक्तविशेषणता संयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादि ऊह्यम् ११

39

कवेः काव्यरचनामूलमिति विशिष्टज्ञाने ज्ञायमाने विशेषकलित पदार्थस्मरण
रूपं ज्ञानं सन्निकर्षः अन्यथा तत्र सन्निकर्षाभावेनातीन्द्रियातीतानागतपदा
र्थविशेषज्ञानासंभवात् घटत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याऽनागतमवि
नष्टसकलज्ञानोपपत्तौ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः अन्यथा एतादृशघटपद
वाच्यत्वैकत्वबोधिते सर्वत्रापि घटे तदूहो न स्यात् तथा मानसप्रत्यक्षस्योपयु(
क्तमीन इव बुदः. इत्याद्यभियुक्तोक्त्या योगिनां सर्वस्य साक्षात्कारात् तत्रोत्पत्तियो ग्या
गाभ्यासेन जातः इदं विशेषणमेव योगजधर्म इत्युच्यते अनुमानं निरूप्यते अ
नुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकजातिविशेषवत्यनुमितिः तत्करणमनुमानम्
तच्च व्याप्यमानं लिंगमिति प्रांचः तथा हि पर[..]धूमावच्छिन्नसमानाधिकरणो धा
वेति यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरणो ज्ञातव्यः साध्यसामानाधि

प. दी. करणं व्याप्तिः तदाश्रयो धूमादिलिंगं तस्मिन् लिंगे यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति भूयो ५०
१८ दर्शनात् धूमत्वावच्छिन्न धूमसमानाधिकरणः सर्वो महानसत्वादयो वह्नित्वा
वच्छिन्न वह्निसमानाधिकरणः तादृशवह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूम
त्ववान् धूम इति व्याप्तिज्ञानं प्रथमं जायते ततो पर्वते धूमदर्शनात् द्वितीयं ज्ञानं [illegible]
जायते ततो वह्निव्याप्य धूमवानयमिति तृतीयज्ञानमुत्पद्यते तदेव लिंगप
रामर्शः तत्र लिंगपरामर्शत्वेन परामर्शरूपमाणलिंगत्वेन वा कारणतेत्यत्र वि
निगमकाभावादुभयमपि द्वारत्वाभावेन हेतुः लिंगं करणं परामर्शो व्यापा द्वारः
रः व्याप्तिज्ञानं तु परामर्शे विशेषणज्ञानत्वेनोपयुज्यते ततो पर्वतो वह्निमा
निति साध्यविशिष्टज्ञानरूपानुमितिर्भवतीति प्राचीनाः नवीनास्तु नानागतलि राम
गेनाप्यनुमितिदर्शनात् न लिंगस्य करणत्वं किंतु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्या १८

पार इत्याहुः स्मरणात्मकपरामर्शादसंनिकृष्टहेतुकेऽनुमितौ न तत्र व्याप्तिज्ञानस्यापू
र्वपरामर्शे तज्जन्यसंस्कारे वा व्यापारो जनकत्वे सम्भवतीति व्याप्तिज्ञानस्य स्मारकोपसा
धारणे परामर्शजनकत्वेनैवानुमितिकरणत्वमिति व्याप्तिः जनकत्वं हि कारणत्वं तच्चा
नन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं पूर्ववर्तित्वं च पूर्ववर्तित्वं च प्रागभावावच्छिन्न
समवायवत्त्वं च मणिगौरवग्रस्तमिति तेन तेन रूपेण कारणता किन्तु मन एवानुमि
तिकरणं परामर्शो व्यापारः उक्तं च प्रमेयमाध्ये मनस्त्वेनानुमित्यादिकरणत्वे नमनो
सापित्तिमितिनव्यतरः ज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता परामर्शो विशेषकारण
मितिनातिप्रसंग इत्यपि केचित् न च व्याप्तिग्रहे सति महानसएवानुमीयतां वह्नि
व्याप्य धूमवान्पर्वत इति परामर्शस्य तत्राप्रसिद्धभावादिति वाच्यम् पक्षतापा
ऽप्यनुमितिहेतुत्वात् अनुमित्साभावविशिष्टसाध्यनिर्णयाभावो हि पक्षता
महानसादौ चानुमित्साविरहसाहितएव साध्यनिर्णयोऽस्तीति न पक्षतानैवान

प.दी.
१२

मितिर्भवत्वितीच्छायां पक्षतासंपत्तयेऽनुमितीच्छाभावविशिष्टेति विशेषणं साध्यनिर्णये।
तथाच पुरुषे सत्यपि इच्छाभावात् इच्छाभाववत् साध्यनिर्णये सत्यपि इच्छाविर
हरूपवि। शेषणाभावात् तादृशनिर्णयाभावरूपपक्षता भवति साध्यसंदेहः पक्षता
तदुक्तं भाष्ये नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते इति अप्रतीतसंदिग्ध इति तत्
च तत्रानुमितिर्न स्यादिति तन्नयुक्तं अकस्मात् घनगर्जितेन मेघानुमानात् संदेहाभाव
प्यनुमितिदर्शनात् न च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयमेव हे
तुरस्तु कृतः परामर्शो नीतिमिमांसकंकंदल्यादयाः धूमो वह्निव्या
प्यः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः धूमे व्याप्य आलो
के पक्षधर्मताया अज्ञानस्य सत्वात् न चैकत्र द्वयोस्तदुभयावगाहि ज्ञानं का
रणमिति वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यः इत्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्याप

तेः उक्तत्वेन धूमस्यैव पक्षसत्त्वनिश्चयाभावात् नवैकेन धूमत्वरूपेण व्याप्तिपक्ष-
धर्मतावत्त्वेन हेतुः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याप्तवाक्यजन्यपरामर्शादनु-
मित्यनापत्तेः तस्मात्परामर्श एवानुमापकः सोऽयं परामर्शो व्याप्तिज्ञानक्रमेण
पक्षस्य स्यैवोत्पन्नः तत्रानुमितिरपि स्वस्यैव भवति तदेवं च स्वार्थानुमा-
नं परं तु स्वयं बुध्वा सावयवेन परं बोधयति तत्परार्थानुमानं प्रतिज्ञाहेतूदा-
हरणोपनयनिगमनतारूप्याः पंचावयवाः तत्र पर्वतो वह्निमानिति साध्यवि-
शिष्टपक्षबोधकं वचनं प्रतिज्ञा कुत इत्याकांक्षाशामकं धूमादिति पंचम्यंतलिं-
गवचनं हेतुः धूमोऽस्तु वह्निर्मास्त्वित्याशंकाशामकं यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा

माहानसइत्यादिसव्याप्तिकंहेतोर्वचनमुदाहरणं हेतूदाहरणाभ्यां पूर्ववसितव्याप्ति-
विशिष्टपरामर्शजनकंतथाचायंवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतइतिवा उपनयः पक्षे सा
ध्योपसंहाररूपंतस्मात्तथेतिवाक्यं निगमनं एतएवप्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानु
सन्धानप्रत्याम्नायशब्देनवैशेषिकेरुच्यंते अपदेशोहेतुः शेषंक्रमेणत्वयंमीमांस
कास्तु त्रयएवावयवाः प्रयोज्याः उदाहरणांतास्तदाद्यावइत्याहुः नचपरार्थ्या
नुमानेशाब्दबोधात्मकएवसाध्यनिर्णयोनानुमितिरितिवाच्यम् वादिवाक्यस्या
प्रमाण्यसंशयकत्वेननिर्णयाजनकत्वात् पंचावयवपूर्वंनतर्कमनस्सा
वाच्यकाऽभावप्रतिसंधानेसतिवादिकारितव्याप्तिज्ञानादिवशान्मानसपरामृशः

एमेवंपरीक्षिताव्याप्तिःस्फुटीभवतितत्वतइतितत्रान्वयव्यतिरेकिणिपक्षधर्मत्वंस
पक्षेसत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचेतिपंचरूपाणि॥अ
पेक्षतानिकेवलव्यतिरेकिणिसपक्षाभावात्तानिचत्वारिकेवलान्वयिनि
विपक्षाभावाद्विपक्षाद्व्यावृत्तिभिन्नानिचत्वारितत्रपक्षतावान्पक्षःपर्वतादिःनिश्ची
तसाध्यवान्हेतुसहचारकःसपक्षः।निर्णीतसाध्याभाववान्विपक्षः।विपक्षासत्वंत
स्याबाधितत्वंबाधाभावःपरस्यहेतोसत्वंसत्प्रतिपक्षःसाध्याभावसाधकोहेतु
स्तदभावोऽसत्प्रतिपक्षत्वंएतादृशरूपशून्याहेतुवद्भासमानत्वाद्धेत्वाभासाःतेचा
सिद्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरणसमबाधिताःपञ्चतत्रासिद्धस्त्रिधाआश्रयासि

45

प०टी०
२२

द्धः स्वपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्च अत्र पक्षतावच्छेदकं पक्षे नास्तीति आश्रयासिद्धः यथा ग-
गनारविंदं सुरभि अरविंदत्वात् सरोजारविंदवत् अत्र पक्षतावच्छेदकं गगनीयत्वं 46
प्रसिद्धं अरविंदपक्षे नास्तीत्याश्रयासिद्धत्वं पक्षे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपा-
सिद्धः यथा जलं द्रव्यं गन्धवत्वादिति व्याप्यत्वाभाववान् व्याप्यत्वासिद्धः यथा प-
र्वतो वह्निमान् नीलधूमादिति अत्र नीलत्वस्य व्यर्थत्वेन व्यर्थविशेषणत्वा-
त् तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावात् व्याप्यत्वासिद्धः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी
हेतुर्विरुद्धः वह्निमान् ह्रदत्वात् गगनादिति यथा भिचार्यनैकांतिकः प्रतियोगि कल्पः
व्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वं साध्याभावसामानाधिकरण्यधर्मसमानाधि- २२

मर्शो र्त्तदनुमित्यभ्युपगमादिति दिक्। तदिदं लिंगं त्रिधा केवलान्वयि केवलव्यति
रेक्यन्वयव्यतिरेकि भेदात् तत्र वन्हिमदन्यंता भावाप्रतियोगित्वसाधको
हेतुः केवलान्वयी यथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् इत्यत्वादित्यादि अन्वयतसाध्य 47
साधनसहचारो हेतुः केवलव्यतिरेकी यथा आकाशः पृथिव्यादिसर्वेभ्यो भि
द्यते शब्दवत्वादिति अत्र शब्दवत्वस्य पृथिव्यादिभेदसाध्यं न क्वापि दृष्टं
किंतु यत्रेतरत्वं तत्र शब्दो नास्तीति इतरभेदाभावशब्दाभावयोर्व्यसाधानानादि
करणमनुगतं अन्वयव्यतिरेकयोः स. ध्याभावहेत्वभावयोरेव व्याप्तिग्रहा
त्केवलव्यतिरेकी न च शब्दहेतौ व्याप्त्यग्रहादितरभेदव्याप्य शब्दवानयमितिपरामः

शौ ऽसंभवेन कथमित्रानुमितिरितिसंकंन पयोरभावयोर्व्याप्तिर्विनाबाधकं तयोरप्रीतिरेत
र्कसहकृतमनसादेतावपिसाध्यव्याप्तिग्रहेणपरामर्शसंभवात् पक्षासाध्याभावव्यापको
भावप्रतियोगिहेतुमानपमित्यं व्यतिरेकिणिपरामर्शः ततोऽनुमितिरिति यत्रसाध्याहेत्वो
रभावयोर्व्याप्तिर्गृह्यतेसाऽन्वयव्यतिरेकी यथा यत्रधूमस्तत्रवह्निः यत्र
वह्न्यभावस्तत्र धूमाभाव इति ऽन्वय सहचारग्रहाद्धूमसहचरिताः सर्वे वह्निसह
चरिता वह्न्यभावसहचरिताः सर्वे धूमाभावसहचरिता इतिग्रहाद्धूमादिः न व्याप्तिबो
धनप्रकारस्तुप्राचीनहृक्तः ऽप्रन्वयेसाधनंव्याप्यंसाध्यंव्यापकमिष्टंतेसाध्याभावो
ऽनव्याव्याप्योव्यापकः साधनाभावः इ व्याप्यस्यवचनंपूर्वंव्यापकस्यततःप कल्पः

४८

करणत्वं वा व्यभिचारः तद्वान् व्यभिचारी स त्रिधा साधारणासाधारणोऽनुपसंहारी च
विपक्षवृत्तिः साधारणः यथा पर्वतो धूमवान् वह्नेरिति विपक्षेऽयःपिंडे वह्निसत्त्वा
त् सपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति सपक्षे
गगने विपक्षे घटादौ च हेतुर्नास्त्येव अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्या साध्यतदभावसा
धकत्वाविशेषात् सर्वं देहोपादकत्वात् हृषणमपि अप्रवृत्तिसाध्यकोऽनुपसंह
री आकाशवान् प्रमादिति यथा तुल्यबलसाध्याभावसाधकहेत्वंतरस
हितः सत्प्रतिपक्षः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् शब्दो नित्यः व्यो
मैकगुणत्वात् तत्परिमाणवदिति पक्षे साध्याभावनिर्णयो बाधस्तथा

प० टी०
२२ विशेषावच्छिन्नः यथाऽत्यन्ताभावप्रतियोगिनो घटादीनां प्रज्ञानपृथिवीत्वादिति तत्र प्रमाणां 50
तरेणागन्धाभाववन्निर्णयाद्बाधित। एतेषां सत्प्रतिपक्षासाधारणौ विशेषा
ग्रहणादशायामेव हेतोराभासत्वापादकत्वादनित्यदोषौ सामान्यादनुमितिप्रति
बन्धकौ च यदा तु तत्कोटिनामानान्तरेण व्याप्यापेक्षत्र निर्णीतं वाधासा
वस्थायितदा दोषाता यन्नाद्वयोपाधान्नित्यदोषाः वाध्यान्वे व्याप्यत्वादिविघ
टकाश्चेत्तिजनकत्वानविघटकत्वेन दोषा इति नैयायिकाः वैशेषिकास्तु
।नित्यदोषा। विरुद्धासिद्धसंदिग्धाश्चेति नो येन यदेशत्वेनपा हेत्वा हेत्वा:
भासाः विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिंगं काश्यपोऽब्रवीदितिभाष्यात् प्रत्ये २२

त्यत्रापि वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादवह्निन्निसाधनाव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधि
रित्यलंपल्लवेन न त्वनुमानं न प्रमाणं नाप्यनुमितिः प्रमा तत्तदंपत्र महानसवह्निरितिवद्दोषादर्शना
त् धूमवत्तानेन पर्वते प्रायेण वह्निमत्ताभाव्यमितिसंभावनात् एवानुमितिकाले निर्वाहादिति चे
न्न वह्निमनुमिनोमीत्यनुभूयमानजातिविशेषस्य तदा प्रत्यानुमितेस्तत्कारणत्वेनानुभूयमा
नपरामर्शस्य चापलापितुमशक्यत्वात् तत्रैव प्रवृत्त्याद्यविसंवादलाभे सति जातज्ञानं प्रमेति प्रमात्व
स्त्रहाच्च विनाबाधकं तदन्यप्रत्यक्षप्रकल्पयितुमशक्यत्वादितिदिक् उपमिनोमीत्यनुव्यवसिद्ध जाति
विशेषवत्त्युपमितिः तत्कारणमुपमानं तच्च त्रिधा सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्ट
पिंडज्ञानञ्चेति तत्र यथा गवयपदादिशब्दाः केचित्त्वाडति जावता कीदृशो गवयपदवाच्य इति एपके प्रश्ने
गोसदृशो गवय इति तेनैव निवेदिते कालान्तरे आरण्यं गतस्य तत्पिंडदर्शनात् गोसदृशो गव

पदा० यथा वाक्यार्थ इति स्मरतः तस्माद् अयं गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिर्जायते तत्र गोसदृशो यं
२५ पिंड इति सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं करणं वाक्यार्थस्मरणम् अवांतरव्यापारः उप
मितिः फलम् एवं कीदृशोऽश्व इति प्रश्ने गवादिवत् द्विशफः स्वल्पपुच्छ नेत्या 52
प्तोक्तमनेनातं तत्पिंडदर्शनादयं द्विशफः स्वल्पपुच्छ नेत्यादिज्ञानादाप्तवाक्या
र्थस्मरणोत्तरम् अयम् अश्वशब्दवाच्य इत्युपमितिज्ञानमुत्पद्यते तत्र वैधर्म्यविशिष्ट
पिंडज्ञानं करणं वाक्यार्थस्मरणं व्यापारः उपमितिज्ञानं फलम् एवं कीदृश उष्ट्र
इति प्रश्ने कंटकाशी तिदीर्घग्रीव इत्याप्तवाक्यश्रवणोत्तरं कालांतरे तद्धर्मवि
शिष्टधर्मिप्रत्यक्षं करणं वाक्यार्थस्मरणं व्यापार इति एवं कीदृशो मघी सर्पवि
षहंत्रीति प्रश्ने नकुलदंष्ट्राधृतेत्युक्ततत्ति कालांतरे नकुलदंष्ट्रायामोषधी वि राम
२५

ज्ञोपदर्शने सति एतादृशी सर्पविघहं नीति ज्ञानमुत्पद्यते तस्यैतादृशी विघहं नीति ज्ञा
नं फलम् वाक्यार्थस्मरणं मध्यांतव्यापारः नकुलदंष्ट्रापरणमेवांतरव्यापीरूपा
साधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानं करणमित्यूहनम् एवंचोपमानत्वावच्छेदेन क्रिय
हकत्वमिति प्रत्तारणंपरास्तम् नचाप्तवाक्यस्मरणेनत्यव्ववोपन्नेवास्तुकृतंपृथ
गुपमानाभ्युपगम इति वाच्यम् शरीरवत्त्वेऽपवत्त्वौकृत्वादिजातिविशेषरूपेणोपा
ध्याच्छक्तिविरोधासंभवात् सादृश्यमवच्छेदकीकृत्येववाक्यस्यबोधकत्वात् उप
मितोमीत्यनुव्यवसायापत्तेरिति नैयायिकाः वैशेषिकास्तु अयं गवयपदवाच्यः
गोसदृशत्वात् इत्युपमानानुमानम् आप्तवचनादेतथाव्याप्तिग्रहात् उपमितो
मीत्यनुव्यवसायपक्षे संदिग्धः सत्वेवा अनुमितित्वव्याप्यमेवतदस्तु तथाचन
पृथक्प्रमाणमित्याहुः शाब्दात्तदनुमीत्यत्र भवतिदर्शनाद्वत्वजातिमतीशाब्दी

प.दी. तत्करणं शाब्दप्रमाणं न व्याहि घटं नय मदमानये त्यादि प्रयोज्यप्रयोजकवाक्यं प्रवृत्तो वा
२५ लस्यावापोद्धापाभ्यां घटपदादिव्यवहारं दृष्ट्वा तद्बालको हेतोरीपत्तानमनुमितस्तज्ज्ञान
कत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दमवगच्छतोऽयं बोद्धव्यो बोधकत्वसंबंधो नीत्यनुमितिभिर्वि
ति सच संबंधः शक्तिरुच्यते एवमुपमानात्कोशादिभ्यश्च लक्षणं तत्र समत्रापि तद्ग्रहः एवं
घटादिपदशक्तिग्रहे सति गृहीतशक्तिकपदात्पदार्थोपस्थितिराकांक्षायोग्यतादि
सहकारिवशात् शाब्दप्रमा जायते सा फलं पदान्येव प्रमाणानि करणानि पदज्ञानं क वा
रणं पूर्ववत् पदार्थोपस्थितिरवांतरव्यापार इत्यूह्यम् ननु गवादिपदानां वक्तृव्यवहारेण
सन्निहितेन गवि शक्तिग्रहे विदेशांतरीयां पूर्वं गोबोधः कथं तत्र शक्त्यग्रहात् अन्यथा गो
शब्दात् सर्वो पापतिरिति चेन्न सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सकलगोव्यक्तेः शक्तिग्र
हसमय एवोपस्थितेः सर्वत्रैव जात्यादिविशिष्टे न ग्रहे लाघवात् तथा चान्यासूत्रम् व्य राम
क्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इति एकवचनेन विशिष्टैकशक्तिं सूचयति मीमांसकास्तु गोत्वे २६

एवशक्तिः तदाश्रयत्वेन लक्षणया व्यक्तिबोधमाहुः गव्येव शक्तिर्न तु गोत्वे विशेषत्वात् ना
पि गोत्वे एव शक्तिर्गवि लक्षणेति युक्तं गामानयेत्यत्रैव बाधेति द्वयकल्पने गौरवात् नन्वेवं गोप
दार्थत्वबोधो न स्यात् इति वाच्यम् अंशे कार्य्यत्वे विषयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वात् कार्य्य
त्वसंबंधेन दंडात् घटोपस्थितौ घटत्वभानवद् अंशेपि शक्यतावच्छेदकत्वात् व्यक्त्याद्युपस्थि
तेर्भवादिति वैयाकरणाः नन्वेवमपि गोः ३ इत्यादौ पदार्थयोरभेदरूपोऽन्वयो न बुध्ये
त तत्र शक्त्यभावात् अंशे कस्याप्युपस्थितौ घटादिरपि तत्र बुध्येतेति चेत् सत्यम् आ
काङ्क्षादिरूपान्वयस्याकांक्षायोग्यताबलात् भानसंभवात् तथाहि यत्पदं यत्पदार्थेन
सहान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तेन समभिव्याहारः आकांक्षा बोधे चाकांक्षा
घटादिपदं विरुद्धविभक्तिरहितं प्रातिपदिकार्थेन सह अभेदान्वयबोधं जनयतीति द्विती
यार्थकर्मत्वादिभिः सह निरूप्यनिरूपकत्वमात्रयापि भावं वा अतः नाद्या
पदसमभिव्याहारो भवत्याकांक्षा एतज्ज्ञानं च कारणं घटपदं द्वितीयार्थेन सह त्वा

प्रकृत

प॰दी॰ २७ र्थाभेदान्वयबोधकमिति ज्ञानवत्तो वैयाकरणस्य तत्पदान्वयबोधात् अन्यस्याभावाच्च ए
वं योग्यता एकपदार्थेऽपरपदार्थस्यैव संसर्गवत्त्वं योग्यता तेन पयसा सिंचतीति योग्यम्
पयसि सेककरणत्वसत्वात् वह्निना सिंचतीति न योग्यं तत्र सेककरणत्वाभावात्
देवदत्तो गौरित्यत्र देवदत्तस्य स्वस्वामित्वरूपसंबंधसत्त्वाद्योग्यतापत्तेः प्रकृते सुतां
तयाच प्रकृतवाक्येयः प्रतिपाद्यः संबंधस्तद्वत्त्वमित्यर्थः स्वत्वात्राभेदः नास्तीति
न तद्योग्यम् एवमासत्तिः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरेव अतः प्रत्यक्षेण तंडुलदर्श
नात् पचतीत्येवोक्ते तंडुलं पचतीति न बोधः पदाव्यवधानमासत्तिरिति प्राचीनमतं
न युक्तं गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन योजनयान्वयबोधानापत्तेः योजनावाक्यादेवा
न्वयबोध इति चेन्न प्रथमवाक्यस्याबोधकत्वप्रसंगात् योजनावाक्यं च तात्पर्यग्रा
हकत्वेन प्रकरणादिवदुपयुज्यते एवं चाकांक्षायोग्यतासत्तिवशात् पदार्थानां परस्प राम
र विशेषणविशेष्यभावमाहि विशिष्टज्ञानबोधसंभवान्नानुपपत्तिरिति दिक् मीमांसका २७

न्तु कार्य्यान्विते पदानां शक्तिः तथा हि प्रयोज्यप्रयोजकयोरानयनादिव्यवहारं पश्यतो बाल
स्यानयनमनादिकार्य्यत्वेन ज्ञानं प्रवर्त्ते एवमप्रमाणमपि तस्यात्वेन ज्ञात्वा प्रवृत्तः तज्ज्ञा
नं च शब्दादिति प्राक् लाद्धि शिक्षितानां इति प्रथमं ग्रहात् तथा च कार्य्यता सामान्यस्य
सर्वशब्दादवगमेपि विशेषणतदुपस्थितिं विना बोधपर्य्यवसानाभावादबोधक
त्वमेव तच्छून्यानामर्थवादकमवेदान्तवाक्यानामित्याहुः वेदान्तिनस्तु अन्विते पदा
नां शक्तिरित्यन्वयांशबोधोपपत्तिः ननु कार्य्यत्वांशे सर्वपदानां शक्तिः तस्य विशे
तत्तद्बोधकपदादेवोपस्थितिसंभवेन वार्य्यगौरवग्रासात् अतः कार्य्यत्वांशं विना
पि मोक्षरूपमहाप्रयोजनवदात्मस्वरूपबोधकत्वाद्वेदान्ताः प्रमाणमेवेत्याहुः
पदानां पदार्थान्वितवाक्यस्य संसर्गरूपे त्वपशक्तिः अत एव वाक्यस्य वाक्यार्थ इति किं
वदेत्ति संगच्छते रतिवैयाकरणाः स्तोत्रादितं चास्माभिर्मतांतरनिराकरणपूर्वकमे

प.दी. तन्मतं वैयाकरणभूषणे निरवोचमेवं गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदात्तीरप्रत्ययः कथं 38
२८ तत्र गंगापदशक्त्यभावादिति चेत्सत्यम् लक्षणारूपवृत्त्यंतरादुपस्थितेः अथ केयं
लक्षणोच्यते शक्यसंबंधो लक्षणा गंगापदशक्यो गंगाप्रवाहस्तत्संबंधस्तीरे
ऽप्यवत्तथाच स्वशक्यप्रवाहसंयोगरूपसंबंधेन गंगातीरोपस्थितिः स्वशक्येन स
हनियमरूपाव्याप्तिरेव लक्षणा तदुक्तम् अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणे
ष्यते इति मीमांसकास्तन्न मंचाः क्रोशंतीत्यत्र मंचपदस्य मंचस्थपुरुषे लक्षणे
न स्यात् मंचपुरुषयोर्व्याप्त्यभावात् एवं प्राचीः प्रवेशयेत्यत्रापि दूषणम् वैयाक
रणास्तु गंगादिपदानां तीरादौ शक्तिरेव सर्वेषां पदानां प्रायः सर्वत्रैव शक्तेः लक्ष
णा च स्वतंत्रवृत्तिर्नाभ्युपेयेत्याहुः प्रपंचितं चैतद्वैयाकरणभूषणे राम
२८

तिव्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं नागमातिरं तु मे जगतां सिधिक् त्वां हृतिका धर्मविरुद्धकारि
णीमिति निंदा गम्यते यथा वा कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिसाश्रिते सप्तसप्ति
समारूढं भवंति परिपंथिनः अत्र दानवैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतम्
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति गंगा सागरमंबरं शशिकला नागा
त्वधिपः क्ष्मातलम् सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनम् अत्रोदाहरणे स
सप्तिपदगतश्लेषमूलं निंदाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः
सर्वेश्वरोसीति स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादि [illegible] सर्वं जानन्नपि बहुत्र
दानेन रहितं शक्तोपि मह्यं किमपि न ददासीति निंदा व्यज्यते सर्वत्रेदं निंदास्तु
त्योरेकविषयत्वेनोदाहरणम् भिन्नविषयत्वेन निंदया स्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा
तिरान्तः

कु.नं. कस्त्वं वानर राम राजभवने लेखार्थसंवाहकः को यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान् निर्द
२९ ग्धलंकापुरः बद्धो राक्षससूनुनेति बहुधा संताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभ 60
वो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते अत्र हनुमन्निंदया तद्वानरोत्कर्षाभिव्यक्तिः स्तु
त्या निंदाभिव्यक्तिर्यथा यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा नैषां गर्ववच
चः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि काले बालतृणानि खादसि परं निद्रा
सि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरंग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः अत्र हरिणस्तुत्या रा
जसेवानिर्विण्णस्यात्मनो निंदा व्यज्यते अप्रस्तुतप्रसंसाविशेष इत्यलंकारस
र्वस्वकारः तेन हि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानां नैकवैधर्म्येणापि उदाह रं राम
प्रपंचते यथा धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः राममिंदीवरश्यामं ये स्पृ २९

गध्वंसस्याभावत्वाभावात् नचासमवायिकारणोदेश्च पूर्वोत्पन्नस्यापेक्षितत्वेन दोषः
संयोगजसंयोगे पूर्वसंयोगस्य विभागजविभागे पूर्वविभागस्य तत्त्वाप्रत्येकं जनकत्व
सत्वात्संयोगविभागयोरुभयमनुपातम् उभयजनकत्वं कर्मणएवेन संयोगादेरितिना
तिव्याप्तिः तच्चोत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनभेदात् पंचधा भ्रमणादय
स्तु गमनभेदा एव तच्च मूर्तमात्रवृत्ति मूर्तत्वेनैव तत्कारणत्वात् अत एव कर्मसमवा
यिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वजातिरेवेति नव्याः इयत्तावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमु
पाधिरेवेति प्रांचः तच्च संयोगवेगप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकासमवायिका
रणकं धनुसंयोगादि प्रथमं कर्म ततो वेगान्नं कर्म द्वितीयं प्राप्तिगमनं तृतीयं पत
नं चतुर्थं स्पंदनं पंचमं पतनं दोछिगत्ति तेयथावस्थानहेतुः पंकस्थजन्यसंयोगनाश्यं

२

प॰दी॰ अतएवलक्षणचतुष्टयस्यापिव्याप्यवृत्त्येवेतिप्रपंचितमन्यत्र नित्यमेकमनेकसमवे
३१ तंसामान्यम् यथाघटत्वादि घटत्वंनित्यमेकमनेकघटेषु समवेतंचेतिलक्षणसम
न्वयः समानानांभावः सामान्यं अनेकानुगतोधर्मइतियावत् शब्दत्वादिकंचस 62
मवायेनशब्दाद्येवेति न सामान्यं तत् द्विविधम् जातिः उपाधिश्च तत्रजातिः समवाये
नैववर्त्तते उपाधिरनेकपदार्थघटितोधर्मः यथाकारणत्वानन्यथासिद्धत्वादि
अन्यथासिद्धत्वंच अवश्यकल्प्यमानपूर्ववर्तिनएवकार्यसंभवेतत्सहभूतत्वं
निःकर्षंप्रागभावं चत्वन्यथासिद्धाहुः यथान्यन्नरूपसनियतपूर्ववर्तिनकार्य
संभवेतत्सहभूतत्वंयथारासभादेः अन्यंप्रतिपूर्ववर्तित्वेगृहीतेएवान्यंप्रतिपूर्व
वर्त्तितयागृह्यमाणत्वंवा यथाकुलालपित्रादेः एवंभावत्वेंद्रियत्वविषयत्वादिक राम
भावत्वा

मिति तत्र समवायेन कार्यसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्त्वं भाववत्त्वम् उक्तसम्बन्धेन सत्ता
रहितत्वमभाववत्त्वम् ज्ञानजनकमनःसंयोगाश्रयातीन्द्रियत्वमिन्द्रियत्वम् इन्द्रियमनोयो
गस्य ज्ञानजनकत्वाल्लक्षणसमन्वयः आत्ममनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वादात्मन्यति 63
व्याप्तिवारणायातीन्द्रियमिति विषयतासम्बन्धेन साक्षात्कारवत्त्वं विषयत्वं शरीरादौ
तत्सत्त्वेपि न दोषः उपनेयपक्षांकेष्वुपाधेरसंकरात् एवं कारणत्वावान्तरं समवायिका
रणत्वमसमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं चेति समवायेन कार्याधारत्वमाद्यम्
तच्च द्रव्यमात्रवृत्ति द्रव्यत्वस्यैव कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वात् समवाये
कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या कारणत्वमसमवायिकारणत्वं यथा पटे तन्तुसंयोगस्य तन्तु
रूपे पटरूपस्य च उभयान्यकारणत्वं निमित्तकारणत्वं यथा घटे दण्डादेः एवं रूपरसगन्ध
स्पर्शस्नेहबुद्ध्यादिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नपरिमाणशब्देषु विशेषगुणत्वं तच्च स्वाश्रयोप ९ व्याद

प.दी.
३८ पिकावांतरसामान्यत्वं पृथिवीजलादिभ्यो भिद्यते पाकजरूपात् तेजः इतरेभ्योपि भिद्यते शुक्ल
भास्वररूपात् उष्णस्पर्शाद्वा इत्यादि स्वाश्रयस्यव्यावर्तकतावच्छेदकत्वेनोपयुक्तमवांतर
जातिमत्त्वमसौ तिलक्षणसमन्वयः एवं निरुक्तमानं क्वापि [illegible]पीहोदाहरणम् नन्वेवं पृ
थिवीत्वं भेदएकाकारवत्त्वे गंधवत्त्वगुणाश्रयत्व साक्षात्त्वाद्युपाधिभिरेव घटः पृथिवी द्रव्यमि
त्याय प्रतीत्युपपत्ते घटत्वादिजातौ किं मानमिति चेदुच्यते कारणत्वकार्यत्वादयस्ता
ता वत्तावच्छिन्नास्तथाच चक्रकार्यतावच्छेदकतया गंधस्यकार्यमात्रस्यच कारणतावच्छे
दकतया दानहननादिभिः पुण्यपापोत्पत्तिस्तत्कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयाच घ
टत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वगोत्वादिकमावश्यकं नम उपाधेः लघुभूतत्वेपि गोरवेणावच्छेदक
त्वासंभवात् बाधकाभावे ऽवच्छेदकं त्वं लघुधर्म एव वर्तते इति सिद्धांतात् एवं बाधकामा
वे ऽनुगतप्रतीत्या चितत्सिद्धिः । तच्च बाधकसंग्रहः प्राचीनैरुक्तः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सं

64

कोऽप्यानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः इति घटत्वात्कलशत्वं ॰ न
पृथक्जातिः तुल्यत्वमभेदात् द्रव्यत्वाद्गुणाश्रयत्वं न पृथक्जातिः तुल्यव्यक्तिकत्वात्
शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यप्रसंगात् परस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयो
रेकत्रसमावेशः संकरः पृथिवीत्वं विना तैजसादिशरीरे शरीरत्वं वर्तते शरीरत्वं विना
च घटादौ पृथिवीत्वं तदुभयमस्मदादिशरीरे सामान्यत्वं न जातिः तत्रापि सामान्यवत्त्वी
कारेऽनवस्थाप्रसंगात् आत्माश्रयापत्तेश्च आकाशत्वं घटो वा न जातिः नित्यमेकम
नेकसमवेतं सामान्यमिति रूपहानात् अत एवाभावस्य सास्नादिमत्त्वं च समवायः उक्त
लक्षणाक्रांतोऽपि न जातिः संबंधविरहात् संबंधिभिन्नत्वे सति संबंध्याश्रयत्वस्यैव
संबंधत्वेन स्वरूपसंबंधव्यवहारस्य गौणत्वात्तत्स्वरूपसमवायेन वृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि 65

५

पदी· नवृत्तिः तच्च सामान्यं त्रिविधं परमपरं परापरं च सकलसकलसामान्यव्यापकं परं सत्ता यथा
३९ सामान्यं तत्तद्व्यापकमपरं यथा मानुषभेदेन भिन्नेषु बाल्यकौमारादिषु कशरीरेषु देवद
त्तत्वादि यथा कस्यचित्सामान्यस्य व्यापकम् कस्यचिद्व्याप्यं चोत्पद्रव्यत्वादिर्यथा
पृथिवीत्वादेर्घटत्वादेर्व्यापकं सत्ताव्याप्यं चेत्यादिरन्यत्र विस्तरः नित्यद्रव्यवृत्त
यो विशेषाः समानजातीयद्रव्यरसादिमत् परमाण्वादीनां परस्परभेदकं विना भेद
निर्णयासंभवात्त भेदकत्वेन विशेषा अनुमीयंते नित्यद्रव्येष्वाश्रयेतो व भेदसंभवा
त तत्र तेषु प्रमाणाभावात् नित्यद्रव्ये त्वे मात्रवृत्तित्वेनांशो व्यावर्तकांतराभावे सत्यंते
व्यावर्तकत्वेन स्वीक्रियमाणत्वादंत्यत्वं चेति लक्षणसमन्वयः यथा प्रजारक्षक एन
त्वेन महाराजस्यावश्यकः स च स्वतएव रक्षणसमर्थः एवं विशेषाः स्वतएव व्यावृत्ताः

६६

इतिनानवस्था शब्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया चाकाशेतत्सिद्धिः अथ द्रव्या
तिरिक्तद्रव्यत्वादेराकाशमात्रवृत्तित्वेपि गौरवेणाकारणतावच्छेदकत्वासंभवेन द्रव्यत्वा
दिजातिवत्तस्यावच्छेदकत्वादिति दिक् अयुतसिद्धानां संबंधः समवायः विशेषणतान्य 67
संबंधेन यावत् उभयसत्वं ययोः आश्रयाश्रयिभावस्तावयुतसिद्धौ यथा गुणगुणिनौ
घटोत्पत्तेः पूर्वं तु सत्वाद्द्रव्यांशेर्वाहरणायोभयेति बाधरूपाभावकालघटादेरयुतसि
द्धत्ववारणाय विशेषणतान्येति अभावस्य विशेषणतैव संबंधः इत्युक्तं कालोपि वि
शेषणतयैव जगदाधार इति स्वमतमन्यत्र प्रांचस्तु विनाशात्प्राक्पर्यंतं ययोः आश्रया
श्रयिभावस्तावयुतसिद्धौ तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ यथेमौ द्वयोः । अनयपदेक
मपराश्रितमेवावाश्रितेति तेषां चावयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावंतौ जाति

प.दी.
७८

अती विशेषनित्यद्रव्यवृत्तय इति तंतुपटादयः अवयवावयविनः आश्रयनाशजन्य
घटादिनाशस्थले नाशसमये घटादेरनाश्रितत्वाभ्युपगमात् विनाश्यदवस्थपर्यं
तमितितन्न नित्यगुणानां दाश्रयायोगात्मानामत्वजात्योः विशेषनित्यद्रव्ययोरव्या
प्तेः अपि समवायस्तंतुषु पटः समवेत इत्यादिप्रत्ययसाक्षिक इति नैयायिकाः वैशे
षिकास्तु समवायो न प्रत्यक्षः यावदाश्रयप्रत्यक्षं विना संबंधप्रत्यक्षासंभवात्
संबंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् अन्यथा घटौ संयुक्ताविति वत्
घटाकाशौ संयुक्ताविति घटे रूपसमवाय इतिवदाकाशे शब्दसमवाय इत्यपिप्र
त्ययापत्तेः एतेन संयोगप्रत्यक्षे एव यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुर्लाघवात् ननु सं
बंधप्रत्यक्षमात्रे संयोगसमवायान्यतरत्वरूपसंबंधत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्र 68 राम

वैशेषिकैरवादि तन्निरस्तम् उक्तप्रत्यक्षापत्तेर्वारणाय तस्यावश्यकत्वात् किंतु रूपादि
घटादिसंबंधस्य तदाश्रितत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः नचाभावप्रत्येयमभावादिरेव रूप
घटयोः संबंधोऽस्त्विति शंक्यम् घटनाशाद्धटेतिरूपरसादिनाशवत्तद्धतिपटादेरभा
वस्यचनाशप्रसंगात् घटध्वंसकालिकघटवृत्तिनाशत्वस्य घटनाशकार्य्यतावच्छेदक
त्वपर्य्यवसानात् समवायाभ्युपगमे च घटसमवेतनाशत्वमेवावच्छेदकमतो न दोषः
टत्व नचतथापि घटनाशाद्धंनाशापत्तिः भावनाशं प्रति जन्यत्वेन कारणत्वात् एतेन संबंध
तया समवायकल्पने भूतले घटाभावादेरपि वैशेषिकैः स्वसंबंधस्वीकारापत्तिरित्यपा
स्तं तत्र तत्कोऽभावादिति रूपवान्घट इत्यादि विशिष्टप्रत्यक्षं तु संबंधाविषयत्वेऽपि तन्नि
यम्यत्वमानित्यसंगच्छते अहंशरीरीत्यादाविव संसर्गिकप्रत्ययवदित्याहुः मीमांसकास्तु

प. टी.
८१

गुण गुण्यादीनां तादात्म्यमेव नीलो घट इत्यादि प्रत्ययात् इत्यभेदानुभवादतः समवा
यो निष्प्रमाणक इत्याहुः तत्र शक्तिसादृश्यादयो पदार्था अतिरिक्ता सन्तीति कथं षडेवभावा १०
इतिमेवं अभिधारूपा वाचकत्वशक्तिस्तावदीश्वरेच्छारूपैवेत्युक्तं वह्न्यादावानुकूल्यशक्ति
स्तु कारणत्वं सा तत्तत्सामान्यमेव न च मण्यादिमतिबंधकसत्वे दाहाद्यनुत्पत्तिः मणिप्रति
बंधकापनोद्याशक्तिस्वीकार आवश्यक इति वाच्यं मन्यभावादेरपि कारणत्वकल्पनया
तन्निरासात् नापि वेदे विधिविधेयस्यानन्तवचनानिषेधरूपस्याभावस्य कारणत्वं गम्यते पूर्वमी
मांसायां कल्पदधिकारणेक्रत्यादि तत्सादृश्यं च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्व
रूपं सामान्यमेवेति दिक् अभावो द्विधा संसर्गाभावो भेदश्च संसर्गारोपजन्यप्रतीति
विषयाभावः संसर्गाभावः भूतले घटो नेत्याकारा यत्र प्रतीतिः स त्रिधा प्रागभावो ध्वंसोऽत्य
न्ताभावश्च तत्राद्यावनित्यौ

ध्वंसाभावस्य भविष्यतीति प्रतीतिविषयो विनाश्यभावः प्रागभावः ते ध्वंसः प्रतियोगीत
न ध्वंसस्य उभयकाले घटप्रागभावो नष्ट इति प्रतीतेः उत्पत्तिमानभावो ध्वंसः घटध्वंसो
जातीति प्रतीतेः तत्प्रागभावस्य घटस्तत्प्रागभावस्य उभयथापि ध्वंसो भविष्यतीति प्र
तीतेः स च न विनाशी ध्वंसो नष्ट इति प्रतीत्यभावात् अर्थध्वंसस्य धाराकल्पनायां प्रमाणा
भावाच्च उत्पत्तिविनाशशून्यः संसर्गाभावोऽत्यंताभावः इहेदं वस्तु नास्तीति प्रतीतिः भूतलादौ
घटापसरे ऽन्यत्रानयनात् सर्वत्र प्रतीतेः न तु घटकाले तत्रैव न प्रतीतिः घटज्ञाने प्र न
तिबंधात् प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वस्य नातिप्रसंजकसंबंधत्वादित्याचार्याः उत्पत्तिवि
नाशशीलः प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तादृश एव तत्रत्यसंसर्गाभाव इत्यन्ये स द्विधा
एकमात्रपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः अनेकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक

प.दी
७२

ऋ घटत्वादिमन्ये कपर्याप्तं एकस्मिन्नपि घट इति प्रतीतेः तद्वद्धि आद्यः द्वित्वाद्यनेक
पर्याप्तं घटौ द्वाविति वदेको द्वाविति प्रतीतेः तेनैतदवच्छिन्न एकघटवितिघटौ न स्त इति
प्रतीतिविषयोत्यः न च प्रतियोगिप्रतिकपन भाव इति वाच्यं पुरुषमात्रवर्त्ति दंडी
पुरुषो नास्तीति प्रतीतेः दंड विशिष्टपुरुषाभावस्तीकारण प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टस्यैवाभावविरोधित्वात् न चेयं प्रतीतिः दंडाभावं पुरुषाभावं संयोगाभावं वा
अवगाहते केवलं दंड पुरुषवर्त्तिनसंयोगवत्ति पुरुषे दंडे च दंडी पुरुषो नास्तीत्य
नुगतप्रतीतेरिति दिक् तादात्म्यारोप जन्य प्रतीतिविषयाभावो भेदः घटः पटो नेत्या
रोप्ये वर्त्तनिषेधात् सोपि घटः पटो न पटेन घटपटाविति प्रतीतेः पूर्ववत् द्विधा न
च घटवत्ति घटाभावो नास्ति घटो न घट भिन्न इति प्रतीतेः रभावाभावो पिति चेन्न

एवं सोऽपि नास्तीति प्रतीत्या तद्भावो वोध्य नवस्येति संक्षेपं अत्यंताभावाभावप्रति
योग्येव घटादिः अन्योन्याभावाभावः प्रतियोगितावच्छेदक घटत्वादि रूप इति स्वीकारात्
ततोऽतिरेके प्रमाणाभावादिति प्राच नव्यास्तु भावत्वेन प्रतीतेर्घटादि प्रतियोगितदव- 73
च्छेदकयोः समानवृत्तिकोऽतिरिक्त एवान्योन्याभावभेदयोरभावः तदभावस्तु घटाभाव एवेति
नानवस्था एवं ध्वंसस्य प्रागभावः प्रागभावध्वंस स्वातिरिक्त एवेत्याहुः नन्वधिकरणात्म
वाभावेस्तु कुतोऽतिरिक्त स्वीकारः कुतो वा तद्रूपेणाप्यविशेषणानास्वीकारः भूतले घटो
नास्तीत्याधाराधेयभावस्याभेदेऽपि घटाभावे घटो नास्तीति वदुपपत्तेः अत्यंताभावस्यापि
त्यत्ववादिना घटशून्यभूतले घटानयनोत्तरं तत्संबंधाभावमात्रस्वीकारवदस्माभिस्त

७२ तत्तदधिकरणे घटाभाववत्त्वसंबंधो नास्तीत्यभ्युपेयं अन्यतत्तदधिकरणं घटाभावो नवान्याघेघ
टकालेपि घटेनास्तीत्यापत्तेः अन्यथा घटेनष्टतात्माकालीनत्वनापत्तिरिति पराक्ते तस्मादना
तिरिक्ताभावे प्रमाणाभावादितिचेत् उच्यते नन्वसत्ताति नातिरिक्तपदार्थः कर्मभिधर्मो धर्मो ना
त्व घेतरत्ति सर्वसिद्धं नत्वकस्य देनोः मिथ्यात्वान्वासतारूपकारणाभावादिति चेन्न
अनंतत्ति प्याहानवासनां हेतुतामपेक्ष्य प्राथमिकत्वस्य ज्ञान व्यक्तिप्रागभावस्यैव
हेतुत्वं कल्पने लाघवात् तथा च लाघवात् कारणत्वेन प्रागभावसिद्धिः किं च अन्य
त्र कर्मजसंयोगे कर्मणः संयोगं प्रति न समवायेन हेतुता कर्मशून्ये तदुत्पत्तेर्व्यभि
चारात् नापि कालिकसंबंधे न घटकर्मणस्तंभाकाशसंयोगापत्तेः तस्मात्स्वजन्य

संयोगप्रागभावत्वात्संयोगं कर्मणःकारणतावच्छेतिप्रागभावसिद्धिः एवं अनेक
तंतुकपालादिस्थले तत्तत्तंतुसंयोगानामभिन्नसमवायेन हेतुता संयोगेभ्योऽहि विना
त्रनिष्ठेभ्यः पटस्याधिकेषु त्वतैव्यभिचारात् कालिकेन हेतुत्वे तु कालिप्रसंगात्पु
कत्यादिष्वजन्यपटप्रागभावत्वं ज्ञानेन तेन हेतुतावच्छेदकत्वसिद्धिः एवं दाहेऽन्यभावः
तिबंधकाभावत्वेषया कारणं तस्याधिकारणरूपत्वे तावदधिकारणानां का
त्वात् अभावव्यतिरेकेण कारणतावच्छेदकस्याधिकरणे दुर्वचत्वेन त्वेन तदयोगात् त्वे
तामावोऽपि लाघवाद्धि तिभिन्न आवश्यकः एवं प्रतिबंध्वंसं तेण मोक्षस्येव दु
त्वात् ध्वंसोप्यावश्यकः तथाहि न तावन्नित्यसुखाभिव्यक्तिः सुखेवदभिव्यक्ते
त्वे इदानीमपि तत्वेन मुक्तिसंसारयोर्विशेषप्रसंगात् न च नित्यसुखाभिव्य

र्मुक्तित्वमयोज्यपरोमन सेति मतं साधु जन्यभावस्य विनाशित्वनियमेनैककज्ञानव्यक्तेर्नि
त्तिकहानापत्तेः अत्रिव्यक्तिपरंपराच जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नेशरीरस्य हेतुत्वेन तदभावा
ज्ञानस्यासात्यंतिकौ दुःखध्वंसो मुक्तिः आत्यंतिकत्वंच स्वसमानाधिकरणदुः(
खप्रागभावासमानकालिकत्वं इदानींतुकदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रागभाव
समानकालिकत्वात्स्वेत्यादिः इदानींतनास्मदीयदुःखध्वंसस्य स्वपुत्रिकालैदुःखविसमानका
लिकत्वसत्त्वात्प्रागभावेति उपात्तदुःखध्वंसस्य तत्प्रागभावासमानकालिकत्वान्
दुःखेतितन्मूल अत्र मोदत्वं तत्तालेनानान्तिमन्यूनेन रूपणानत्वज्ञानानां मिथ्याज्ञा
नवासनानिवृत्तौ रागद्वेषमोहानां निवृत्त्या कर्मनिवृत्तिरेव नपूर्वसंस्कारान
श्वरतत्कर्मोत्पन्नानामपि नादृष्टोत्पत्तिः अत्र दृष्टहेतुमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्रागभा

पिंगलामनवचनोनस्य १ तिकाशिचक्रं अथ याकथहचक्रं तथ्रतज्ञे प्राक् प्रत्यक्
दक्षिणोत्तरक्रमस्त्र पंचचक्रयोगतः कोष्ठानि षोडश शास्त्रस्तु तेषु वर्णान् क्रमाल्लिखेत्
प्रथमद्वयमेलात् द्वितीयप्रथमेन या द्वितीयमन्यतस्मान्यतच्चान्यदपि कल्पयेत् तत्रको
ष्ठचतुर्विलिखेत्तत्तत्पंचमादरं एवं चतुर्थवर्गेषु कोणानावधि समालिखेत् स्वमाद्यक्षरं यत्र
कोष्ठे संदृश्यते ततः सिद्धादीन् गणयेद्यावत् स्वं नामादक्षरं दर्शनं सिद्धिः सिद्धो जपात्सिद्धो त
द्विगुणात्सिद्धसाध्यकः सिद्धसुसिद्धः संप्राप्त्यादिसिद्धारिं तिमोहनात् साध्यसिद्धो न संक्लेशा ने
साध्यसाध्योतिदुःखदः साध्ये सुसिद्धो जनना त्साध्यारिः स्वाधिपं हरेत् सुसिद्ध सिद्धोध्य
नात्कसंदशापधे सिनं सुसिद्धसाध्यो जपाद्धेः सिद्धिः स्यादनोन्यथा सुसिद्धसुसुसि
ध्यस्तु पूर्वजन्मकृतश्रमः तस्मात्सर्वसिद्धीनां साधनप्रयोजयेन्मनुं अभिचारे रिपोरेवं प
दि स्यात्तद्विपत्तये सुसिद्धारिरशेषेणस्वकुलस्य नाशयेद्ध्रुवं अरिसिद्धः सुतं हन्यादरिसाध्यः
स्वयोषितं अरेः सुसिद्धमंत्रस्तु कुलोत्सादनकृद्भवेत् अर्यरिः स्वात्महा मंत्रः संप्राप्तेपि वसु
निश्चितं पिंगलामतेनु यथोक्ता सिद्धसिद्धस्तु तत्साध्यो द्विगुणं जपेत् तत्सुसिद्धो ग्रसेदेव
तदरिर्बान्धवापहः द्विगुणाज्जपात्साध्यसिद्धः स्तत्साध्यस्तु निरर्थकात्तत्सुसिद्धसाध्य ज
पात्तदरिर्गोत्रजापहः सुसिद्धसिद्धोर्द्धजापात्साध्यो द्विगुणजापतः तत्सुसिद्धो गृहादेव
वतद्धरिर्जातिजानहा अरिसिद्धः सुतं हन्यादरिसाध्यस्तु कन्यकां तत्सुसिद्धस्तु

॥ ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ अथ यामित्रशोधनं लिंदायां बालं गौरं स्वुरं श्वे
तां श्यामीं क्रमेणुकाशिणु क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां स्पन्दयन्त्ताः अ
स्यार्थः द्वादशराशीनां कचटतपयवर्गाः स्वरसंख्या वर्णाः ज्ञातव्याः चतुः द्वि
द्वि द्वि पंच पंचकाः चतुः संख्याः कन्यायां अंअः द्विवर्णौ शादयः अंअः शं षं सं हं लं
सोकं न्यातथा च मेष१ वृष२ मिथुन३ कर्क४ सिंह५ कन्या अंअः श तुला व
श्चिक धनु मकर कुंभ मीन स्या आद्वादश रंगतं गणयेत्तावत्काद्वारात् ए
कपंचनववांधवान्नताद्वैवषड्द्वादशमाम्न सेवकाः वद्धिता नुनयन्तु योषिकाव
द्वादश चतुरद्यातकाः अथ वै लग्नो धनभ्रातृबंधुपुत्रमित्रकलित्रकाः मरणध
र्मकामायव्ययद्वादशाराशयः तथा च स्वद्वितीयराशौ योनं वैधनदः पंचमराशौ पुत्र
दः सप्तमराशौ योना यौ प्रदः एवमन्यदप्यूह्यं मंत्रराशौन दावयोऽष्टौ वश्रावज्ञामा
लवं यवपनातिनदेवसाध करणाधिराशिन दोवं ॥ तथा सपनच्च प्रगायनवे
न यर्थमंत्रार्थताचां विनिगमकाभावात् राशिचक्रमधिकृत्य ॥ नमंत्रायव र्णैनः
मावर्णी प्रदारेण चगणये द्वादशलुषण्ठं वाच्य कुमं द्वादशं तु वा ॥ रे यो मंत्रा द्यवर्णास्या
न वनस्थितिं भवेत् इति प्रयोगमुद्दिश्यते वराजवचनाच वस्तुतस्तु प्रकाशंप
स्यजन्मदीतस्याजन्मर्दीतो भवेत् वनछंजन्मनं यस्यतस्य नामार्द्दतो वदेदिति

२ धे सिद्धसाध्ययुग्मं कार्यं विलग्नवित्तस्थानत्रयं सर्वमेवांते सिद्धं सुसिद्धमथवारिपु
मंतस्यं परीक्षेद्धनात् वकारायासज्वलितं तं न त्वं वर्जयेन्मतिमान् नारायणीयेलिदुख्य
र्णं त्रचरोपस्थास्तं वः सच विनिन्दितः अश्वदूतौ भवतो पद्मयो वः इत्यय संज्ञितः अंतस्थं
तं विज्ञानीयात् तदन्यो वर्गं उच्यते अथ द्यूतार्णचक्रं प्रापन्नोभयदु प्रार्थं रुद्रस्यार्णरुः कारं त्र
लोकलोपप्रायस्वलौ यो गोषु भेदतः वर्णाः क्रमात्स्वरं सौ तु रेव संशगतौ नदा अस्पा
र्षः कचटतपयवर्गाः सर्वाख्याः क्रमेण मात्रावर्णान्द्रदशबीजानि भवंति अं सौ स्वरौ
अः अः ता ओ सप्तास्यौ लहं इति वर्णानुयंद्रे वर्णा अन्ये मात्रकावर्णाः क्रमेणार्णौ नक्षत्रयाः
तेन प्रायं इत्यादिषु रेये लेमे ये टरे यरे रे यरे रे रक रत्ने के त्ने प पे टरे य रवत्ना इत्यसां द्वेक
चि चतुरेके का द्वे क द्वि त्रे क द्वे द्वे त्रे क द्वि त्रे का त्रे के क त्रे क द्विः चतुः संज्ञाक्रमेण अश्व
र्णीवत्स्यस्वरलग्नमेव संयुक्ता नक्षत्रेषु प्राक्षरं ग्राह्यमिति संप्रदायः तस्मात् अ आ अश्विनी
इ भरणी ई उ कृत्तिका ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी ए मृगशिर ऐ आर्द्रा ओ औ पुनर्वसु क पु
ष्य ख ग आश्लेषा घ ङ मघा च पूर्वाफाल्गुनी छ ज उत्तराफाल्गुनी झ ञ हस्त ट ठ चित्रा
ड स्वाती ढ ण विशाखा त थ द अनुराधा ध ज्येष्ठा न प फ मूला ब पूर्वाषाढा भ उत्तराषाढा म श्र
वण य र धनिष्ठा ल शतभिषा व श पूर्वाभाद्रपद ष स ह उत्तराभाद्रपद अं अः ळ क्षः रेवती

पत्नीपुत्रसहोदरसाधकापह प्रसिद्धैर्यद्भवेन्नाम किं वास्य जन्मनाम च पत्नीनां
पुष्पपाते च गुरुस्मरणाय ख्यातं भवेत् नाम्नस्तस्यैव वर्णानि विभक्तानि च का
रयेत् अन्यच्चापि लोके प्रसिद्धनामाधमानापि चात्तयाहृतं स्वप्ने जागर्ति
येनासौ दूरस्थस्य च प्रभाषते वदत्यन्तत्स्वकोत्तन्नाम गण्यमेव तु रुद्रयामले
मातापितृकृतं नाम यच्चाप्यभिजनैः कृतं विलिख्यतस्यैव वर्णान् स्वरव्यंज
नभेदतः तथैव मंत्रबीजानि ततः शोधनमाचरेत् बिंदुर्दुबिंदुकोपस्थानी
जिव्हाघ्रिसंभवः संकुलोच्चरणाद्वा तन्मधिकारमेवच अथ यं भ्रं शादानां लदोलस्का
खंड चतुष्टये मंत्राद्यैः सदैवं कनामवर्णं च शोधयेत् व्यंजनं व्यंजनान्येन स्वरैः सा
ई स्वरांस्तथा आद्यमाद्येन संसोध्य द्वितीयेन द्वितीयकं मंत्रे चाप्यथ वानाम्नि वर्णास्य
विषमापदः तदा मंत्रं समारभ्य समं यावत्स्त्रयो नयेत् आद्यंतयोः सिद्धिवर्णे मंत्रे यस्मि
न्वरानने अचरे सोऽपवास्तेन सभवेत् सर्वसिद्धिदः साध्यांतादियुतो यस्तु अति हृद्यराः
सिध्यति आदावंते तु सिद्धस्तु सर्वकामविभूतिदः आदावंते रिपुर्यस्य भवेत्तस्यान्तसमं
त्रकः स्यान्न च युता रिपोः मंत्रो नस्तु समो मतः शत्रुर्भवति यदा दोर्मध्ये सिद्धस्वदंतको
साध्यः कष्टेन कार्यकासिद्धिस्तस्य फलं तस्य लंभवेत् अंते यदि भवति रिपुश्च समेम

इई एरचट कफरसा अभ्युन्नयः उऊ ओगजडदवलला भूमयः ऋॠ औपनठध
३ मवसाः ऌॡ लाविलॡ अंङञणनमशाहः अकाशाः अः पंचभूतात्मकः अथ
टपदचक्रं षटपदं चक्रमालिख्य प्रागादि कुद्दलेषु तु अकादिवर्णानेकैकं लि
खेन्निः खंदकूटकान् स्वनामाद्यक्षरं मन्त्रदारभ विचारयेत् उदिते संपद्बुद्धि
ष्ठाद्वितीयसंपदोदये: तृतीये तु धनं विद्याच्चतुर्थे बंधुविग्रहः पंचमे संशयात्मा
स्यात् षष्ठः सर्वविनाशकः अथ धगणागणचक्रं हस्तस्वातीकृत्तिमृगपुष्यमैत्रा
श्वरेवती पुनर्वसु अनुरिति भानि देवानि मात्रका इवीं त्र एत्रयं चार्द्रभरणी रोहि
णीतथा मर्त्यीक्यगणा पो कोभान्येतान्य विशारदैः चित्राश्लेषामूलमघे घनि
ष्ठाज्येष्ठाकेतथा वकरगाः कृत्तिकेन्द्राग्नीरक्षोगणाभ दारुणा एकयोरुत्तमा प्रीति
देवपुंसोस्तु मध्यमा देवैमर्त्यैर्रपि सद्द्रूम सोवैर मुच्यते एवं बुद्धा तु योमंत्रं विध
नामुनियोजयेत् तत्राश्विनीमृगपुनर्वसुहस्तस्वातिपुष्य धान्यं श्रवणारेवत्यो देवगणा
भरणीरोहिणी पूर्वात्रि उत्तरात्रि आर्द्रा मनुष्यगणाः अन्ये राक्षसगणाः एकगणस्य योः प्री
तिरुत्तमाः देवपुंसयोर्मध्यमा उभाभ्यां रक्षसोवैरं साधकामंत्रोद्धारतोऽह्रं दं अ
थानिचक्रं अथ प्रवेभाजफलिह्य पंचवर्णानुक्रमे योनतो मूषकः ष्ठागगैकमशस्त
तोपिमदिवी आद्या पुनर्सोरभी आद्या सौमगमंडलो कपिरो वन्हयंवानरः

साधकाद्दरान्संवादनमध्ये तं गणयेत् जन्मसंपत्तविपत्क्षेमप्रत्यरिसाधकोवुधः
मित्रंपरममित्रंच जन्मादीन्पुनः पुनः द्विपद्ध धः इत्यरिश्चपदिस्याऽप्यमुनाविभिः

अथ अकडमचक्रं हादशद्वारे लिखेचक्रं वर्णान्रुद्रवीदितः
क्रमात् न्नामायेस्ति द्वसाध्यास्फलं तेषां विनिर्दिशेत् सि
द्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः सुसिद्धं जाप्यमा
त्रेणसाधकंमद्दयेद रिः सिद्धोनवैकवारेण सुसाध्योरसदसा
द्धिषु सुसिद्धस्तुमन शोधु रिपुर्वेदादथमानुषु इदंच चक्रंगो
पात्तविधायेऽथ वश्य कं इत्यकडमचक्रं अथाकुलाकुलचक्र
कं कुलाकुलपरी दात्रींप्रकारं ते धुना वामनिम्न
मंजलाकाशपंचास स्वरपर्यः क्रमान्त पंच ह्रस्वाः पंच दीर्घाः विद्वंसंधि सुभवा
पंचशः कादयः पश्चल सहांताः समीरिताः साधकस्यादारं पूर्वमंत्रस्यादिमदक्ष
रं यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात्सकुलं च मंत्र वाईवेवाकरौ मित्रं मात्मेयस्यादिमा
क्षरं पार्थिवानां मक्षरां शत्रुत्वेनाकृतं मतं अप्यग्नेयं स्यान्मसंशत्रुं मस्तोजसं
तथा एषाम पिचरत्वैजाम विरोधिनु नाभसं यस्यारिरुद्धानकुर्यात्मेलनं बुधः

6

४ श्चैव कुकरः तवर्गो नागरस्तु क्रौ मूषकश्च पवर्गकः यवर्गश्च मृगो ज्ञेयः सवर्गश्चा
पि मेषकः गरुडभुजंगयो वैरं तथा च मृगसिंहयोः मार्जारमूषको वैरं तथा कुर्कुटमे
षयोः भुजंगसिंहयोर्मैत्री मैत्री मेषकमूषयोः लोकादन्यच्च विज्ञेयं व्यवहारप्रयोग
तः अकडमचक्रम् धनादिकं विदित्वा मन्त्रोसिद्धारिकेपि च एवं तत्त्वं धीमद्भिः
वैफल्यं यदतोन्यथा दक्षिणोत्तरायणं कुर्यात्समपंचकमुत्तमं प्राक्प्रत्यगायतान्पंच मा वे
नुरेखाश्चकल्पयेत् द्वौ द्वौ स्वरौ लिखेद्विद्वान् पंचकोष्ठे तथापरान् षड्भेकमेकमालि
रव्य कादिहांतं ततो हरं एकैकमेकादशसु त्रिकेषु मतिमान्लिखेत् साधकाद्वि भूमिगि ठो:
रि समनगजाराममनिर्णिषुवह्नि षड्त्रिकैः गणयेत्साधकस्यार्णं स्वरव्यंजनभेदनात्
इंदुनइवनयनर विपंचदशान्निभिः श्रुत्याम्यायुधनागेंदुनवभिश्च तथा मनोः नाना
र्णांकोष्ठकमथोध्वाद्यं तन्निहितं क्रमात् हन्यात्कोणगुणैनैव पंचवर्णं पंचभिर्यथा एवंप
र्यवसन्नास्तेयशांकोंकाः समासतः हरुमीननरोध्यान भावकाः साधकाद्धरं मंत्रवर्णेषु
नंततं जगाम् भानुनिम्नगाः नामाद्यक्षरादेकवकदष्टमन्मादिकं बुधैः ज्ञातो भयोरहः संवि
द्यादधिकं शेषमंकवित् उक्तं च वसुभिर्भागमाहारेदुभयोरपि वा हृत्स्वं यद्वहः शेषेनसाध
मर्णं प्रकीर्तितः धार्यते यस्य ये मंत्रैगरुडीताञ्जनान्तःस्यैः तेदमा वे सधनं धनिकं न कदाच

चनः अओमस्तु विज्ञानीयात स्मात् स्वंपरित्यजेत् अस्यार्थः साध्यार्णेन स्वरव्यंजनवर्णे

१६	२१	२	१२	१५	६	४	३	८	८	९
अ	आ	इई	उऊ	ऋॠ	ऌ	ए	ऐ			
अ आ	इई	उऊ	ऋॠ	ऌॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व	स	ष	श	ह
१	१	७	४	८	३	७	५	४	६	३

साध्यांकाः ६।६।६।०।३।४।४।०।०।०।०। साधकवर्णा
दितीयक्रमेण धनेअंकः अंकमात्रे विशेषः
साधकवर्णाः ३।२।५।०।०।२।२।८।४।४।१
ऌएथऋस्पतथासाधकेनोनाद्वेरारयाचे
इद्वाधकान्तरंयद्विरंस्य कोष्ठगुरणात्
फलान्तथैवदिगगार्धकान्नुपिकुर्या
त् नाम अचऊत्यादि तिनामासर
स्वरव्यंजनसमुदायात् अकठवा
दिति वर्गचतुष्टयमित्यात् अइउऋऌएऐओऔअंअः अवर्गाकादिगं
तः कवर्गः ठादिफांतः ठवर्गः बादिहांतो बवर्गा एते एकादशैकादशा
क्षरा श्चत्वारो वर्गाः अस्मात् अकठबात् अष्टभिमार्गेहृते सति अमये।
साध्यसाधकांका वर्गयो शेषस्याधिकरूपस्यस्यालं अल्पस्य धनित्वंच

५ ज्ञेयं एवं पर्य्यवसन्नाऽइत्यादि सार्द्धश्लोकस्यायमर्थः एवक्रमेण समासतः
संक्षेपेण पर्य्यवसन्नाः फलिता गुणिकांकाः अत्रायं संकेतः रव्याद्यंकानुत्त
द्वराशिस्थाकोष्ठसंख्यया गुणितान् अष्टाभिर्हृतानृहृत्वा अवशिष्टकाः
फ्रू रू मीनेननरौद्रौमेभावको साधकादारेषु गुणकांका भवंति दिगाद्यंकान
त पि तद्वर्णस्थकोष्ठसंख्यया गुणितान् अष्टाभिर्हृतानृहृत्वा अवशिष्टकाः
तत्तत्सन्नगम्भानुनिमगांमंत्रादौ गुणकांका भवंति अंकसंकेतक्रमस्तु अं
कपंक्तौ वक्ष्यमाणोऽत्र य एतेन षड्कालेत्यादि अनंतरं वक्ष्यमाणं चक्रमुद्धृतं
अथापरं रूपेण धनं षड्कालकालचिदग्निसमुद्रवे [illegible] दाः रवाकाशसूना
दफ्नाः खलु साध्यवर्णाः युग्मद्विपंचविषदं वरयुक् श शांकव्योमाब्धिवेदश
शिनः खलु साधकाणाः नामाक्षरलादकवबाजज्ञभक्षशषंसलोभयो रधि
कश्रेणमरणं धनं स्यात् अस्यार्थः षडादिकैः साध्योर्णस्वरव्यंजनरूपेण प
धकृतान् गुणितानां रकृताः तथा साधकानामाक्षराण्यपि युग्मादिभिरंकैः गण
येत् शेषं पूर्ववत् ज्ञेयं फलतो नकश्चिद्विशेषः अथ कादिमते ऋणधनशो

सिंहश्वोशश्च सर्पश्वक स्त्री योनिस्तु ना नामतः स्वषनुकं विडाल मौर भीम हिषी मेढ्रलाख्या
नकूलनकुलः किरीटी हस्ती विरोधकरस्तु गोव्याघ्रगजसिंहमश्वमहिषं श्वैणं च बभ्रूरगं 10
वैरं वानरमेषकं च सुमहत्तद्विडालौंदुरं लोकानां व्यवहारतोपि गदितं ज्ञात्वा त गलकोत
मे अथ फलचक्रम् अश्विन्याद्यालिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकं त्रिनाडीवेधनक्षत्रम
श्विनाद्र्यपुनर्गोत्तरा हस्तेज्येष्ठामूलवरुणः पूर्वाभाद्रपदस्तथा याम्यसौम्यगुरु योनिर्मित्रा मित्रा
नलाकं धनिष्ठाचोत्तराधन्या मध्यनाडी व्यवस्थिताः कृत्तिकारोहिणीसर्पमघास्वाती
विशाखके उत्तराश्रवणा पौष्णं पृष्ठनाडी व्यवस्थिताः योनिः पूर्वफाल्गुनीजला
कथं पूर्वाषाढा एकनाडी स्थिता यस्य गुरुमंत्रस्य देवताः तत्र द्वे षष्ठ सांत्वलं क्रमे
शापकत्समादिशेत् तत्राश्विनी आर्द्रा पुनर्वसु उत्तरफाल्गुनी हस्तज्येष्ठा मूल श
तभिषा पूर्वाभाद्रपदा आद्यनाडी स्याः भरणी मृग शिरः पुष्य पूर्वफाल्गुनी चित्रा
अनुराधा पूर्वाषाढा धनिष्ठोत्तरभाद्रपदा मध्यनाडी स्याः कृत्तिका रोहिणी आश्ले
षा मघा स्वाती विशाखोत्तराषाढ श्रवण रेवत्यः पृष्ठनाडी स्याः एकनाडी स्या गुरु
मंत्र साधकानि निषिद्धाः भिन्न स्यात्तु उत्तमाः अथाष्टवर्गचक्रं वर्गशुद्धिं समासाद्य मंत्रं द
द्यानुरूत्तमाः अवर्गः पक्षिराजो ज्ञेयः मार्जारश्च कवर्गकः चवर्गश्च तथा सिंहः टवर्ग

६ यस्य यस्याः धमर्णं तत्तस्येष्टा अथाहरचक्रंभेदे हरचक्रं षड्दलं
च सिद्धादिचक्रमेरणच राशिनक्षत्रचक्रेच स्वकुलाकुलमेवच अ
कडमं चाकथचवर्गचक्रं तथैवच उक्तानि नवचक्राणि मंत्रसिद्धि
कराणिच नवचक्रविशुद्धात्मा मंत्रोभिष्टाय कल्पते गराचक्र
विचारोपि केषांचित्संमतः प्रिये अथातः संप्रवक्ष्यामि हरचक्रम
भेदयं यज्ज्ञात्वा ज्ञानवान्लोके जायते मंत्रवित्तमाः अन्यथा वर्जयेत्
मंत्रः मित्याह भगवान्निति तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यः शुद्धिं संविचारये
त् कुर्याद्देवेशं तु देवानां तारकोष्ठ सुसंज्ञिभं तन्मध्ये विभजेत्कोष्ठच
तुःकं कर्णसूत्रकं ताराकोष्ठं राशिकोष्ठं तेनदिक्षु चतुःकोष्ठानि मध्ये
कोष्ठमेकं विदिग्गतकोष्ठचतुष्के सूत्रचतुःकं पातयेत्तेन द्वादशकोष्ठा रा
त्मकं राशिचक्रं भवति पातयेद्दिक्षु दुर्गेषु वारणी तारं चमैं रवी कर्ण

धनप्रकारः नामाक्षरमारभ्य यावन्मंत्रादिवर्णकं त्रिधा कृत्वा स्वरैर्भिद्यात्
दक्षद्विपरीततगं कृत्वाधिकृकृत्यणा ज्ञेयं ऋणं चेत् मंत्रमुत्तमाः स्वयं चेद्धणी चे 12
त्मंत्रं त्यक्त्वा पूर्वं कृत्वा यतः अंकेन नामाद्यक्षरं साधकस्य नामाद्यक्षरमारभ्य
मंत्राद्यक्षरपर्यंतं गणनेन साधकराशिः मंत्राद्यक्षरादि साधकनामाद्यक्षर
पर्यंतं गणनेन मंत्रराशिः अथ अन्यत् साध्यनामाद्यक्षरमारभ्य विपरीत
गं साधकनामाद्यक्षरं यावत् त्रिभिर्गुणयित्वा स्वरैः सप्तभिर्विभजेत् शे
षं पूर्ववत् अन्यत्प्रकारः साध्यमंत्रद्विगुणितं साधकेन समन्वितं अष्ट
भिश्च हरेत् शेषं तद्द्विपरीतकं अथ सार्धः मंत्राक्षराणि स्वरव्यंजनरूपेण
पृथक् पृथक् कृद्विगणयेत् साधकनामाक्षराणि स्वरव्यंजनरूपेण पृथ
क् पृथक् कृतानि तेषु संयोजयेत् ततोऽष्टभिर्हरेत् अयं मंत्रराशि स
एवं साधकनामाक्षरराशि स्वरव्यंजनरूपेण पृथक् पृथक् कृतानि द्वि
गुणितानि स्वरव्यंजनरूपेण पृथक् पृथक् मंत्राक्षरैः संयोजितानि अ
ष्टभिर्हरेत् एवं साधकराशि एवं यस्योत्तमर्णो यो मंत्रः स तस्य शिष्याः

स्किंचित्प्रलेपयेत् विस्तीर्णमुखभांडांतः कुंभकारकरोद्भवां मृत्तिकां लेपये
त् तत्तानिवी जानि रोपयेत् कुंडल्याकारयोगेन यन्त्रादूर्द्ध्वमुखानि वै मुष्कं
ततां मृपात्रोर्द्धभांडे देयमधोमुखं ग्पात्तपेद्धारणात्तैलं ग्राहयेत्तं चरक्षयेत् 13
मासाईचैव ततैलं मासार्द्धं तिलतैलकं नस्यं देयं मृतस्यैतत्तत्समाहरूप्यहि
तेरतः तज्जीव्यते हि तत्स्य संगतो नापियमालयं रोगापमृत्युसर्पादिमृतो जी
विति तत्त्वयं पुंभुक्तापारदं तु त्यं तेन तैलेन मर्दयेत् नस्यं देयं मृतस्यैव कालद
ष्टस्यराद्धस्तात् जीवमायाति नोचित्रं महादेवेन भाषितं पुष्यभास्करयोगेन
गुडूचीमूलमाहरेत् कर्षमुष्णजलैः पीत्वाग्र्यल्पमृत्युहरं भवेत् उक्तयोगाम
यमंत्रः ओं अघोरेभ्योथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नम
स्ते रुद्ररूपेभ्यः इति मृत्युसंजीविनी विद्या १३ इति श्रीनित्यनाथविरचि
ते कामरत्ने निधिदर्शनांजनादि मृत्युसंजीवनी नाम त्रयोदशोपदेशः १३
ग्पूष्य विषनिवारणं शंभुनोक्तं समासेन विषंस्थावरजंगमं कृत्रिमे योगजं
चैव वृश्चिकाद्यं च सर्पजं क्रमाद्वक्षणामेतेषां मंत्रयुक्तं वदाम्यहं नामवत्से
विषाणां तु शंभुना कीर्त्तितं पुरा वकुरो वत्सनामं च मुस्तकं पुष्करं विषं क्रूरं
शाठंकमंठं च हरिद्रं कालकूटकं इंद्रवज्रं चैव वज्रं हरितं गालवं विषं श्रृंगी
कर्कटश्रृंगी च मेषश्रृंगी हलाहलं शाकुंकरक्तश्रृंगी च हपुंजनं पुंडरीककं
संकोचं मधुपाकं च रोहिणं मंथरं तथा पंचविंशतमे मे दैर्विज्ञेयं स्थावरं वि ५४

तद्वर्त्तितिलकादेवनरोदृश्यो भवेध्रुवं नमांसं च शिवामांसं ग्राहयेद्यत्नतो बुधः प्र
थमं रजस्वलायाश्च रुधिरे एव वर्त्तिं कुरु त्रिलोहवेष्टिता सा तु मुखस्था दृश्यका
रिणी कृष्णमार्जारमुंडे तु रू क्ष गुंजां प्रदापयेत् तत्फलं वदनस्थं हि सा दृश्याद 14
दृश्यकारकं कोकयोः नयनं वामं गरुडेन प्रवेष्टत् सा वटी मुखमध्यस्था
अदृश्यं कुरुते ध्रुवं दिवाभीतस्य नयनं त्रिलोहेन प्रवेष्टितं मुखस्थं कुरुते
दृश्यं यथेष्टं विचरेन्महीं रुदन्ती चैवानुराधायां वंदारात्प्रसवन्दाकं ज्ञा मुखे प्र
क्षिप्य मनुजो दृश्यः स्यान्नात्र संशयः सारवोटकौ स्य च वंदाकं नक्षत्रे मृगशी
र्षके गृहीत्वा यानमात्रेणाप्यदृश्यो जायते नरः भरण्यां तु समागृह्य वंदाकृ
पीससंभवां हस्तेन धारयेददृश्यस्यात्तथा सांबानिंबवन्दाकं करे गत्तरषाढायां
मश्लोक वन्दा संभवां वंदां धृत्वा ह्यदृश्यः स्यात् द्विन्त्यां बिल्ववन्दाकं वंदाकं वा फ
रे धार्यमदृश्यो जायते नरः इत्यदृश्यकरणप्रयोगाः अथ मृत्युसंजीविनी मृ
त्युसंजीवनी विद्या प्रवक्ष्याभि समासतः लिंगमेकोत्तरं शाधःस्थापयित्वा प्र
पूजयेत्तत् नवं घटं च तत्रैव पूजयेल्लिंगसन्निधौ रुद्रं लिंगं घटं चैव वस्त्रेणैतो
केन वेष्टयेत् चतुर्भिः साधकैर्नित्यं प्रतिपत्क्रमेण तु एवं प्रतिदिनं कु
र्यादघोरेण समर्चयेत् पुष्पादिफलयाकांतं साधनं कारयेद्बुधः फला
नि पक्वान्याद्यापूर्वोक्तं पूरयेत्घटं तं घटं पूजयेन्नित्यं गंधपुष्पाक्षतादि
भिः तु षडंगेन ततः कुर्याद्धीजानां घर्षयेन्मुखं तन्मुखे वह्नित वर्त्तिं किंचि

ज्ञाकरै देवी कालिका मातांचंडी आईचांदे सूर्य मुनि हर लेमुंजि कूटै राम आज्ञा
सिद्धि हुडुक वारत्रयाभिमंत्रितधूल्या पुष्टिं प्रेगाते कपाले धारै रे स्वाभवति
नान्यथा इति श्रीनित्यनाथविरचिते कामरत्ने नानाकौतुकं नाम एकादशोप
देशः ११ अथ काम्यसिद्धिः पुष्यार्के तु समागत्य मतलंबितार्कसंभवं अंगु
ष्ठप्रतिमां कुर्यात्प्रतिमां तु प्रपूजयेत् गणनाथस्वरूपं च भक्त्या रक्ताश्वमा
रकैः कुसुमैश्चापि गंधाद्यैः विष्णुपाशी जितेंद्रियः पूजन्नाममंत्रैश्च तद्वीजा
दिनमोंतकैः यान्यान्प्रार्थयते कामान् मासेनैकेन तांल्लभेत् लोके काम्य
सिद्ध्यर्थं मासमेकं प्रपूजयेत् जलेशवीजमाहुः पंचांतगं शशिधरं वीजं
गणपतेर्विदुः ॐ ह्रीं श्रवेदया ॐ ह्रीं फट् स्वाहा अनेन मंत्रेण रक्ताश्वमार
पुष्पाणि घृतसोद्रयुतानि च जुहुयात् वांछितं ददाति ॐ ह्रीं श्रीं मानसे सि
द्धिकरी ह्रीं नमः अनेन मंत्रेण रक्तपुष्पमेकं जपित्वा नद्यां दिदेत् एवं लक्ष
जपेन ततो भगवती वरदा अष्टगुणानामेकगुणं ददाति अथ काम्यसि
द्धिः कृत्तिकायां स्नुहीवत्स वंदाकं धारयेत्करे वाक्यसिद्धिर्भवेत्तस्य महा
श्चर्यमिदं स्मृतं मंत्रेणाग्राहयेत् स्वातीनक्षत्रे वदरीभवं वंदाकं तत्करे धृत्वा
यद्यत्तु प्रार्थ्यते नरैः तत्तत्सर्वं प्राप्यते सर्वमंत्रमंत्रैश्च वक्ष्यते ॐ अंतरिक्षाय

गुं तूरवेताानि[?]जानिचैवसंयुतं. निरवनेत्रवकं ध्मम्भृम्यांतु वल्लिसृजासमन्वितं
सिद्धे तत्कत्तपर्यंतं तद्वीजानि चाहरेत् ततद्वीजे कृते वक्रौ तत्ततूपं भवत्यलं
रत्येवं कौतुकं लोके नानारूपस्यदर्शनं मुक्तवीजोभवेत्तस्य रूपेण तान्न कार्या वि
विचाररत हरितालं च शिलाचूर्णो मंगुली तैलभावितं तद्धिद्रेवसत्रं शिरसि स्थि
तं पश्यति वह्निवत् तथैवांकोलतैलस्य स्फुरत्येव न संशयः सिंदूरं गंधकं
तालं समं पिष्टा मनःशिला तद्विप्राव स्त्रघृकू वासोराज्ञौ संदृश्यते ऽग्निवत्
दूरे पिस्थित लोकस्य राज्ञौ तु कौतुकं महत् खद्योतं तालचूर्णेन ललाटे तिल
के कृते राज्ञौ संदृश्यते ज्योतिस्तस्मिन्नस्या नेत्र कौतुकं मुनिपुष्परसैः पुष्पै
र्घृष्ट्वा ज्ञातांजनं ततः ग्भ्रूजिताक्षो नरः पश्येत्स्म ध्याने तारकं जनः वाप्यं वा तीकू
वीजं चनक पाल्ले मदासह तज्जातवीजं मूलं वा मुखे प्रक्षिप्य मानवः शत
योजनपर्यंतं पश्येत्सर्वं पथ्यां ततः वारिमक्षिकयासार्द्धं तांबूलं यस्य मद्दाए
दीयते निरंत्यरेत तस्य हृध्यो वायुस्तु कौतुकं ॐ नमोभगवते रुद्राय तत्डुमरे ष्व
ग्ग्य बहुरूपाय नानारूपधराय हस हस नत्य नत्य तुदर नाना कौतुकं द्रजाल
दर्शकाय ठः ठः स्वाहा ग्भ्रनेनसर्वयोगानामभिमंत्र्य सिद्धिः इति नाना कौतुकसि
द्धिः वसुमती महोमां चांद्रसूर्यमो हो वरग्भ्रंगेको पर खांडा फफूटे रता के रेग्प्रा

ष्ठापयगुरौ कार्या ललन्त स्त्राभपूदास्यत्ना ललहेतुमेकति स्तकं धारागे सर्वमुं
डिनं दत्वा तिलकमाकरांपिगुरां धनुर्भिर्ने धयेत् लज्जस्य तिलकं वा शो।
विद्धस्तेव न संशयः रवौ धनू रक्तैकांड रक्ते हानि जामामामारो ॐ अमुकार ॐ
मुकं ॐ अंग ॐ अमुकार ॐ आमुक टाई मामारो विदग्धा देवगराह रहसासी ॐ
मुकामारो रदै वैजारापी ॐ अर्जुन हृ ह्न भवानी र ॐ आज्ञा एतन्मंत्रं पठित्वा
यस्य यद्दंगे मारयेत्तदंगं विद्धति किंतु प्रथमपरीक्षायां धानिमंगल्ला ह
निमृत्तत्वा स्त्रराजस्य वंधुमानीय धनुर्भिकां दं ... तत्समारां दत्वा तं गुरुं
ऋतत्सम्यवापुष्पहारमेकं दत्वा मुष्टिस्थाने हिमुंडिसमेकं मंत्रयित्वा ए
कनारकेरजलेन प्रक्षाल्य कांडत्रयेनल व्हं विद्यां साधयेत् तदा वध्यान
स्यात् ॐ अथ धनधान्यादयकारणं रुद्रे च पूर्वफाल्गुण्यां दाडिमीव दसं
भवं वंदाकं नीधने देयाचाक्षयं भवति ध्रुवं वंदाकं तु भवे रुद्रेव रुवारक
वंदाकं धान्यागारे प्रदात्तव्यमक्षयं भवति ध्रुवं शेफालिकाया वंदाकं ह
स्तायां च समुद्धरेत् धान्यमध्ये तु संस्थाप्यतद्धान्यादक्षयं भवेत् भरण्यां कुश
वंदाकं गृहीत्वा स्थापयेद्बुधः संपूर्णं धनधान्यं तु तत्करोत्यक्षयं ध्रुवं उदुंब
रस्य वंदाकं रोहिण्यां ग्राहयेद्बुधः स्थापयेत्संचितार्थानि सदा भवति चाक्षयं ४८

स्वाहा अनेन मंत्रेण गृह्णयेत् इति वाक्यसिद्धिः अथ गुप्तवेशचौरदेव
दानवादिप्रकाशनं वंशशाखोटवृतस्यागोत्तुरं लक्ष्मणापदं गजाही
रेणसंपेष्टं स्वललाटे तिलके कृते प्रकाशं जायते सर्वं तिच्छ्रणुष्व समाहितः
धनानि यत्र वा संति जारचोरादिकास्तथा गुप्तवेषा महावेषा मंधर्वा
नुयक्षिणी सुराः चतुर्हीनुष्कवदाद्यास्तु यस्लोके स्थिताः कृवं अश्ले
षायां शनेर्वारे स्नायं दाडिमवीज कंरसंसंगतः वचा कुष्ठा कर्प्यां तु
मिजे पद्मसूत्रेमंगलाहृन्यंजनंकारयेहुधः प्रकाशं पूर्ववत्सर्वं
जायते नात्र संशयः अथ धनुर्विद्या इंद्रेणया विद्या पुराअर्जुनप्र
तिप्रति कथिता सा सप्रविंशत्यक्षराकालाश्वेतरक्ताधार ओंकार
शरगुणाश्चाकार एकादशाक्षतसहस्र[illegible]शाक्षाया एतन्मंत्रंप्रा
रंध्यत्वा नवधा पठित्वा आकर्णपूरितेधनुषि पुष्पं मेलयेत् सहस्र
धा भवति कल्लोदशधा भवति महादेवेन इंद्रं प्रतिया कथिता स
प्तदशाक्षरी वेद धनुर्गुणारेषा कोंडवृक्षलज्ञाने ओंओंओं एतन्मंत्रं
पठित्वानुपंचवारं तदाक्षिपेत् सर्वं वद्भवति सर्पकबलितं भेक
मर्द्दगात्रं समुद्धरेत् छित्वा सर्पस्य मुंडंच त्यातपे शोषयेत्स्य पकू पि

19

सूर्यस्य ग्रहणे सोमे चंद्रे सोमं वा माहरेद्बचां चूर्णितां सघृतां भुक्त्वा सप्ताहाद्वाक्पतिर्भवे-
त् इत्येवमुक्तो योगानां मंत्रराजेन शोधितं जप्त्वायुतेन सिद्धः स्यात्स्यात्तैवम दोषे नै-
त् ॐ हूं हयग्रीव वागीश्वराय नमः इति मंत्र धात्रीफलत्रसैर्भाव्यं वचाचूर्णादि
मोमी नावधि घृतेन लिह्येन्निष्कं वा कुष्ठ बुद्धि स्मृति बुद्धि हत्त्व वचाचूर्णं पिबेत्क्षीरैः पू-
र्वमंत्रेण मंत्रितं भोज्यं क्षीरेण शाल्यन्नं सप्ताहे वाक्पतिर्भवेत् सप्तकेसरके चै-
६ द्रा व सर्वं श्रुतिधरो भवेत् वाचाचूर्णं घृतैः दौद्रैर्लेह्यं स्यान्नूर्ववत्फलं पुष्पार्कयो-
७ अशु गे संग्रह्य मूलं स्वेतार्कसंभवं छायाशुष्कं च तच्चूर्णं मंत्रेणो वाभिमंत्रितं कर्ष-
मर्द्धपलं वापि प्रातरुत्थाय संपिबेत् तक्रेण सर्पिषा वापि जीर्णान्ते क्षीरभो- ं मा
जनं एवं सप्ताहमात्रेण कविर्भवेद्विवालकः इति श्रुतिधर कवित्वादिकरसां
त्र्यथ किन्नरीकरणं बिभीतक करण संठी सैंधव त्रिकूट समं समं गोमूत्रेण पि-
बेत्कर्ष किन्नरैः सह गीयते जातीपत्र करण लाजो मातुलिंग फलं मधुः
पलं लेह्यं भवेन्नादः किन्नराधिकमेव च रेवदारु करण ब्रो बा शतावरी
नमाव पत्रकं निशा वचा सैंधव शिगूत्य मूलं पेषं समं समं कर्षैकं मधुसे-
र्पिर्भ्यां मासमात्रेण मालिहेत् कंठशुद्धिर्भवेत्तस्य किंनरैः सह गीयते शुं-
एव ठी च शर्करा चैव द्रोद्रे रसस हसंयुता कोकिलस्वरस्यांत हिका मुक्तिमात्रतः ६८

तोमंजन सेजी त्रिकट

मंत्रेणामंत्रितं कृत्वा मंत्र मंत्रैव कथ्यते ॐ नमो धनदाय स्वाहा इति धनधा २०
न्यादौ यकरस्नं ग्रथपृच्छति धरविद्याविदे रसं पथ्यापामार्गकरणा सुंठी सैं
सा मे ज धवं मरिचं वचा शिग्रु फलं चूर्णं ब्राह्मि प्रत्यग्रं घृतं घृताद्यनुर्गुणा
क्षीरे माज्यस्व वै विपाचयेत् घृतशेषं पिबेन्नित्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत्
इति पथ्याघृतं वचा ब्राह्मी करणा कुष्ठं सैंधवं तिल पुष्पिका चूर्णं घृतं त्व
१२ सिर दूर्वैर्भार्ग्यं मंडूकी ब्रह्मसंभवैः दिनमेकं ततः पाच्यं कल्कानुगुणं घृतं घृ घोत्र
दे ताद्यनुर्गुणं श्रौयं ब्राह्मी द्राक्षाविजोन्मितं ग्वजाजी चाजमोदा च पद्मीमधु
कसैंधवं एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् तच्चूर्णं सर्पिषा ले
ह्यं वर्षैकं वाग्विशुद्धिकृत् भक्षयेत्मासमेकं तु बृहस्पतिसमो भवेत् ब्राह्मी मुं
डी वचा सुंठी विडंगं शंखपुष्पिका शतावरी गुडूची च समं चूर्णं हरीतकी घृ
तेन भक्षयेत्कर्षं नित्यं ग्रंथसहस्रधृक् अश्वगंधाजमोदा च पाठा कुष्ठं कटुत्र
यं शतपुष्पा ब्रह्मबीजं सैंधवं च समं समं एतद्धीवचाचैव चूर्णितं मधुस
हे र्पिषा भक्षयेत्कर्षमात्रं च जीर्णे तु क्षीरभोजनं सहस्रग्रंथधारी स्यान्मूकः को
पि वाक्पतिर्भवेत् लिहेज्योतिष्मतीतैलं वल्लयावचया सह स्तोकं स्तोकं
क्रमशो वयावन्निष्कचतुष्टयं निर्वातेमधुरासी स्याद्ब्रह्मचारी कविर्भवेत्

सि.२ही

नाय मम शरीरे अमकं कुरु २ सः स्वाहा उक्तो योगानामयं मंत्रः अथ पादुका सा
धनं अश्वगंधा लाला कुली तैलैः पेषयेत् स्वेन सर्षपां नहि ग्रह तत्पादस्तु
योजनं हि शतं व्रजेत् अंकोल तैल संपिष्टं श्वेतसर्षपलेपितं पादुकां गुप्त
चर्मोत्थां समारुह्य शतं व्रजेत् १०० अंकोलस्य तु मूलं तु तिलतैलेन पाचये
त् पादस्य जानु पर्यंतं लिप्त्वा दूरगामी भवेत् ओं ह्रीं नमश्चंडिकायै गगनं
गमय चालय वेगवाहिनि २ ह्रीं ह्रीं स्वाहा उक्तो योग हृदयस्यामेव मंत्रः काक
स्य हृदयं नेत्रं जिह्वां चैव मनःशिला गैरिकं सिंधुजं चैव अपूजामारीच माल
ती शशि रुद्रजटा चैव विदार्या सह पेषयेत् नहि वृक्षपादः सहसा सहस्रयो
जनं व्रजेत् वल्लीपतितनिर्मुक्तो यावदाहृतसंस्रवे ओं नमो भगवते रुद्राय
नमो हरितगदाय त्रासरसोम यरचालके स्वाहा काकजिह्वां ब्रह्मचारी गुरुलो
हेन वेष्टयेत् मुखे प्रक्षिप्य गच्छेत योजनं शतमेव च आगच्छंति तदा तूर्णं मन
अथ रोनात्र संशयः अनावृष्टि निवारणं ह्रं श्रीं ह्रूं इमं मंत्रं जलमध्ये प्रविश्य यदि
जपेत् तदा अनावृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति इति श्रीनित्यनाथ विरचिते का
मरत्ने काम्य सिद्धादि अनावृष्टि निवारणं नाम द्वादशोपदेशः १२ अथ नि
धिदर्शनं अंजनानां तु सर्वेषां मंत्रसाधनमघोरकं विना [illegible] घोरेण विघ्नाश्च
नाशयंति पदे पदे यस्मात्सर्वान्मंत्रान्नियमाद्धि जपेदष्टसहस्रकं ततः सर्वविधा
नानि स्वसाध्यानि तदाहरेत् ओं वज्रकुरूपं विश्वरूपं विद्याधरमहेश्वरं ज ५२

समुद्धृत्य विधारयेत् दंतरोगान्हरेत्सर्वान्घर्षणाच्चलितानि च चलदंतस्थिरं कार्यं
वाकुलस्य च चर्वणं बकुलस्य च बीजं च पिष्ट्वा कोष्णेन वारिणा मुखे च धारयेद्धीमा
न्दंतदृढकरं परं इंजरस्य त्वचा क्वाथमुखं च क्केरण धारयेत् दृढाः स्युश्चलिता दं
तास्तत्राहान्नात्रसंशयः अथास्याहारकरणं बृहत्केनापि वृक्षस्य पीठं कृत्वास
नेस्थितः योसौ भुंक्ते घृतैः सार्द्धं भोजनं भीमसेनवत् उदूंतपत्र मादाय कपिल
स्यानदंतकं कत्थामेनहृदयं वध्वा भुंक्ते सो करिवद्भवेत् गृहीत्वा मंत्रितं मंत्री विभी
ततरुपल्लवान् आक्रम्य दक्षिणां जंघां विंशत्याहारभुग्भवेत् ॐ नमः सर्व
भूताधिपतये ग्रस ग्रस शोषय शोषय भैरवी आज्ञापयति स्वाहा उक्तयोगानामयं मं
त्रः वायुपुत्रसमं चान्नं मसौ भुंक्ते न संशयः ॐ नाडी वेगेन उर्वशी स्वाहा अल्पा
हारकरणमिति अथ अनाहारकरणं अंजालिकृकलासस्य मज्जा करंज
बीजकं पिष्ट्वा तद्गुटिका कार्या विलोहेन तु वेष्टयेत् तं वक्त्रे धारयेद्यो सौ क्षुत्पि
पासाभ्यां बाध्यते ॐ सां सं शरीरमस्तंभकर्षय स्वाहा पद्मबीजं महाशालीन्
च्छागीदुग्धेन पाचयेत् साज्यं तत्पायसं कृत्वाहारः शाहं क्षुधापहं उदुंबरस्य
जंबीरशालिशिंबीशिरीषजं बीजं संचूर्णमाज्यं तु भुक्त्वा पक्षं क्षुधापहं उ
दुंबरफलं पक्वं संकुल्लीतैलभावितं भुक्त्वा मासक्षुधांहंति पिपासां च न सं
शयः अपामार्गस्य बीजानि लगवज्यानि पयसा पाचयेत् पायसं एडिकी दीरे
भुक्त्वा मासात्क्षुधापहं ॐ नमो भगवते रुद्राय अमृता कर्मबंध संस्थिता

तस्य शिखाबंधं कर्त्तव्यं मंत्रमुच्यते ॐ नमो भगवते रुद्राय उँ ल १ महेश्वर लमाहे ल
लु हलु रह हर रथ हरि रसः पूजिते यक्षकुमारी लोचने स्वाहा यक्षा सांमूर्त्तिमाश्रित्य उ 23
दयास्तमनं जपेत् पूर्वमेव समाख्यातं शिखाबंधं शिवोदितं अयं सर्वांजनेन ज्ञा
तव्यः केवलं दर्शनांजने श्रुत्युत्तं मारकाले तु संग्राह्याभ्रस्तर केवर्गी का सिंदूर
पूरितं कृत्वा रवितूलेन वेष्टयेत् अतिकृष्णतिलाते लंग्राहयेद्द्रूसयेत्तु धौ
तैलवस्यां प्रयोगेन कज्जलं चोत्तरायते ग्राहयित्वांजयेच्चक्षुर्निधिं पश्यति सा
धको भ्रमासं वा विजानाति मन्त्रोक्तानि चययेदेकं अतिकृष्णस्य काकस्य जि
ह्वामांसं समाहरेत् वेष्टयेद्रवितूलेन वर्त्तिं तेनैव कारयेत् अजाघृतेन दी
पं तु प्रज्वाल्य सादायकज्जलं अंजिताक्षो नरस्तेन निधिं पश्यति पूर्ववत्
सप्तधापत्रसंस्कारितां भावयेद्दिशुंजैरसैः ऊर्द्धं प्रज्वालयेद्दीपं मंगुल्लीतैल
संयुतं ग्राह्यं कृत्वानयोदर्पणं कज्जलं निधिदर्शकं सर्वांजनमिदं सिद्धं
शंभुना परिकीर्त्तितं दीपकज्जलयोपावे कर्त्तव्यं नरमुंडजं सर्वेषां कज्जला
नां तु सतस्याच्छिवभाषितं रक्तेनहंककलास्य भावयित्वा मनःशिलां
तेनैवांजितनेत्रस्तु निधिं पश्यति पूर्ववत् गृहीत्वा चातुराधायां वंदाकां दो
रवलसंज्ञां गोरोचनसमं पिष्ट्वा त्वंजनं निधिदर्शकं एतत्सर्वांजनं ख्या
तं प्रसिद्धं शिवभाषितं अगस्त्यवृक्षजां कुर्यात्पादुकां निधिदर्शिकां पा ५२

पाम्यहं महादेवं सर्वदेवनमस्कृतं सिद्धिप्रदायकं ॐ नमो रुद्राय रुद्ररूपाय नमो
नमो विश्वरूपाय विश्वात्मने नमः तत्पुरुषाय यज्ञाय नमो यज्ञरूपाय नमः एकस्मि
न्नमो एकाय नमः एकरोमाय नमो नमो एकेश्वराय नमः नमो वरदाय नमो
यज्ञाय नमो यज्ञमूर्तये तुरन्तुर स्वाहा सोपवासो जितेन्द्रियो भूत्वा महेशपूजां
कृत्वा इमं मंत्रं जपेत् सिद्धिर्भवति कज्जलानां पातनार्थं गृह्योयनेन पावकः दी
प्तिन स्वगृहे प्रदं चिन्तायांतु विशेषतः रजकस्य गृहाद्वापि तस्करस्य गृहाद्वयः
ॐ ज्वलित [illegible] विशुद्धेयाय स्वाहा अयमग्निगृहणमंत्रः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
धररत्न श्रीपतये स्वाहा अनेन मंत्रेणावर्त्तिनमभिमंत्रयेत् ॐ नमो भगवते सिद्धि
शारदाय ज्वल२ पत२ पातय२ र२ सर्वं धर२ हर२ दृश्य२ निधिं नमः अनेन दीपं प्रज्वा
ल्वयेत् ॐ ऐं मंत्र सर्वसिद्धिभ्यो नमो रिचे स्वाहा अनेन कज्जलं गृह्य ॐ नमः कालि
महाकालिरक्ते मंजनं नमो स्वाहा अनेन मंत्रेण यत्किंचिदंजनं द्रव्यमभिमंत्रयेत्
ॐ सर्वैः सर्वहिते ह्रीं सर्वैः सर्वहिते सर्वोपद्रवेभ्यो याहि ते निरतेन मो नमः स्वाहा अ
नेन मंत्रेण अंजनयोगपात्रमूलिकामभिमंत्रयेत् आदौ केवलं हे महाशलाकयानेन
मंजयित्वा ततस्तथैव हे महाशलाकया अंजनद्रव्यमंजयेत् अंजयित्वांजनं पश्चा
त्सप्तवारश्वपत्रकं वेधयेत्सूत्रिनेत्रं तु अंजितं तदधोमुखं तस्योपरि सितं व
स्त्रं पट्टजं वा यद्बंधयेत् नाद्याद्दधि हीनांगारनिष्ठं वाग्निदग्धकं संप्रसंगं पु
चिंस्नात्वा द्विदिनं नक्तभोजनं क्षीरमूलस्य नमोक्कारं द्विदिनांतं ततोंजयेत् अंजि

कैः ग्राहयेत्पंचभिर्यन्नात्सूर्वेचुरिकावालये पंचस्यानीयजातंतु एकीकुर्यात्स्व
यत्नतः मंत्रयित्वांजयेन्नेत्रे वैरे वैरपि नदृश्यते ॐ हूं फट् स्वाहा कालि रमहाकालि
मांसशोणितभोजनि रक्तकृष्णमुखे देवि मामेप श्यंतु मानुषेतिहूं फट् स्वा
हा अयुतमंत्रोयुतजपात्सिद्धोभवति ततः सर्वे अदृश्यकरणप्रयोगा अने
नमंत्रेणाष्टोत्तरशताभिमंत्रिताः अंगुलीतैलप्रयोगात्सिद्धौ भवति अंगु
लीतैलसंसिक्तायवाः पंचदिनावधि त्रिलोहवेष्टितेषां तु गुटिकां कारयेद्बु 25
धः अदृश्यकरणी सा तु मुखस्थानात्रसंशयः तत्तैलसर्षपाश्वेता त्रिलोहेन तु
वेष्टिता गुटिका मुखमध्यस्था सा सादृश्यकारिणी कृष्णकाकस्य रुधिरं
पित्तं गोमायुसंभवं काकभिचिनयनं वा मसममभागानि चूर्णयेत् कृष्णपुनर्वे
सो वर्तिं कृत्वा नेत्रे च रंजयेत् अदृश्यो भवति हि ध्रुवं सर्वकार्यप्रसाधकः कृष्ण
कुक्कुरपुच्छाग्र निर्मांसं मस्तकस्य च काकनेत्रं च मरिचं पिष्ट्वा नार्यस्य मूत्रकैः
कन्याईतु प्रमाणेन वर्तिं कृत्वा नु शोषयेत् तैनैवांजितनेत्रस्तु अदृश्यो भवति
ध्रुवं कृष्णमार्जारांतरस्थ रक्तं संगृह्य भावयेत् रक्तं तैलेन यत्नेन तत्र
श्वेतां च मूषकां वर्त्तिं प्रज्वाल्य वज्रस्य दलेसंगृह्य कज्जलं तेनांजनेन मनु
जः अदृश्यो भवति ध्रुवं सुकृष्णं चैव मार्जारं मारयित्वा चतुष्पथे रोपनं का
रयित्वा तु दिनानां पंचविंशति तत्संगृह्य प्रयत्नेन ह्यालयेश्शुद्धिवारिणा
पदस्थिस्तानो भेदी स्यात्तन्मूलं यत्नतो भया पूजयित्वा महाकालीगोरोचनसम. ५८
न्वितः नकुलस्य तु पित्तेन भावयित्वा प्रवेशयेत् २

न दुकां त्रैयोगेन सिद्धियोगाम वंति वै ॐ नमो भगवते रुद्राय चुडामहेश्वरा
य शिखिरधूमलेनागवेतालिनि स्वाहा अनेन पादुकामभिमंत्रयेत् तुल
सीमूलकां पुष्पे घुनिवारे समुद्धृते निक्षिप्य कांजके नाथ मधुना पुनरंज 26
येत् पादजातं कुमारं वा कन्यां वा तदा निधिः दृश्यते नात्र संदेहः पाताल
लं विकामपि ॐ नमो भगवते रुद्राय कल्पलेपांजनं दर्शय स्वाहा अ
नेन मंत्रेण कल्पलेपांजनमभिमंत्रयेत् खन्यमाने स्पृसर्पा श्वनिस्सरं
ति पदे पदे औषधेन विनातेभ्यो भयं स्यात् मंत्रिणामपि तस्मादौषधयोगेन
पादलेपेन तां जपेत् अर्कस्य करवीरस्य पनसस्य तु मूलिकां पिष्ट्वा पा
दप्रलेपाद् दूरे गच्छंति पन्नगाः इति निधिदर्शनं अथाह दृश्यकरणं च
तुर्ल्वदं मिमं मंत्रं श्मशाने प्रजपेच्छुचिः नग्नो मंत्री परं यच्छति यद्विरागी वृत
तेनावृतो नरो दृष्टो विचरेद्वसुधातले निधिं पश्यति गच्छति न विघ्नैः प धरो९
रिभूयते ॐ ह्रीं ह्रूं स्फें श्मशानवासिनी स्वाहा निशाचरं निशि ध्यात्वा जपे
वामेन पाणिना अथ दृश्यकरणी विद्यां संजाप्येन प्रयच्छति ॐ नमो निशा
चर महामाहेश्वर मम पर्य[illegible]तः सर्वलोकलोचनानि वंधय देवाज्ञापय
ति स्वाहा सप्तो ह्रस्वच तुर्द[illegible]ा श्मशाने स्थे शिवालये वलिं चान्योपहा
रेण कुर्यादर्चनमुत्तमं ततो द्वीपांगुली तैलै वर्ति स्यादर्कतंतुभिः पंचभि
वर्तिकाभिश्च नरकपालेषु पंचसु नवनीतेन दीपास्युः कज्जलं नरकपाल
ले तु तस्मात्र[illegible] कज्जलं अंजये नेत्रयुगलं देवै अर्कशाल्मलिकर्पासपद्मपद्मा[illegible] तंतुभिः र
रपि न दृश्यते

कालकूटविषशरीरमध्येहयपानी श्रीगोरक्षेरआज्ञारखुदायगुरुआदम
शिष्यआमुकारकां थेनाही कालकूटविष श्रीमहादेवरआज्ञागोरक्षे वा
णी कालकूटविषशरीरमध्येहयपानी मंत्राभुदितं विषं रक्तकं मंत्रेणा
वारत्रयं मंत्राभिमंत्रितं भक्षयेत् यत्किंचित् स्थापि विक्रियते तर्हि चतुर्भि
र्मंत्रैर्वारत्रयाभिमंत्रितं जलं वारत्रयं गंडूषमात्रं पेयं भूनागसत्वसंजाता
मुद्रिकां धारयेत् करे यो तस्याक्रमते सत्यं विषं स्थावरजंगमं नतिष्ठेद
कपानेन विषं सर्वं विनश्यति शिरीषवंधकं ग्राह्यं रेवत्या चंदनान्वितं त
ण्डुलं मर्दयेत् गात्रे तस्यागे विषनाशनं वराहगोधानकुलस्य शशिकुक्कुट
पेत्तिकं श्वेतायाभिरिकर्ण्याश्च फलमूलं च पेषयेत् पानेसर्वविषं हंतिम
तोपितिष्ठते ध्रुवम् नाम्ना चामृतयोगोयं स्वयं रुद्रेण भाषितं वंध्याहेप
टहं चैव घृतोनेव प्रलेपयेत् मृतापि विषयोगेन क्षणाद्वा प्रबुध्यते श्वे
तापराजितामूलं पीत्वा दुग्धेन मानुषः स्थावरं च विषं हंति उदरस्थं न
संशयः ससिंधुकांजिकां पीत्वा स्थावरेपि विषं हरेत् ॐ नमो भगवते रुद्रा
महेश्वराय कुंचिताम्रतजटायवः वः स्वाहा अनेन सर्वौषधान्यभिमंत्र
येत् इति स्थावरविषनिवारणं अथ सर्पविषनिवारणं जातिर्नामस्व
रूपं च जंगमनामिहोच्यते ब्राह्मणाः श्वेतवर्णाश्च क्षत्रिया रक्तवर्णकाः वै
श्यास्तु पीतवर्णास्तु कृष्णवर्णास्तु शूद्रकाः अनंता कुलकश्चैव वासुकिः ५६

षं एतन्मध्ये ह्युत्ति क्रूरं संकोचं कालकूटकं ॥ गौमुस्तं वत्सनाभं पंचमं
तु विषाह्वियं एषां देहे प्रविष्टानां लक्षणमुच्यते वेत्ति मूर्छातिसा 28
रं च भ्रांति मूत्रलं च कंपनं कासश्वासौ तीव्रदाहो लक्षयेत् ज्वर स्वरं पुत्र
जीवफलमज्जा शीत तोयेन पेषयेत् भोजनाच्छादनपानेन लेपे सर्वविषा
पहं स्थावरं जंगमं क्रूरं कृत्रिमं योगजं तथा निष्कमात्रं तु संदेहो काल
दष्टोपि जीवति सा चूर्णं टंकणं तुल्यं कटुफलं रजनी वचौ नरमूत्रेण सं
पीत्वा एकैकं तु विषं हरेत् समूलपत्रा सर्पाक्षी तथैव देवदालिका गिरि
कर्णीश्च वा मूलं नरमूत्रेण पूर्ववत् त्रिकुटं देवदालिं च नस्ये सर्वविषाप
हं ब्रह्मदंडीय मूलं तु मधुना सह भक्षयेत् श्वेतांकोलस्य मूलं तु मुख
स्थे तिलकेष्वथवा मुखस्थे एरंडमूलं वा छाया शुष्कं विषापहं टंकणं देवदा
लिं च जलैः पिष्टा विषापहं नीलसर्पस्य पुच्छं तु कृकलासस्य पुच्छकं
ताम्रेण वेष्टितं कृत्वा मुद्रिकां तां च धारयेत् तयास्पृष्टं जलं पीतं स्था
वरं जंगमं हरेत् अथ मंत्रमिदं ॐ तरध्या कोया घरमुरा इलोतां तेज पञ्जी
लो वच्छ मो जित चलक विद्या पिंडो सिंदूर सारारणी कालकूट विषगोरषे
वाराणी मुख दोलेहय अमृतपाणी विषडारे विषजारे विषकरें भर विष
वहि आछे विदशेर ईश्वर महादेवार आज्ञा गोरषेर वाराणी सिंदूर साररणी

29

लामरिचंकुष्ठंगृहधूमंमनःशिला तालकंसर्षपाश्वेतागवांपित्तेनलोडयेत्
गुटिकांजननस्येनपानाभ्यंजनलेपनात् तक्षकेनापिदष्टस्यनिर्विषीकुरुतेक्ष
णात् पथ्याहैमरीचंचवचांहिंगुशिलावचा जलेनगुटिकानस्येकालदष्टो
पिजीवति अपामार्गंधामेघनादांगुलंमाहिषाक्षकं गृहधूमेनचालेपःशिवकं
ठविषंहरेत् पंचांगमपामार्गंधंचत्रीणिमूत्रेणपेषयेत् लेपमात्रेनसंदेहो लाला
सोविषनाशनं शिलाहिंगुवचाव्योषमूमयाईकपत्रकं नस्येवासुकेदष्टस्य
निर्विषंशीतवारिणा पुत्रजीवफलान्नागवांक्षीरेणपेषयेत् लेपांजनेन
नस्येनकालदष्टोपिजीवति कृष्णधत्तूरमूलस्यचूर्णंग्राह्यंपलोन्मितं क
रंजतैलकर्षेणवटींकृत्वानुधारयेत् जंबीरस्वरसैःपीत्वावोढाविषनिवा
रणं तंडुलातुमूलंनीलावामूलंस्वच्छेनवारिणा पीत्वारौद्रंविषंहंतिलेपा
त्मार्जागरणात् गृहधूमोहरिद्रेद्वेसमूलंतंडुलीयकं अपिवावासुकिनाद
ष्टःपिवेद्दधिघृतान्वितं तंडुलीयकमूलंतुपीतंतंडुलवारिणा तक्षकेनापि
दष्टस्यनिर्विषंकुरुतेध्रुवं कुलमूलननस्येनकालदष्टोपिजीवति ओं रक्ष
इत्यचस्तुपादछोहंहरविषंस्वाहा अनेनमंत्रेणोक्तंयोगानामभिमंत्रयेत्
अपराजितामूलेनघृतेनचयुगतेविषं पयसारक्तगंहंतिमांसगंकुष्ठचूर्ण
तः अस्थिगंरजनीयुक्तंमेदोगंकाकुलीयुतं मज्जागंपिप्पलीयुक्तंचंडालो
कंदसंयुतं शुक्रगंहंतिनोचित्रंतस्मादेयापराजिता श्वेतापराजितामूलं ५२

शंखपालकः तक्षको वादि पद्म महाकर्कोटिः पद्म एव च कुलिकं नागाष्टकं हे
तत्तेषां चिन्हं शिवोदितं श्वेत पद्म मनंतस्य मूर्द्धि पृष्ठे पृष्ठे च हृद्यपते शंखं शे
षस्य त्रिशिर वासुकेः पृष्ठ उत्पलं त्रिनेत्रा कस्तु कर्कोटिस्त्वद्धि कोमुष्टिको कि
तः ज्वलत्त्रिमूर्त्तं चंद्रार्द्धं शंखपालस्य मूर्द्धनि राजवर्त्तिसमो विंदुः वादि पद्म
स्य पृष्ठतः पद्म पृष्ठे च हृद्यपते सुरक्तापं चविंदवः एवं यो वेत्ति जात्यादि नाम चि
न्हं शिवोदितं तस्य मंत्रौषधान्येव सिद्धं तेनान्यथा पुनः दूरतस्तस्य सर्पो याप
तंति गरुडं यथा कालाख्या जिमते चिन्हं शिवेनोक्तं यथा पुरा ज्ञेयो दशविधो
दंशो भुजंगानां भिषग्वरैः भीतो मत्तः क्षुधार्त्तश्च आक्रांतो विषदर्पितः आ
हारेच्छुः सुतार्थी च स्वस्थान परिरक्षतो नवमो वैर संमुग्धो दशमः कालसंज्ञ
कः उद्याने जीर्णकूपे च श्रृंगाटे चत्वरे च वटे शुष्कवृक्षे श्मशाने च वल्मीकेषु श्मा
तशिमुके देवतायतनिगारेर रवौ भौमे दस्या[illegible]र । सहकारे सोकवृक्षके एषुस्था
नेषु ये दष्टा न ते जीवंति मानवाः भूमध्ये चाधरे मूर्द्धि शंखे नेत्रेषु वोत्तथा ग्री
वायां चिबुके कंठे स्वकरमध्ये च तालुके स्तनयोः स्कंधयोः कुक्षौ लिंगवृष
णानाभिषु मर्मसंधिषु सर्वेत्र सर्पदष्टो न जीवति हृहरिद्रे शिला तालकं कुं
कुमं मस्तजलैः गुटिका लेपमात्रेण विषं हंति महाद्भुतं पूतिकरंज वीज
स्य मज्जारं काकविल्वजं पिष्टा पिवेत्सर्पविषं निहंति नात्र संशयः पिप्प
रवौ भौमे दस्या रम्य चिकित्सा जीवनावधिः

वारियणा टंकनं पीतमथवा कस्यमूलकं सैंधवं वान्नमूत्रेण वा स्तेकं विषनाशनं
इंद्रवारुणिकामूलं श्वेतावा पुनर्नवा वंध्याकर्कोटकीमूलं मुशलीशिवमूलिकां
नेडुलो इक पानेन पूत्योकं विषनाशनं भंगराजस्य मूलं तु चिंचलिन्यास्तु मू
लकं तोयैर्वा तुंडुलीमूलं पूतिस्येकं विषनाशनं कटुतुंबी गुडूचीं मूलं मूलयो
५ रुगा गोमूत्रैः पिबेत् छायाशुष्कं वटीमूत्रैः पाने लेपे विषापहं गोमोत्रैर्नरमूत्रैर्वा
पुराणोनघृतेन वा हरिद्रापानमात्रेण विषं हंति चराचरं दशांवर्षाम्लरसं सह
पिपुराणाल्लिव कथ्यते यदि सर्पेहतानां तु सर्वस्थानगतं विषं गोक्षीरेरज
नीक्वाथं पिवेत्सर्वविषापहं गोक्षीरे रजनीकुष्ठं क्वाथमाज्यं विषापहं हरि
द्राकुष्ठमध्वाज्यं भुक्त्वा सर्पविषापहं मूलं तु श्वेतगुंजाया वकेस्थं विषना
शनं पुष्पाद्दृते तस्य मूलं नस्येन विषनाशनं पाठाद्भवेन तन्मूलं पानेस्या
क्कालदंष्ट्रजित् सर्वे हरितवर्गं च पुष्कातं पाटयेस्थिरः श्रुत्वा हस्तं पद्यकु
कीर्ये नस्यं सर्पविषापहं श्रुत्वा शुलोदन्ति रांगोहृदयं हृदये च वामके गृ
र्कमूलेन संस्त्रिप्यय दादंशो हरं महत् रक्तचित्रैंद्रगोपाख्यांत या विषविना
शने मृतसंजीवनं ह्येतत्क्वाक्तदंष्ट्रोपि जीवति तितकोशान्तिकी क्वाथं मध्वाज्य
संयुतोपि वेत् नक्तरोगा हमते जन्तुर्विषं योगा हि मुच्यते कटुकं जंबुमूलं वा
तक्राम्ले वा पिवेज्जलैः नक्तरोगाद्वमते शीघ्रं विषयोगा हि मुच्यते राजवृक्ष
त्वचं ग्राह्यं शुक्लं हस्तं पद्यकं पद्यकं श्रुत्वा पदे तु पुष्पं तां चतुर्विंशतिभिः ५८
सहः मरिचैः कारनद्व स्प हस्ते हस्तं तचं तथा ।

31

32

देवदालीयमूलकं चारिणापेषितं नस्यं कालदष्टोपि जीवति इति भावो भवेन्यस्य
ध्यात्मरूपमिदं जगत् ससर्वैर्विषकीटाद्यैर्मन्त्रमारोग्यं न बाध्यते सद्यः सर्पैराद
ष्टस्य वामानामिकया हृतः लेपः कर्णमलेनापि नमूत्रैः सेचनं च वास्तेभते ग
रलं तेन नोर्द्धं धावति धातुषु वराहकर्णिकामूलं हस्ते बद्धं विषापहं शिरीष
पुष्परसैः सप्ताहं मरिचं सितं भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्यांजने हितं स्व
च्छंदा भैरवी विद्या कथ्यते विषनाशिनी ॐ नमो भगवति स्वच्छंदभैरवि महा
भैरवि कालकूट विध्वंस्कोटय २ खादय २ ग्रस तारय २ नास्ति विषरूपला
हल विषकृत्रिम विषसंयोग विषहा सुग्र विषस्थावर विषजंगम विषकाल
कूटचुयापरा दृष्ट मंत्र मार्जनेन प्रहारय २ ॐ कालाय महाकालाय कालम
र्दनाय मतगर्भेदि विजें ॐ फट् स्वाहा अनेन मंत्रेणाभिमंत्रित पानीयपानेना
पिमार्जनेन नरो निर्विषः स्यात् आदौ प्रायुतजप्तात् सिद्धिः स्यात् देवदारु चि
त्रकं च करवीरार्कलांगली मूलानि वारणापिष्टा कालदंष्ट्रहरं पिवेत् मं
त्रौषधीप्रयोगेन यदि दष्टो न जीवति छेदयेत्ती क्ष्णशस्त्रेण दंशस्थानं भि
षग्वरः स्थावरं तु विषं दद्याद्दुष्टो दुष्टेन हन्यते यस्तु संरोधितैः सर्पो धूमं व
क्ता द्विमुच्यति रसाद्रिर्योषधीनां तु स्वभावात्कालजिह्ववेत् स्तनकं गंधकं तु
स्ये टंकनं रजनीसमं देवदाल्या द्रवैर्मर्द्यं दिनं लिप्तं तु भक्षयेत् कालशो
लाशनिर्नाम रसः सर्वविषापहः नरमूत्रेपि वेद्धान्य त्वा कालदष्टोपि जी
वति यदि दशति सरीसृपः सहस्रको वासुकिर्वा यमसदनगतं वा त्राणयेत त्क्षणेन

ए

षोन जीवति तस्य तत्रापि कर्त्तव्य चिकित्सा जीवनाय धिक्सदिव्यौषधीनां
तु प्रभावेः स्मारम्भो रसमाषौषधं कृत्वा बहुशस्तेन दंशितः अथ शाक्यमनदैर
ष्यै विधिः नैव चिकित्सयेत् क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं हिंगुं जै पाचयेद्विषं विषोन्नि
लेपयेद्दंशं कालदष्टोपि जीवति मृतसंजीवनं ख्यातं निर्गुंडी नगरे द्विषं
पिंडी नगरकं मूलं पुष्ये नोत्पाट्य योजितं दंशे मृतमपि दष्टकं पुरुषं जी
वयति त्यत्र नोचितं सर्पदष्टो यदा धीरस्तत्र सर्पदंशाये स्वयं मुक्तो सो म्रि
यते सर्पः स्वयं निर्विष तां व्रजेत्तु पश्चात् तद्वः फलं दंतैः सर्पाभावे न भदौयेत्
दंतैर्वा दंशयेद्भूमिं दंडवत्पतितो नरः सर्पाभावेन संदेहो न तस्य क्रमते
विषं अथ स्वंत विषयोगान्न जलमध्ये विनिक्षिपेत् मूलं तंडुलवारिणापि
वति यः पुष्यं गिरा संभवं निष्प्रिष्टं शुचि भद्रयोग दिवसेन स्पृहि भीतिः कु
तः दर्पादेव फणीयदा दशति तं मोहान्वितो मानवं स्थाने तत्र स एव याति
निधनं चक्रोपमस्याचिरात् अथ पाठ मुक्ता पंचम्यां वर्णाभू यस्य मूलकं
तंडुलोदकपानेन सर्पदंशो न जायते भूमाहादंशतेस पर्यस्तद्रासर्पो विन
वर्षासु श्यति पुष्ये श्वेतार्कमूलं तु पुष्ये ताकैमूलं कुं संगृह्य पेयं तद्दैर्स्या त्वा तंडु
लवारिणा सर्पभीतिविनाशार्थं व्रति सेवेत्सर न रैः मसूर निंबपत्राणां
खादेत मेषंगते रवौ अब्दमेकं न भीतिः स्यात् विषार्त्तस्य न संशयः कृकेला
सस्य दंतो सलिलस्य तेन रागवेद्र्ययेत् वाहौव द्वा विषं हंति विषं नुक्तेन ५९

पीत्वातन्निर्विषोदष्टःकश्चित्तंहरमेखले कुंकुमालक्तकंलोध्रं शिलाचैवा
यरोचना गुटिकालेपनाद्धंति विषंस्थावरजंगमं द्वेहरिद्रेशिलातालंरसा
रम्यमन्त्रिकंगृहमध्येक्षिपेत्तु रवौभौमेशनैवारेसर्पदष्टोनजीवति अष्ट
मीपंचमीपूर्णाअमावपूर्णाचतुर्दशी अष्टभास्तिथयःप्रोक्ताःसर्पदष्टवि
नाशकाः कृत्तिकाश्रवणोमूलं विशाखाभरणीतथा पूर्वास्तिस्रस्तथाचित्रा
श्लेषाद्रेषुनजीवति मध्यान्हेसंध्ययोश्चैवअर्धरात्रेनिशांतये कालवेला
समाख्यातासर्पदष्टोनंजीवति सर्पस्यतालुमध्येतुयोदंतोकुरुसन्निभा
विमुंचतिविषंघोरंसज्ञेयोकालसंज्ञिकः वक्राकृतिस्तुयोदंशापवर्जेतु
फलाकृतिः सनीलश्चेत्तरक्तोवाविदंशोपिनजीवति अवेन्नमत्रपुरांधं
वाहच्छूलंच्छर्दिदाहकृत्तु सानुनासिकयावाक्यंसंधिभेदमथापिवा तांत्रा
भंनेत्रयुगलमथवाकाचनीलकं विषोगोदरदंष्ट्राख्यंतंविद्यात्कालपाश
गं लोचनंदुष्टकेनाथशीतलोभ्नामुहुर्मुहुः सेमांचोनभवेद्यस्यतंविद्यात्का
लपाशगं वेदनादंशमूलेवानष्टदंष्ट्रोपवाभवेत्लभ्रमणातीव्रदाहंचसोपि
कालेनभक्षितः सोमसूर्यग्रहादीनांनपथ्यपतिचतारिकं दर्पणेसलिले
वापिध्वनेतैलेयवामुखं नपश्येद्दीसमारोपिकालदष्टोनसंशयः ज्ञा
त्वाकालमकालंचपश्चाद्वैद्यजमाचरेत्तु सर्पदष्टेविषंनास्तिकालद

तादिसंभवं इतिकीटविषनिवारणं पुत्रजीवकस्यान्मज्जा शीततोयेनपेषिता
लेपनांजननस्येस्तुपानाद्धानिष्कमात्रतः व्याघ्रनखकगोनामवृश्चिकादि
विषंहरेत् दुःसहं यद्विषं चान्यं विस्फोटं च नाशयेत् वंध्याकर्कोटकीकंदं ज
लैः पिष्ट्वा प्रलेपयेत् सर्पमूषकमार्जारवृश्चिकादिविषंहरेत् इतिसर्व
जंतूनां विषनिवारणं स्नुह्यर्कौ मत्तकश्वेतकरवीरश्चलांगली वज्रीजै
पालकः कुष्ठस्वेतगुंजातथैवच महाकालश्च इत्याद्याः स्मृता स्तूपविषा
बुधैः ससिंधुकांजिकं पीत्वा समस्तोपि विषंहरेत् करवीरविषंहंति घृते
नापिहरीतकी निंबपत्रं घृतं हंति घृतेनमधुपानतः इत्युपविषनिवारणं
अनेकविषजंतूनां चूर्णमुपविषैर्युतं मिश्रितं नखकेशाद्यैर्लोहाद्यैश्चूर्ण
संचयं कृत्रिमं च विषं ख्यातं पश्चान्मासाद्विबाध्यते ग्लानिस्य कुरुते जाड्यं
कासंश्वासं बलक्षयं रक्तश्रावो ज्वरः शोषः पीतच तुच्छलदयेत मृतं
सूतं मृतं स्वर्णं पुष्टं हैममाक्षिकं त्र्यारागंधकं तुल्यं मर्दयेत्कन्याद्रवै
र्दिनं तच्चूर्णकं समितां दैवद्वे माससमेकं लिहेत्सदा वह्निमन्लमृतंक्षीरम
नुख्यास्याद्गरनाशनं पुत्रजीवकस्यमज्जानिष्कमात्रं । ६१

35

मत्स्यविषे स्वेदाहृतं चिञ्चास्वपिंडतः इति भेकमत्स्यविषनिवारणं गृहगोधा
विषं हन्यात् काश्मीरीमञ्जनस्यतः इति गृहगोधादिविषनिवारणं वृकश्वा
घ्रमार्जारखुमहृद्रुक द्वीपवाजिनां रुधिरं श्रावयेद्दंशाद्दहेद्वोहशलाक
या लेपे सर्वविषं हंति मूलं श्वेतपुनर्नवं किमत्र बहुनोक्तेन तद्वेगाद्विष
नाशनं विंगटस्य च पानेन व्याघ्रव्यालविषं हरेत् धत्तूरपत्रतोयेन चूर्ण
त्रिकटुसंभवं उदरस्थविषं हंति व्याघ्रवत्ससमुद्भवं करंजतैललेपेन
वालव्याघ्रनखोद्भवं गोजिह्वामूलिकां पिष्ट्वा जलेन मधुना सह लेपे
पि सर्वजंतूनां नखतुंडविषं हरेत् तथा निंबत्वचा चैव समीवृक्षत्वचा तत
था उष्णोदकेन लेपः स्यान्नखतुंडविषं हरेत् तथा दारुहरिद्रायाः पानं दंत
विषं हरेत् इति व्याघ्रादिविषनिवारणं ग्रज्येन तंडुलीमूलं तुलसीमूलि
कापिवा तंडुलोदकपानेन कीटकोत्थं विषं हरेत् लांगल्याः कटुतुंब्यां वा
देवदारुनिशापिवा मूलं बीजं कांजकेन लेपः कीटविषापहो तिलं च सर्ष
पं कुष्ठं बीजं करंजसंभवं उद्वर्तनात्सुलेपाद्वा सर्वकीटविकारजित् करं
जबीजसिद्धार्थतिललेपो विषापहः ऐरंडतिललेपो वा सर्वकीटविषा
पहः निशादारुनिशा चैव मंजिष्ठा नागकेसरं एषां लेपो निहंत्याशु विषं ल

1-6, 44, 47-49, 52-54, 56-59, 61

37

सूत्रस्थो भयत्र् ईशानादिषु योजयेत् त्रिपुरां भुवनीं चपी ठेशीं चैव त्र्यंबकं वा
सुदेवं प्रियं चैव छिन्नमस्तां च रेवडिकं ईशानाद्यं विवस्वत्तं क्रमाच्चलरितांन
था रुद्राक्षीं चैव हेरंबं पितामहमनंतरं महामायां च कालीं चयदन्यत्तोम्य
दैवतं ईशानाद्यमिति ईशानकोणमाद्यं कृत्वेत्यर्थः पंचदशादि लिखेद्द
णीनाशकोष्ठादिकं क्रमात् अत्र क्रमपदेन द्विगतकोष्ठानामपि ग्रह
णं अस्मिन्चक्रे मातापितृकृतमेव नाम ग्राह्यं नतुप्रसुनायेन प्रबुध्ययेत्
तत्क्रांतरे ऽवगंतव्यं नामाद्यं तु समारभ्य यावद्देवारुणोचरं संशुद्धो
ग्रहणं कुर्यात् अशुद्धे न कदाचन धनं पुत्रं लाभं च निधनं चैव विकलं भु
क्तिसौख्यं च धर्मं च ऋक्षरिंभिच्च चकामदं भीषणं चिंतयेत्कोष्ठे हरचक्र
मितीरितं अत्रापि ईशानक्रमादि दक्षिणक्रमः इति हरिचक्रं समाप्तं।

दक्षिणावर्ते कुकोष्ठे कु साधकनामाद्यक्षरं मंत्राद्यक्षरं च पर्यन्तं गणनीयं

अकथहचक्रम्

अ क थ ह १	उ ङ प र	आ ख द ल	ऊ च फ [illegible]
ओ ड ब ४	लृ ञ म ३	औ ठ श ४	लॄ झ य ३
ई घ न १	ऐ ज भ २	इ ग ध १	ऋ छ व २
अः त स ४	ए ठ ल ३	अं ण ष ४	ए र ट ३

कुलाकुलचक्रम्

मारुताः	आग्नेयाः	पार्थिवाः	वारुणाः	नाभसाः
अ आ ए	इ ई ऐ ख	उ ऊ ओ ग	ऋ ॠ औ	लृ लॄ अं
क च ट त	छ ठ थ फ	ज ड द ब	घ ढ ध भ	ङ ञ ण न
प य ष	र क्ष	ल: प्र:	व स क	म श ह

गणचक्रम्

अश्विनी अश्वादेवः	भरणी नरः	कृत्तिका राक्षसः	रो: नरः	मृ: देवः	आर्द्रा नरः	पुन: देवः	पुष्य देवः	श्ले: राक्षसः
मघा राक्षसः	पूर्वाफा नरः	उत्तराफा नरः	हस्त देवः	चित्रा राक्षसः	स्वाती देवः	विशाखा राक्षसः	अनुराधा देवः	ज्येष्ठा राक्षसः
मूला राक्षसः	पूर्वाषाढ नरः	उत्तराषाढ नरः	श्रवण देवः	धनिष्ठा राक्षसः	शतभिषा राक्षसः	पूर्वाभाद्र नरः	उत्तराभाद्र नरः	रेवती देवः

पुरदा

ॐ श्रीगणेशाय नमः

कउलजलाल घसपता

१) गुरुवर ॥ ॐ

२) केंकृली ॥

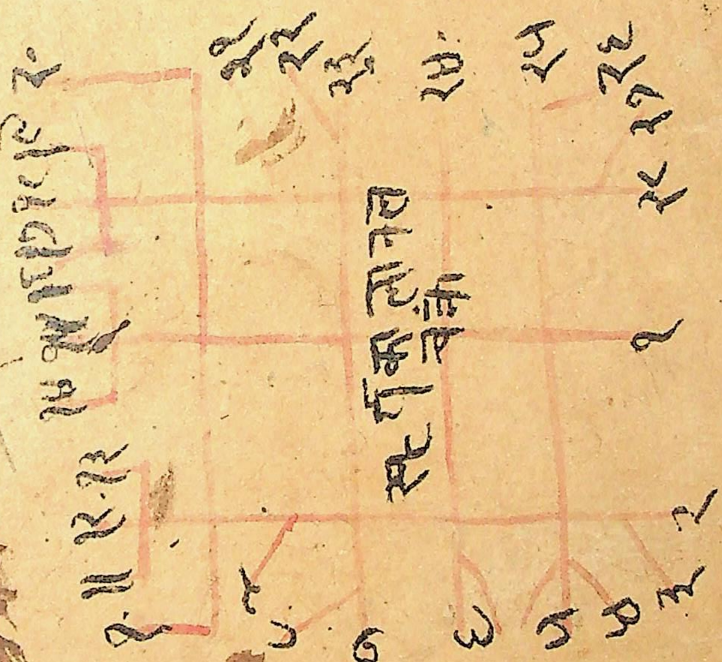
३) तिली ॥

४) जोडु

ॐ श्रीगणेशाय नमः

घसपता ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः

ॐ श्रीगणेशाय नमः

ॐ श्रीगणेशाय नमः

५०

ॐ श्रीगणेशा

यतोविरहदुःखेन रतरणकर्कशितानः करणात यात्केवलमनमस्कारः
श्राप्रक्षिप्ति बहुवचनं॥२॥ स्व ३ कांताविद्योगदुर्वहेन २ कांपवदने १

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमत्कवकालिदासाय नमः॥ कश्चित्कांताविरह
गुरुणास्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तंगमितमहिमावर्षभोग्येण भ
र्तुः॥ यक्षश्चक्रेजनकतनयास्नानपुण्योदकेषु॥ स्निग्धछायातरुषु
वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥१॥
तस्मिन्नद्रौकतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी नीत्वामासान्कनकवलय
भ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः॥ आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श॥२॥ तस्य स्थित्वा कथमपि
पुरः कौतुकाधानहेतोरंतर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य
दध्यौ॥ मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कंठाश्लेषप्र
णयिनिजने किंपुनर्दूरसंस्थे॥३॥ प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीव

आ० शो०
॥ मे० दू०॥

निवासेरु

स्वविस्मृतस्यदि
वसस्याउष्णतो
कादरायुघ

जनकतनयास्नानेन पुण्य
नि उदका॥

निपेषुवृक्षेषु
दंतप्रहारेण
वनजीवतमुद
रेतमरः॥

नीत
मा
ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तनेद् [illegible] — वि क्का [illegible] — त्रुद्धे — र्द्र स्यद्

[illegible] कतकी
पुष्पो सादनकार
णस्य

मे [illegible] घा५

वा मेनमधुरं
वा कंस [illegible]
[illegible] ते [illegible]

ना [illegible] माथीं जीमूतेन स्वकुरालमयींता रथि ध्यानप्रवृत्तिः॥ संप्रसं गैसंह
न कुमुमैः कल्पिता [illegible] ता [illegible] प्रीति सस मुद्धैव व नैः स्वा गत तैका रज
तारः॥५॥ दृमे प्राप्तिः सलिल मरतां स्व च पातः कुमे घः शदे शाथी के
पुडुकार सौ [illegible] प्राप लीयां स्यो त्सुक्का दं परगतायनं गुणैके
संपयाविकाम्ना नौ रिप्रकृति रूपणा वेतना वेतनेषु॥५॥ जाते वंशे भु
वनविदिते पुष्करा वर्तकानां जानामि त्वां प्रकृति पुरुषं कामरूपं मघो
नः तेना [illegible] र्थित्वं त्वयि विधिवशादू र बंधुर्गतो हं याञ्चा मोघा
वरमधि गुणे नाधमे लब्धकामा॥६॥ संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्प
योदप्रियायाः संदेशं मे हर धनपति क्रोधविश्लेषित स्य गंतव्यातेव सतिरल
कानाम यक्षेश्वराणां वाह्योद्यानस्थित हरशिरश्चंद्रिका धौत हर्म्या
[illegible] रूपं वन पदवी [illegible] तिनालकातां प्रेक्षिष्यंते पथिक वनिताः

षष्ठी च तुर्थी [illegible] पात्र [illegible] परोन नि दे स्तान कवितं [illegible] तेन यैका व वनेपि ति मे [illegible]
स्यात [illegible] पय [illegible] तन [illegible] पाथ [illegible]

नाम प्रकाश संज्ञा
[illegible] कौ [illegible] पमकु
तनेत्तरे २

॥२॥

मे० दू०

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः अनुकूलो वामो ... प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः

कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः॥८॥ मन्दं मन्दं

नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते

सगन्धः॥ गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयन (नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः)

बलाकाः॥९॥ तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्

अव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्॥ आशाबन्धः कुसुम (प्रजावती भ्रातृजाया)

सदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे

रुणद्धि॥१०॥ कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां तच्छ्रुत्वा ते श्रव

णसुभगं गर्जितं मानसोत्काः॥ आ कैलाशाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेय

वन्तः सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः॥११॥ आपृच्छ

स्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कि

॥२॥

आवलेपस्तु गर्वे सावलेपने देव्यतोभिर्विनिविष्ठः) हस्रोन द्वत्रमेदेम्यात्कारे मकरधो
आघ्यः आदेर रपिक्रमीयाकृवः)

तं मे बलात्सु॥ कालेकाले च वर्तन्ते यत्र संयोगमेत्यसेन्द्रवज्रि आ
रविन्दस्तु मुवन्तो वाप्यर्कृत्तं ॥१४॥ मा गीतां विकुर्ते कघवर्ते स्वयाया
गोन रूपं संदेशं मेतद् नृतलद्रोक्षसिक्रात्र पेयं॥ विर्जः विनि:
रवृधि वृपदन्यगं तां पिपवन्ती गंः तीर्णः परिलघुं पयुःश्रात मंवौप
युसंश्राद्धिः अंगं हरतं पवनः किंविदं सुनमुखोत्थं ई योग्यासाद त्र चे कापर्तिके४
नवकितं मुग्धति ह्यागनाभिः स्यानादस्मात्तान्तः सनिचुलाद्रिः
सतो दग्धा खं खंदि ...ङ्गाणां पथिपरहरं स्थूलहस्तावलेपान् ॥१४॥
अरविंदसुरवर्ली तर्पीयतं कुविफलं स्थितिं मू विकानेनिर्जैः प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः स्मादरावतेम्बनं
संभित्यमरः) पीयमानः॥ सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालं किंचित्पश्चाद्व्रज पानलोक
ल घुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१५॥ रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्व लीक
कात्प्रासमेति धनुःखंडमारवंडलस्य येन श्याममेव पुरतितरं कांतिमाप
स्यते ते वर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः॥१६॥ त्वामासार

आवंडलः सहस्राक्षो इत्यमरः २ प्रोजलदः वर्हकेय
बीवगान्चर
चंहरगावर

श्रीः
राम
मेघः
प्रतिमुखगतं इति
[illegible] २

धारासंपातेनवाघासारः सा[illegible] स्यमरः ४

प्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ॥ नक्षु
द्रोपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः
॥१७॥ अध्वक्लान्तं श्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः तुङ्गेनत्वां जलदशिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः
आसारेणत्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमग्निं सत्काराद्र्दः फलति न
चिरेणोपकारो महत्सु ॥१८॥ छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैस्त्व
य्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ॥ नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्ष
णीयामवस्थां मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१९॥ स्थित्वा तस्मि
न्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म
तीर्णः ॥ रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां भक्तिच्छेदैरिव विरचि
तां भूतिमङ्गे गजस्य ॥२०॥ तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टिर्जम्बू नर्मदायाः
कुञ्जप्रतिहततरयं तोयमादाय गच्छेः ॥ अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्य
त्यति त्वां रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२१॥ नीपं दृष्ट्वा कदंबं
हरितकपिशं केसरैरर्धरूढैराविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुक

राबात्तन[illegible]सोमेदू वाम्रे कलिकाम्र कादूत्यमरः ५

ततो मार्गं सूचयिष्यन्ति भ्रमरा हरणगज्जावातकोः सारंगे वातकेन्गेरु
केत्र मतंग ... इति विद्वः ९

कं॥ जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गंधमाघ्राय चोर्व्याः सारंगास्ते जललवमुचः सू

चयिष्यंति मार्गं॥२२॥उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः कालक्षे

पं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते॥शुक्लापांगैः सजलनयनैः स्वागती मयूरैरु

मसृताकश्चैत८ कृत्यकेकाः प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गंतुमाशु व्यवस्येत॥२३॥अंभोबिं

दुग्रहणरभसांश्चातकान्वीक्षमाणाः श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशंतो

बलाकाः त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यंति सिद्धाः सोत्कंपानि प्रियस

हचरीसंभ्रमालिंगितानि॥२४॥पांडुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभि

न्नैर्नीडारंभैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः त्वय्यासन्ने परिणतफल ग्रामोपहंति

श्यामजंबूवनांताः संपत्स्यंते कतिपयदिवसस्थायिहंसा दशार्णाः॥२५॥ ता ठ ह्ना श्रेणी

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्व ५

स्य लब्धा॥ तीरोपांतस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्सभ्रूभंगं मु

खमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि॥२६॥नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र वि

त्वत्संपर्के गर्जितानामभिज्ञैः पा

ढ: २

45

॥श्री॥ ॥गी॰टी॰॥

दानंगजमदेत्यागे इति शेषः ॥४ वेपकरज्ञानिशू रतिसारप्रियायां वरागे वसर। तेश्च तात्पर्यविमुः ८

४६

अमहेहतेौस्तस्तपर्कोसुलिकितभवप्रोःपुष्येःकदंबैः॥पे पत्रेस्त्रीरतेविले
ज्ञारविनीगराणंमुदामानिप्रवर्णनीलावेपर्मणिर्पवनानि॥७॥विस्रं
तःसनवजनमनदीतीरजातानिसिंधुध्यानानवकमुणिप्रकिकाज्ञा
लःकानिमंडसेदावनपनरुत्नालांतकरोत्सलाल्लांकापादीनानाणपरिव
तःपवलावीमुखानंवकःपपायदविसवतःप्रश्नसोतण्णकोदोत्संगम
णपविमुखीमासेमद्रेतथिमाःविधुदामस्कुरितवकितेस्तत्रेपोरागना
नेलोलापागौर्यदिनरमसेलावलेवेचतोषि॥२९॥वीवोत्सपित
तगपेणकावीगुणायाःसंसर्पलोसवर्तितमृगंदृष्टिताव्जनामेःनिवे
ध्यापुत्रःपर्यंकवरसामंतरंसलिपमास्त्रीणामोघंप्रणयवचनेविभ्रमो
हिप्रयेषु॥वीचिक्षोभस्तनसलिलोतामगतीतस्याधिंदुःपाडुकापंतटरूढत
रुभ्रंशभिर्जीर्णपर्णैः॥सौभाग्यंतेसुभगविरहावस्थयाव्यंजयंतीकार्श्यं
येनत्यजतिविधिनासत्वयैवोपपाद्यः॥३०॥प्राप्यावंतीनुदयनकथा
कोविदग्रामवृद्धान्पूर्वोद्दिष्टामनुसरपुरींश्रीविशालांविशालां॥स्वल्पी

॥श्री॥

[illegible]

ऽते स्तृवरैतफलेस्वर्गिणां गांगनाम्नां सैवैषु लेभे हृतिमि व दि वः कांत मारं खेदुमे
कांक्षः ॥ अथ यांतस्य पित्र्य दृहतरं तत्र राज्ञो व्रजस्य मैत्री तद्रुम वन मध्ये रव
तस्य वराज्ञः ॥ अन्तो द्यानः केतनं नगरि संचमुत्याद्यपदीप्तित्वा गंतं नर
मयति जनो तत्र वंदनमितः ॥१३॥ हारं स्फारं स्फुट लगुलि काकोटराणः शांख
सृकीः शांखध्यामाकार कांत स्मणीनु [illegible] परो हानः ॥ दृष्ट्वा यस्या विप
णिरचिता विद्रुमरणिचन गानसंलग्नलंसंतेलि लनिदयकोपमात्रापमा
त्राविशेषाः ॥१४॥ दीर्घी [illegible] वनिपदुमर कांतं कूजनं सारसानां [illegible] बम
रित कमलामोद मैत्रीकपापः ॥ पत्रश्रीणां हरित मरुत ग्लानिमं गात्र न [illegible]
लः ॥ शिप्र वात्रैः प्रियतम इव प्रार्थमा चाटुकारः ॥१५॥ जालो [illegible] रूपवे
तवृषु [illegible] कैशसंस्कार दृष्टैः पैर्वे पुप्रीत्या नवनी [illegible] तनृत्योपहारः [illegible]
बध्याः कुसमसुर [illegible] रविग्ना तरामा नीलाराशि तलीन व नता [illegible]

मे० दू०
का० ५

गं॥ वितेषु॥४६॥ भर्तुः कंठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः पुण्यं यायास्त्रिभुवन
गुरोर्धाम चंडीश्वरस्य॥ धूतोद्यानं कुवलयरजोगंधिभिर्गंधवत्याः तोयक्रीडानिरत
युवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः॥४७॥ युग्मं॥ अप्यन्यस्मिन्जलधर महाकालमासाद्य का
ले स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः॥ कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलि
नः श्लाघनीयामामंद्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानां॥४८॥ पादन्या
सक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः
क्लांतहस्ताः॥ वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिंदूनामोक्ष्य
ंते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान्॥४९॥ पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मंडलेना
भिलीनः सांध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः॥ नृत्यारंभे हर पशुप
ते रार्द्रनागाजिनेच्छां शांतोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ५० गच्छंतीनां रमणवसतिं योषि
तां तत्र नक्तं रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं तो
योत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः ५१ तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चि

राम
५

रविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं मंदायंते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थ
कृत्याः ४२ तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खंडितानां शांतिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु प्राले
म यास्रं कमलवदनात्सोपि हर्तुं नलिन्याः प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ४३ गंभीरायाः पयसि स
रितश्चेतसीव प्रसन्ने छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशं तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धै
र्यान्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ४४ तस्याः किंचित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं हृत्वा नीलं सलि
लवसनं मुक्तरोधोनितंबं। प्रस्थानं ते कथमपि सखे लंबमानस्य भावि ज्ञातास्वा
दः विवृतजघनं को विहातुं समर्थः ४५ त्वन्निष्यंदोच्छ्वसितवसुधागंधसंपर्करम्यः स्रो
तोरंध्रध्वनितमधुरं दंतिभिः पीयमानः नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते शी
तो वायुः परिणमयिता काननोदुंबराणां ४६ तत्र स्कंदं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृता
त्मा पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगंगाजलार्द्रैः रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवी
नां चमूनामत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ४७ ज्योतिर्लेखावलयि गलितं
यस्य बर्हं भवानी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति धौतापांगं हर
शशिरुचा पावकेस्तं मयूरं पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ४८ आराध्यै

॥ई॥

मे०द्व०

मायवलम्बुवं देवमुह्लां धिनाद्वदं धैर्ज लकालमपाव दीर्तिमिर्मुह्रा मार्गः ॥४९॥ उत्थादान्तं
जलमवनतेकाङ्क्षिणोवर्णितैवारे तस्यासिहोपदमपितनेदुरसागामनासे।प्रदीप्तं
तेगगनपोद्दूरमावमुद्दीरेकं सुक्लोगुणोऽस्मिवसुवःस्सलमछंदनीलं ॥५०॥ ता
मुनीर्थाग्रपनरिक्तिसुलतादिक्कमाणोपक्षोदेपाद्रुपदीवलसासोपमशाप्रमाण
णो॥ कुदहेपातुगमदुकरश्रीसुसामालविवं पाक्षोकुर्वनदकापुरवहूनेक्षौ
न नैलानो ॥५१॥ त्रस्यावनंजनपमदःछायपागतमावःहे वेद्वताम्यवुनपिमुनंकौ
रवं तद्भुतेपा॥ राजन्यानंशितमारपानैयत्रगंडीवपुनोद्वारापानेम[illegible]वकमला
मन्यवर्षभुरवानि ॥५२॥ दिवाता[illegible]मतरूसांवतीलोवनाकांवधुप्री
त्पा समरहिमुरेवालागलोयाःसेवे॥ कैवानामसमतिगमममपंदमवसारमग्नी
नो मंतःसद्धम्मपिचवतावर्णमात्रेणकृष्णः ॥५३॥ तस्माद्दकेरनुकलस्वलंसै
लरा जावतोर्कोनहोः कम्पांमगरजनपस्वर्गसोपनपर्कि॥ क्षौरीवनस्रवकुटेर राम
वनीपाविरुद्धवचोनेःमनोकेपरहणमकरोन्दिद्वुःलंगोसुदशा ॥५४॥ तस्यापा

॥६०॥

समुद्रा६

स्तैः सुवर्तितपत्ते स्वर्गीलतांगांगतानां शैलैषु पुरैवै द्वीनैमिवर्टि वेः कीतिमत्ततंवेर्ड्रमैव १२४

प्रख्यातस्कीप्रिपट्ठदतरेवसुराजोत्रे त्रहेदैमंतालद्रुमवनमैर्द्दरवेतसैष्पे रस्त्रः॥

ग्रग्वेद्भ्रांतैः किलेनलिगिरैस्तंमेमुक्ताबंधपफीर्दैसीगर्भेत्वेरमपदीतनौ तत्रंवंहनैमितः॥

१३॥ ताराकारांस्त्रदलगुलिकोकोटशाःशात्वभुक्तीःशास्वप्पामान्मरकतैमलौत्तम

पक्षपरोस्तान्॥ द्वीपेषु स्पोविपणि रवितानेद्रुमरणेवमंगानकेलदंसतेसलिलनि

दैपस्तोपमात्रावैमात्रैवैकेषां॥१४॥ दृष्टीकुर्वनेपदे मदकलंकूजतैसारसानां

प्रस्फुटेषुपस्फुरितकमलो मोदमैत्रीकरालधंः॥ यत्रस्रीलैहरंतैस्मरतैग्लानिमंगम्

नेकूलैः॥ क्षिप्रवातैः प्रियतमइवप्रार्थमाचाटुकारः॥१५॥ जालोद्गीर्णैरूपचितव

पुः केशसंस्कारधूपैर्बंधुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः॥ हर्म्ये[illegible]स्त्राः कुसुम

सुरभिष्वध्वखेदं नत्वात्मा नीत्वा रात्रिं ललितवनितापादरागांकितेषु॥१६॥ भर्तुः

कंठच्छविरितिगणैः सादरंवीक्ष्यमाणः पुण्यंयायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चंडीश्वरस्य॥ धूत

तोद्यानं कुवलयरजोगंधिभिर्गंधवत्याः [illegible]य क्रीडाविरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरु

द्भिः॥१७॥ अन्यस्मिन्जलधर महाकालमासाद्यकालेस्थातव्यंतेनय

प्राथबालता लं घासामिल मरः४

मे॰ ॰न विवृतं यावदस्तैति भानुः कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीयामामंद्राणां फलमविकलं
लप्स्यसे गर्जितानां ३८ पादन्यासात्क्वणितरसनास्तत्र लीलावधूतैः रत्नछायाखचितवलिभिश्चामरैः
क्लांतहस्ताः वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिंदूनामोक्ष्यंते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घा
न्कटाक्षान ३९ पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मंडलेनाभिलीनः सांध्यं तेजः विकाशितजपापुष्परक्तं
दधानः नृत्यारंभे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेछां शांतोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ४०
गच्छंतीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः सौदा
मिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ता ४१
तां कस्मांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः
नि दृष्टे कनकस्निग्धपादर्शी सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं मंदायंते न खलु सुहृदमभ्यु
पेतार्थकृत्याः ॥ तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खंडितानां

मिसिंग पेज

समाप्लुतः ज्योतिर्धामगतं दिव्यं न्यसिंहं भक्तितो नमेत ३२ स्नात्वा विष्णुप्रयागे च योगेश्वरमुपास्य च। शेषं प्रणाम्य सन्तेऽग्र
पालं वसुसमाहितः ३३ यात्रामपोष्य वै होवस्थाने बैखानसे पुनः शान्तः स्नात्वा महातीर्थे कौबेरीं नां शिलां व्रजेत् ३४ त
त्र स्नात्वा नवीने हवस्त्रेप्यनुत्तमं विभवेत्ते। दद्यान्मुराननेवस्त्रे याचकेभ्यो मुदान्वितः ३५ तत्र दत्वा धनं शक्त्या ब्राह्मणेभ्यो।
महामनाः परिक्रम्य शिलां गारुडीं गामं यमिधामपि ३६ ततस्तु बदरीनाथभवनं प्रणमन् व्रजेत्। आचम्य कूर्मधारायां।
भक्त्या परमया युतः ३७ नत्वा जयं च विजयं प्रविशेद्देवमंदिरं। नारायणादयासिंधो प्रसीदेति मुहुर्वदन् ३८ परिक्रम्य कृ
म्यापद्याद्स्वादुपायनं। नारायणं नरं दृष्ट्वा कुवेरं कमलामपि। ३९ देवतांतरमानम्य वह्नितीर्थे समाप्लुतः नारये च्च
वह्निलोरेण्विलाम्भो मोनमाश्रितः ४० स्नायाद्वलकनंदायां बौधायनविधानतः उपवासं ततः कुर्याज्जमानोजना।
र्दनं ४१ प्रातरावश्यकं कृत्वाद्दृष्ट्वा नारायणं प्रभुं। ब्रतर्प्य पितृदेवादीन् श्राद्धं विधिवदाचरेत् ४२ दद्याच्छिमुकपाले
स्मिन् पिंडोपरोयवापरः नाम्नायस्य सर्वे ब्रह्मलोकं यान्ति सनातनं ४३ दद्याच्च बदरीवासिजनतायैस्वशक्तितः व
स्त्रधान्यधनादीनि भुंजीत नाथनद्दतिः ४४ तीर्थान्तरनिशा चान्ये ह्यद्यिदिवसे शुसमाहितः उपासितस्समर्प्य च्छेकोवे
न्वतीर्थमाश्रयेत् ४५ नारदीयमेषं समेतीर्थं त्रिलोकां नमये क्षितिं। नत्रस्नातो भवे स्नात्वास्सर्वतीर्थसमाप्लुतः ४६ अन
न्यश्चैत सायश्च नारायणमनामयं। भजते भवभंजनीयं किमपरं तस्य विद्यते ४७ गच्छन्निजग्रहं पश्चान्मार्ग।

2

रानुसारेणस्वाध्यानावीक्ष्णादिकं १७ कृत्वायात्रांप्रकुर्वीतकेदारादिस्वयात्वहं। शिलापंचनमेकंत्वायस्य
सेवेदमस्तकं १८ मध्याह्नेपिसदाकुर्यात्स्नानंतीर्थेप्रयत्नतः शुचिः प्रातरग्नेनुसायाह्नेतवतीर्थेचनारद १९
वैश्वदेवादिकंकार्य्यंनिर्माल्येनहरेरिह। श्राद्धमप्यत्रतेनैवकार्य्यंनैवास्तिसंशयः २० स्वतंत्रपाकजाद्यंचे
द्बदरीनाथदृष्टितः वैश्वदेवाग्निहुतंनैवेद्यमावयेदंतरात्मना २१ श्रीजितत्वाभिमानेनयस्त्यजेद्बदरींगतः।
नै नारायणस्यनैवेद्यंममहापातकीभवेत् २२ शूद्रादिस्पृष्टमप्यन्नंमहापातकनाशनं। बदरीनाथनैवेद्यंवि
ष्णुभक्तिप्रदाप्यपि २३ लक्ष्मीपक्वंनैवेद्यंभवानत्रनिवेदकः स्वीकरोतिमहाविष्णुदेवः कथमितोच्यते २४
श्रीपादशालिलंबात्रविष्णोर्ग्रासमनंतरं। विष्णुभक्तिप्रदंनॄणांत्यजेन्नरकमाप्नुयात् २५ कथानांश्रवणांविष्णु
गीतनृत्योत्सवादिकं। कुर्याद्दासनवदर्यांतुनाम्नांचैवानुकीर्तनं २६ सायाह्नेपिसदाकार्य्यंसंध्यार्घंविष्णुदर्शनं।
कालत्रयसमर्थश्चेन्नोपश्यन्दोषभाग्भवेत् २७ कथितोनियमोवासोयात्रायांशृणुनारद। नियमेनकृतायापि
श्रेयसेभूयसेभवेत् २८ कृच्छ्रादीनांकृतानांचपातकानांप्रशांतये। देहिकामुष्मिकार्थायगच्छामिवदरीमिति।
२९ संकल्पतर्पयित्वाचनत्वागुर्वादिकान्द्विजान्। ध्यात्वानारायणंदेवंबदरीयत्नमोग्रही ३० श्रनिषिद्धान्न।
पानादीएष्टोसोपिसमाव्रजेत्। श्रागच्छन्नप्युमाप्नोतिक्षेत्रेमत्पुण्यफललभेत् ३१ करणाश्रमादिमार्गेस्यतीर्थेष्वपि

व.ना.मा. मुक्तिमार्गं तु नैवेद्यं दद्यात्साम्राज्यमश्नुते ९ अखंडितमहादीपदानाद्दानं यथाभाग्यं विनं देवालयं प्रविश्याथ पूजयि
५ त्वा जगद्गुरुं १० प्रतिग्रहं प्रकुर्वाणो सौख्यमेव न संशयः अनिग्रहस्तथा नान्यत्र व्ययीकुर्वन्नपि द्विजः ११ बदरीना-
थकार्पण्यमध्यमो यस्तु दीयते निस्पृहः स जयत्यत्र यो बदरीनाथमादरात् १२ ब्रह्मादिभिः समभ्यर्चितः नारायणा-
धिया मुहुः अनुगृह्णाति तं नित्यं देवो नारायणो विभुः १३ महापापैर्न विमुच्यन्ते कर्ममोहादिपाशतः मर्त्यो नान-
न्तं वापि स्मृत्वा नारायणं प्रभुं १४ जानुभिर्न समाप्नोति श्रमिज्ञानामिनारद यत्र कुत्र स्थितो ध्यायेन्नारायणमना-
मयं १५ स्मरिष्यते वै तेजस्वी नान्यकार्यविचारणा आकिरीटांघ्रिपर्यन्तं नारायणमिहादरात् १६ पश्यन्तोपि न
संसारः किं पुनः स्पृशतो मुने ज्ञानविज्ञानसंयुक्तं मुक्तिर्वानुनमांसती १७ बदरीनाथरूपाश्च सेवकानां ददत्य-
सौ छत्रचामरस्नानादि मनुष्यान्नायदासिकाः सप्तजन्मसु साम्राज्यं दश प्राप्नोति नारद यावन्तो दिवसाः
संति वत्सराणां शतं मुने १९ तावत्संख्यपरिक्रम्य न तावद्बदरीपतेः यत्किंचिदपि कुर्वाणो यत्र कुत्रापि संस्थि-
तः तज्जन्मकृतपापेभ्यस्तु तीर्थैरपि न लिप्यते नत्वा ज्ञानिभवेदंते वैष्णवा नामयाग्रणी २१ नारायणस्य देवस्य
प्रसादान्नात्र संशयः अहो कष्टमिमं मत्वा बदरीनाथमव्ययं २२ देवान्नरान्पशून्पश्यन्न किमाश्चोत्तमः पुमान् कल्प.
धिकाष्टहं वा पारहं विमुखं बदरीपते अन्यान्निकुर्वन्प्रथमोसौ न संशयः श्रुतिभिः स्मृतिभिर्गीयं ५

गो२

स्याद्धिकं धनं · अर्चयित्वा व्रजेच्छ्री मद्बदरीनाथ कार्यसः ४८ तीरान्यथ पद्मादिदत्तं सर्वमनंतकं · तेऽस्मिन्नार
दान्येव दत्तमंतेभयं व्रजेत् ४९ ६० ज्ञानेन भक्त्या वा परया पीनपश्यति · नारायणेनंतस्य नियमो नोद्यतेमयाः ५०
आगच्छन्बदरीयस्तु कृत कृत्यत्वमाप्नुयात्मना · अनमंत्रहरिं देवं वंचितो त्रक लौ युगे ५१ बदरीनाथमानम्यतन्वा
मोच्चैरुदीरयेत् · सर्वधर्मविहीनो यप त्यरवन संशयः ५२ सजनुर्विविधधर्मं ज्ञत्वा वोधादिकं व्रत नियममपि समस्तं
नत्यजेद्व्रवासं · कलियुगसमयेन स्वल्पपास्य्युतिस्याद्दीतममतमुत्क्षेत्तां घनां नारदेनत् ५३ इति श्रीसनत्कु
मारसंहितायां मूर्द्धभागेबदरीमाहात्म्ये द्वितीयोऽध्यायः २ नारद उवाच · कृतान्मदीयामुद्धृत्स्थापितस्य जगत्पतेः
दर्शनादेः फलं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि सद्गुरो १ सनत्कुमार उवाच · वक्ष्ये हि नायजंतूनां तत्त्वया नघ दर्शनादेः फलं ब्र १९म
ह्मन् श्रद्धयाखलु नारद २ नारदीये कृदाकुंडे स्नात्वा नारायणालयं · पदे पदे सुरश्रेष्ठ हरिअनेन नकंधरैः ३ अहो पुण्य
वतां श्रेष्ठो भक्त्यानामेव रव्वहि · ज्ञानिनां चैति संतो षाबदं तेच पुनः देपदे ४ विशंतं भवनं विष्णो द्वारपाल्ला वुपास्यतं
जातो नारायणो साविष्णुदीक्षं तेमहा धिय ५ प्रदक्षिणादिकं तीरं पश्यन्नंनतकं धरं · ईदृशो मितिज्ञानुशातः
कोपिनविद्यते ६ यस्तु शोद्धद्बदरीनाथ मर्तिभाग्यवतां वरः सएव धन्यो जीवेषु न विस्मोरिति स्मृते ७ तस्य किं वक्ति ९६
स्पतनुस्यो मोनविद्यते · अलंकरोतिगंधाद्यैः स्वर्णरत्नादिभिश्च तं ८ अर्चयेन्च सएवाद्ये स्लफतिं वैतिशंकरः

पर्वे॰ धर्मे भविष्य... काल...
मन्वंतरयुगाद्येतु ... एतानि च कृतानि शुक्लानि बुध्वा न्यायतः अश्वमेधाधिकं पुण्यमत्यंतं परिगीय
कुर्यात् ... स्नाने किंच सिंहस्थे गुरुः सोमो चेन्मघस्थ चरवौ तिथिना द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपा
तो ... रवौ वा संक्रांतिसाम्ये व्यतीपात इति कल्पतरुः अश्लेषा द्वे श्विनी ... निशाप्रवर्तनः
... व्यतीपातस्तदार्के ग्रहणसन्निभ इति अथ वैधृतिः अष्टमी नवमी चैव भरण्यां रविवासरे मघामारवि
... वैधृतियोग एव सः अत्र स्नानं च दानं च यत्किंचित्कुरुते नरः तत्सर्वमक्षयं विद्यात्पितृणां दत्तमेव च भर
णीरविवारे स्यादष्टमीनवमी तथा अमावास्याप्यवायोगो वैधृतिः प्राप्यते कुतः कपिलाषष्ठ्यादयस्तु तिथिनि
र्णयदर्शिताः इत्यलमयोगः पर्वसंधौ योगो परागयोः प्राप्तो पर्वनिर्णयानंतरं प्रथममुपरागो निर्णीयते॰ प
र्वसंधिश्च मध्याह्नात्पूर्वं परतः संगवमध्याह्नयोरंतरे इत्यादि वक्ष्यमाणत्वान्मध्याह्नादि स्वरूपं ज्ञातार्थं दिवा पंच
धाविभाग उच्यते रुद्रव्यासेनोक्तः त्रिमुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्न
स्तु तादृशः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वकर्मस्विति अस्यार्थः उदयान्मुहूर्तत्रयं परः प्रातःकालः तद
नंतरं मुहूर्तत्रयं संगवः ततो मुहूर्तत्रयं मध्याह्नः ततो मुहूर्तमपराह्नः ततस्त्रिमुहूर्तं सायाह्नः एवं त्रिंशन्मुहू र्ति
कालस्य कृत्स्नः षड्भिः षड्भिर्घटिकाभिरेकैकस्मिन्काले सति पंचधा विभागो भवति प्रकारोपि उदयादि दिवायाव
त्त्रिमुहूर्तं तनो रविः प्रातःकालः स विज्ञेयो दिनभागः स पंचमः प्रातःकालात्परस्तस्मात्त्रिमुहूर्तस्तु संगवः त्रिम
हूर्तस्तु मध्याह्नस्तस्मात्संगवकालतः तस्मान्मध्याह्नकालात्स्यादपराह्नस्तथाविधः अपराह्नात्त्रिमुहूर्तस्तु
कालः सायाह्न उच्यते ननु विषुवे अह्नः पंचधाविभागे सत्येकैकस्य कालस्य त्रिमुहूर्तात्मकत्वमुपपद्यत एव यदा

॥ त्ययनवशादह्नो वृद्धिह्रासौ भवतस्तदा कथं प्रातरादिकालस्तत्र याम्यमिति चेत्सत्यम् अत्र त्रिमुहूर्त्तमिति त्रिरन्तःपं
समभागस्योपलक्षणम् अतश्चाह्नो वृद्धौ वृद्धिर्ह्रासे नामपि भवति पंचधा विभागो त्रिमुहूर्त्तात्मकत्वे कल्पनीयं ह्रासे
अतस्तेन त्रिमुहूर्त्तत्वमिति त्रिमुहूर्त्तस्यम् केचित्तु पंचदशधाह्नो विभागमाहुः तदुक्तं व्यासेन रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सा
रभटः स्मृतः सावित्रश्च जयंतश्च गांधर्वः कुतपस्तथा रौहिणश्च विरंचश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा महेंद्रो वरुणश्चैव भा
गः पंचदश स्मृताः इति तद्व्याप्यह्नः पंचदशधा विभागो ज्ञेयः ह्रासे वृद्धौ च तथा च रत्नमालायाम् दिनस्य यः पंचदशो
विभागो रात्रेस्तथा तन्मुहूर्त्तमानमिति केचित्तु त्रिभाग उक्तः यथाह शातातपः पूर्वाह्णो मध्याह्नोऽपराह्ण इति
पूर्वाह्णो देवानां मध्याह्नो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति स्कंदपुराणे द्वेधा विभाग उक्तः आवर्त्तनात्पूर्वाह्णो
ह्यपराह्णस्ततः पर इति एवं कालविभाग उक्तास्तत्र सर्वत्र पर्वप्रतिपत्संधिर्यदा मध्याह्न एव मध्याह्नात्पूर्वं वा स्या
त्तदा संधिदिनात्पूर्वदिनेऽन्वाधानं संधिदिने योगो भवति तदुक्तं गोभिलेन आवर्त्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत्
तदहर्याग इत्येव परस्ताच्चेत्परेऽहनीति तथा पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्त्तनाद्यदि तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः सा
[illegible]पक्रम इति आवर्त्तनं मध्याह्नः लौगाक्षिरपि पूर्वाह्णे चापि मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते उपोष्यं तत्र पूर्वेद्युस्तदाहर्या
[illegible]ग इति मध्याह्नात्परतः पर्वप्रतिपत्संधिदिनात्परदिने यागः संधिदिनेऽन्वाधानं कार्यम् गोभिलः आवर्त्तनात्परः
क्र[illegible]तूपक्रान्तः परेद्युः ×पत्र× सिद्धिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णय इति अत्र पर्वद्वय इत्युक्तत्वाद्दर्शपूर्णिमा
नात्यनर्हो [illegible] निर्णयः विशेष उच्यते तत्र पूर्णिप्रतिपत्संधिः संगवादूर्ध्वं मध्याह्नात्पूर्वं यदा भवति तदा तत्रैवा
तिथौ [illegible] न्वाधानं तदाह कात्यायनः संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वमर्वागावर्त्तनाद्भवेत् सा पूर्णमासी विज्ञेया सद्यः। रामायनम
लिविं [illegible]

१००

2

पद्मे॰ धर्मे भविष्यपुराणे च कालविशेषोपि पौर्णमास्यां तथा च प्रपंचितं संपूज्य यत्नतः उपवीतं शिवे दद्याच्छिव
भक्तांश्च पूजयेत् पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शंभुं समापयेत् पवित्रारोहणादद्यात्सूत्रवस्त्रादिपूर्वकं यः
कुर्यात्स कृष्णेवं चातुर्मास्यं पवित्रकम् कल्पकोटिशतं दिव्यं रुद्रलोके महीयते न तत्र्युतस्तु रो वेदपार
गो विप्रो रुद्रनावाम भवति अतः साधारणान्नियावप्येकवारं तत्कार्यम् इति पवित्रारोपणम् ननु जलान्ते छं
दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः इति नद्यादावुत्सर्ग उक्तः तत्र रजोदोषदुष्टत्वात्स्नानाद्ययुक्तमिति चेत्मैवम्
उपाकर्मोत्सर्जनादौ रजोदोषो न विद्यते अन्यच्च गृह्यलोमकरेः उपाकर्मण्युत्सर्गकर्मणि आजीवने चाप्य
गतो रजोदोषो न विद्यते अगतौ गत्यंतराभावे आजीवने ग्राम्योपभोगे अभावे कूपवापीनामन्यापि पयो
भंते रजोदुष्टेपि पयसि ग्राम्यभोगो न दुष्यतीति निगमेतु रजोदुष्टनदीतीरनिवासिनां न दोष उक्तः तथा न
त्तीरनिवासिनामित्तिपुराणांतर उक्तं उपाकर्मोत्सर्गयोर्द्वे वदेवर्षिपितृवेदाः श्रावणि गोजलार्थिनः पिपा
सवः स्नानार्थं वा गच्छंति विप्रांतरस्याः स्युः पुनरुक्तं समागमस्तु यत्रैषां तत्रैते दशपेसलाः नूनं सर्वं तद्यपां
निकि मृते कं नदीरज इति अथ प्रसंगान्नदीयोगनिर्णयः नदीतु नदी महानदी अल्पनदी कुल्लिनीतिभेदे
श्चतुर्धा तत्र चतुर्विंशतियोजनाधिकप्रसरणा प्रवाहा नदी समुद्रगामिनी महानदी चतुर्विंशतियोजनंग
नाल्पनदी द्वादशयोजनं गता कुल्लिनी निस्सरति सारे उक्तम् छंदोगपरिशिष्टे धनुःसहस्राण्यष्टौ च ग
तिर्यासां न विद्यते न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिता इति धनुःप्रमाणं च श्रीधरेणोक्तं हस्तांगु
लिविंशत्या चतुरश्चितया चतुःकरो दंडः तद्द्विसहस्रं क्रोशो योजनमेकं चतुःक्रोशमिति मार्कंडेये हिमा

यच्च

ऊं चं नपु॰ संसरितः सर्वाः प्रभवंति रजस्वलाः अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्ज्यं देवव्रतादिषु कात्यायनः मासद्वये श्रावणादौ सर्वा
९० नद्यो रजस्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः यद्योमास्तः नेपाच्च नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो
रजस्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणमिति सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वला इति च कर्क
टसंक्रांतिमारभ्यात्र श्रावणादौ कर्कटे देवीत्यादि विशेषणात् स्मृत्यंतरेपि याः स्रोतः सुपगच्छंति ग्रीष्मे कुस
रितो भुवि तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यंबुप्रदर्शन इति कात्यायनेन तु पूर्वोक्तमन्नोकाधो दृष्टं नासु प्रावृषि नस्त्रा
याद्दशमीं दशवासरं इत्युत्तरार्धे माह अत एतादृशा रजस्वलाः स्मृत्यंतरे अना गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी
सप्रसूतिकाः दशरात्रेण शुद्ध्यंति भूमिस्थं च नवोदकम् कुलिंदोत्पन्ननद्यो नद्यश्च समाह पक्षमासांतरं रज
स्वलाः नद्यो न वा इति स्मृतिसारे समुद्रगाः साक्षात्समुद्रं प्राप्नुवंति नद्यो वा हाः अत्र वाक्यार्थानुसारेण नदीमास
द्वयं अल्पनदी कुलिंदादयः पक्षम् अन्या दशरात्रं हुधांशिति प्रतीयते समुद्रगादौ विशेषश्च च्छंते गंगा
च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती रजसा नाभिभूयंते शोणश्चेना महानदीति गंगाधर्मद्रवीभूतापायमु
नाच सरस्वती अंतर्गतरजोयोगा स्त्रोरमेध्यइवामला इति यमुनासरस्वत्योः रजोराहित्यं सामान्योपक्र
मः विशेषस्तु स्कंदे गंगासरस्वतीरेवा एकरात्रं रजस्वलाः त्रिरात्रं यमुना द्वाश्च पंचरात्रं समुद्रगाः अत्रा
पि गंगाशब्दो जाह्नवीव्यतिरिक्तपरः यथाह याज्ञवल्क्यः यावन्नोदेति भगवान्दक्षिणाशाविभूषणः
तावद्रजोवहाः नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्नवीम् भविष्ये आदौ कर्कटके देवी त्र्यहं याचद्रजस्वला चतुर्थे
ह्नि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी देवीनाम नदी सा त्र्यहं रजस्वला चतुर्थेत्तु शुद्धा भवतीत्यादिभिर्गंगा

गृहमध्ये दत्तचतुष्के कुशैर्न्यस्ते स्मीठम् ततोपविशेद्राजा समंत्रिपुरोहितः सुसंस्कारः ततस्तत्पुरोधा नृपते। 5
रक्षां बध्नीत मंत्रेण तत्रमंत्रः ॐ येनबद्धो बली राजा दानवेंद्रो महाबलः तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा च
लेति ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्त्तव्यो रक्षिकाचारो द्विजान्संपूज्य शक्तितः अनेन विधिना
यस्तु रक्षिकाबंधमाचरेत् स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् इति रक्षाबंधः अथ माध्यंदिनीयानाम
ध्यायोत्सर्जनक्रमस्मरणं सूत्रं अध्यायोत्सर्गेणध्यादौ जलाप्राये प्राचारार्द्धभंग स्नानानंतरं देशकालस्म
रणपूर्वकमध्यायोत्सर्गोन तेयात्स्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथाविधि स्नात्वा चित्पतिर्मेत्यंते अप नशो
शुचदघमित्यपामार्गं पल्लवैः कांडात्कांडेतिदूर्वादलैः प्रावपित्वा स्नानशेषं समाप्य नीर्घे धौते वाससी परिधाय
देवा गातुविद इति एतत्स्नात्वा चीनसंध्यावंदनब्रह्मयज्ञतर्पणं गंकुशत्पागरहितं तर्पणात्रं हि लिंगमंत्र।
देवतार्चनादि कृत्वा ततोहर्भेमयात्कश्यपभरद्वाजो गिरो गोतम वत्सपराशर मांडव्य नामधेयान्सप्तर्षी
इमावेवधृत् शुचौ गोमयोपलिप्ते देशे गोतम भरद्वाजाविति कांडिकया स्थापयित्वा आवाहनादिभिरुपचारैः संपूज्य
वेशानधीयीत वंशोक्ताऋषयस्तर्प्पतांनान्देवान् ऋषींश्च पितृंस्तर्पयित्वा स्नानशाटीं च निष्पीड्य सावित्रीं च
तुर्वारं जपित्वा संहिताध्यायानुच्चार्य हिरण्मयेनेत्यादिकां कांडिकां एवं ब्राह्मणं च मधीत्य ब्राह्मणाध्यायात्
त्का प्राश्नीयात्सुत्रादिकमिति कांडिकां प्रपाठकांतामधीत्य उभा कवी युवायो नो धर्मः प्रजापतिः परिसिच्य।
धर्मिणो विसृष्टजामि सृजामहे इत्येताम् ऋचं जपित्वा समुद्रं गच्छेति सप्त ऋषीन् प्रवाहयाच्च देवा गातुवि
द इति विसृज्य गंधमाल्यादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्य राजा ब्राह्मणाशीर्मंत्रैः पठित्वा गृहमागच्छेत् इति पूर्वं।

ॐ ॥ अथ हिरण्यगर्भे पवित्रारोपणं विषयस्यानुक्रमम् । तत्प्रसंगतः पवित्रारोपणकालः प्रकाश्यते आगमग्रंथात् आषाढा
८९ दिचतुरो मासाः प्रसुप्ते वनमालिनि पवित्रारोपणं शस्तं सिते पक्षे यथासिते मोक्षेच्छुर्विष्णवे दद्यात्कुलीरस्थे दि
वाकरे सिंहस्थिते वा द्वादश्यां सिते पक्षे पवित्रकं प्रमादाद्यदि वा कालोयं तस्यते न यदा तदा कन्यास्थिते रवौ स्व
यं यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥ प्रथमो नभसि माद्रे वा सिते पक्षे यथा सिते अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां दद्यात्स्वत्रिपिनाकिने
प्रतिपद्यग्नये दद्यात् द्वितीयायां पवित्रकम् विरिंचये द्वितीयायां श्रीमद्भद्रेपि च भक्तितः तृतीयायामपर्णा
यै चतुर्थ्यां विघ्नहारिणे नागराजाय पंचम्यां षष्ठ्यां तारकघातवे दिवाकराय सप्तम्यामष्टम्यामंबिकेतसे चं
डिकायै नवम्यां तु दशम्यामंतकाय च एकादश्यां च रुद्रेभ्यो द्वादश्यां वनमालिने कंदर्पाय त्रयोदश्यां च
चकारात्त्रयोदश्यां मसेपि पौर्णीमास्याम् = तुर्दश्यां शिवाय च पितृभ्यः पूर्णिमायां चैव दद्यादेवं पवित्रकं अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पवित्रारोपणं हितं सा
र्वेषामेव दानानां दद्यात्तत्र पवित्रकम् आषाढमासे न कुर्वीत पवित्रारोपणं सुधीः यदीच्छेदात्मनः सौख्यं स्वा
स्थ्यं पुत्रं पुत्रं च सर्वदेति तुलास्थे रवौ तद्विवर्जयेत् अघोरमंत्रेण शंभवे यज्ञोपवीतदानम् यदा [illegible]रवं तिथि
स्तत्र यदा च तिथिभागयोगस्तदा पवित्रं दद्यात् इति शेषः पवित्रारोपणं कार्यं नित्यं च विष्णुरहस्ये । पवित्रारो
पणं विष्णोर्भुक्तिमुक्तिप्रदायकं श्रीमत्कीर्तिप्रदं पुण्यं सुखसंपद्धनावहम् संवत्सरेहि संपूज्य यत्फलं
न दवाप्नुयात् न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः सांवत्सरी तस्य पूजा निःफला मुनिसत्तम तस्माद्भक्ति
समायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः अन्यच्च शिवपवित्रारोपणप्रकरणे
रोगाभिवृद्धिसंयुक्तः प्रवासी राजपीडितः उक्रमात्रयेयस्तु नैकुर्यात्तत्र रोहणमिति अन्यो यथा कुस्स ८९

व्र०
३२९

स्नात्वा तं विष्णुं भक्त्या संपूजयेद्गुरुं वैदिकैर्वा मंत्रैर्नानाजातीयपुष्पैः समर्च्चयेत् पाय
सेनैव नैवेद्यं शर्करासंयुतेन वा दत्वा देवस्य नैवेद्यं प्रार्थनां प्रार्थयेद्व्रती व्यतीपा
तदिने देवैतत्त्वस्सर्वं समर्पितं भवत्वनंतफलदं मम जन्मनि जन्मनि देवदेवं
हृषीकेशं प्रार्थयित्वा ततो व्रती तत्सर्वं गुरवे दद्याच्छ्रोत्रियाय कुटुंबिने व्रतो
पदेष्टे विप्राय ब्राह्मणाय विशेषतः भूमिं वाथ सुवर्णं वा दक्षिणां तु विधीयते
ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु व्रतमेतत्समापयेत् इदं व्रतं त्वया देव गृहीतं पूर्वजन्मनि
स्वर्गापवर्गदं नृणां फलं तव दद्याम्यहं एवमुक्तो नृपश्रेष्ठः शूकराय व्रतं ददौ
तत्क्षणात्तेन पुण्येन शूकरो मुक्तकिल्बिषः मुक्तः शूकरदेहाच्च सर्वाभरणभू
षितः दिव्यं विमानं संस्थाय वाक्यं वेदमुवाच ह हे जनाः किं न जानीध्वं व्यती
पातं व्रतोत्तमं इहैव सुखदं नृणां परत्र च परा गतिः दिव्या माया विनिर्मुक्तं व्रत

राम
३२८

यता मम राजेन्द्र भुक्तिः साध्येनकर्म्मणा व्यतीपातव्रतन्नाम कृतं राजंस्त्वया पुरा यथा मा
ता सुतस्येह सर्वत्र सुखकारिणी तथा व्रतमिदं राजन्निहलोके परत्र च यथैवाभ्युदि
तः सूर्यः सर्वं शोधयतमो दहेत् इदं व्रतं तथैवेह सर्वपापं व्यपोहति यथा विष्णुर्द्दा
तीह नृणां परमनिर्वृतिं ददात्येव न संदेहस्तथा व्रतमिदं शुभं श्रुतमिंदुदायेदानं
सहस्रं तु दिनत्रये विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनंतकं व्यतीपातव्रतस्यास्य विधा
नं शृणु तत्त्वतः माघे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठमासेन्यमासि वा भवेत् व्यतीपातो दिने य
स्मिन्नारभेद्व्रतमुत्तमं तिलैः पूर्णशरावं च सगुडं गुरवेऽर्प्पयेत् शंखचक्रगदाधा
रिणं पन्नगस्थं हिरण्मयं वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूजयेत् गरुडध्वजं गोक्षीरेणाथ सं
पूर्णं कांस्यभाजनमुत्तमं स्थापयेद्देवदेवस्य तत्रैव कल्पयेत् शय्यां च स
न्निधौ तस्य स्थाप्य देवमनुस्मरेत् अनंतशायिनं देवमनंतफलदं शुभं तस्मा

च्यासे देवराजत्वं तत्प्रयागं प्रयाहि मे अथ पुरोधसा सार्धं मा गत्य वलमर्दन १० सह्मासितासिते तीर्थे सद्यो मुक्त
श्चा तेन स अथ देवगुरुस्तस्मै प्रसंनस्तु वरं ददौ क्षीणपापस्य ते शक्र मत्प्रसादेन सत्वरं सहस्रमेतद्यो
नीनां सहस्रं स्याद्दृशां तव १२ तदेव द्विजवाक्येन सुस्नुभे स शचीपतिः लोचनानां सहस्रेण पंकजैरिव
मानसः १३ अथ वृन्दारकैः सर्वैः ऋषिभिश्चापि पूजितः गंधर्वैः स्तूयमानस्तु गतः शक्रोमरावतीं १४
एवं शक्रो विपापोभूत्प्रयागे पापनाशने अथ त्वं याहि कल्याणि प्रयागं देवसेवितं १५ सद्यः पाप
विनाशाय तथा स्वर्गो हेतवे इति तस्य वचः श्रुत्वा सेतिहासं सुमंगलम् १६ तदा संभ्रममापन्ना
पादौ नत्वा द्विजस्य तु त्यक्त्वा बंधुजनं सर्वं दासं दासीगृहं तथा स कालान्विषयान् देहो विवर्णसा निवस्कुरं वपु
श्चहत्यणविध्वंसि पश्यन्ति निर्गता च हं नरकार्णवसंतापदारुणानक वह्निना हृदये कुरा पप्पायन्न तदानात्
यमानया १९ मया गत्वा कृतं स्नानं माघमासे सितासिते तस्य स्नानस्य माहात्म्यं शृणु वृद्धि निशाचर
२० अहल्या पापहर्त्री जाता सा प्रविशत्तिभिर्दिनैः शेषैर्मे यद्भूत्पुण्यं तेन देवत्वमागता २१ रममाणा
तु कैलासे गिरिजायाः प्रिया सखी जातिस्मरा तथा जाता प्रयागस्य प्रभावतः २२ श्रुत्वा प्रयागमा
हात्म्यं माघे मासि व्रजाम्यहं इति राक्षस यत्पृष्टं त्वया विस्मितचेतसा २३ तन्मया कथितं सर्वं चरि

मा
२३

तंप्रीणयेतव मत्प्रीत्यै चरित्रंत्वंह्यहंकिमम राक्षसः कर्मणाकेनयातोस्मि विरूपोस्मि भयंकरः श्मश्रूलो
दीर्घदंष्ट्रश्च कथ्यतो गिरिगह्वरे २५ राक्षसोवाच इष्टंददाति गृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति प्रीत्या
हि सज्जनो भद्रे तत्सर्वंत्वयि सुस्थितं २६ त्वयाद्य भाविता नूनं मन्येहं वामलोचने भाविनो हि कृति
नः स्वःस्वस्कृत स्वजन्मनः २७ अतोवक्ष्यामि ते भद्रे दुःकृतं यत्त्वयं कृतं निवेद्य सज्जने दुः
खं यः स सर्वसुखी भवेत् २८ शृणु सुश्रोणि यदहं काश्यपो वै सवो वेदपारगः ज्ञानः पुरा द्विजश्रेष्ठः कृते
महति निर्मले २२ राज्ञां दुःकृतिनां भीरो भूद्मणांच विशालया वाराणस्यां कृतो घोरो मया दुष्प्रतिग्रहः
२८ धडुधा वहुवारं च निषिद्धाचरणं कृतं अन्यच्च वहुवाराच्च मम भाग्यं कृच्छ्रचेतसः २९ तत्रास्ति दुःकृतं के
र्मया तत्र न यत्कृतं अन्यस्य सुफलं दोषः दोषस्व वरवर्णिनि ३० अविमुक्ते क्षणमात्रं च न दत्तं मे स्मृतौ कृते
तु न धर्मस्तु मया किंचित्संचितोस्मिन्गतजन्मनि ३१ ततो बहुतिथे काले मृतस्तत्रैव शोभने अविमुक्त
प्रभावेन न चाहं नरको गतः अविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं नैति किल्बिषी अविमुक्ते कृतं किंतु पा
पं वज्रे भवे ... ३३ वज्रलेपेन पापेन तेनाहं जन्म राक्षसं रौद्रं त्वं पंकतं पापं संभूतोस्मि पर्वते ३४ शिव
हि
२३

मः स्वाहा इदं रुद्राय ॐ मही द्यौः पृथिवी च न इदं यज्ञं मिमिक्षतां पिपृतां नो भरीमभिः ॥ स्विष्टकृद्धोमः ॐ अग्नि॰ ॥ ॥ पृथिव्याः प्रतिष्ठिता
त्वं भूतानि धृतास्यमन्त्रं हूमायः स्वयंतो होमं भीमयुक्तज्ञाम ॥ त्तेऽस्य प्रस्तु ॐ नो लक्ष्य पुष्णं देवं वदेवो तामहा इदं स्वधा ॥ विश लया
पृथिव्य ॐ धृतं नो राजानां नाम गृहं वदेवो वृहस्पतिः ध्रुवं ताइ इन्द्राग्निश्च ताधृ पाययताम्भवं स्वाहा इदं ध्रुवाय ॐ प्राच्ये दिशे
स्वाहा ॐ दक्षिणायै स्वाहा ॐ प्रतीच्यै स्वाहा ॐ उदीच्यै स्वाहा ॐ ऊर्ध्वायै स्वाहा ॐ अवाच्यै स्वाहा ॐ अग्नये स्विष्टकृते ॐ प्रजापतये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहा इति होमं कृत्वा शुक्रवासोभिः शान्ती पठे ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेरिति ललाटे ॐ कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्रीवायां
ॐ यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणबाहुमूले ॐ तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति हृदि कृत्वा मस्तिनि त्र्यायुषं कुर्यात् तत्र मन्त्रमाने त्र्या
युषं कुर्यात् शाकलश्रुतेरन्त्रं हुत्वा ॐ सोमस्य जातवेदसे ॥ शरीरं हुत्वा यजुर्वेदो होमस्य भागमपश्यन्त जपन्ति ॥ नाम मिथस्ये
चेदं न गृह्यं न प्रत्यन्त्यपि कुंभमिलिताया यजमानस्य पंचकुम्भान्गतस्मात्स्विन्नेन केनलशान्त्यस्य ते न लेन नमस्कत्वेयं महा
मन्त्रेः तत्र क्रमः ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे उपप्रयन्तु मरुतः स्वाहा नवप्रासक्षुर्भवा स्तु वा इति मन्त्रेण ककेनेनापि स्नापयत्
तं ततः पंचभगपञ्चगव्यकलशात् तज्जलमानीय गृहेभ्यकेः ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन महे रणाय चक्षसे

रु० प्र० १०

ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः ॐ तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनय
था च नः इति मन्त्रेण मार्जनम् ॐ आत्मारमिंद्रम त्रिलोतारमिंद्रं हवे हवे इति ॐ वरुणस्योत्तंभ नमसि इति च ॐ हस्ता त्वा
मभिषिंचेत् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवंतु विजयाय ते आ
खंडलोग्निर्भगवान् यमो वै नैऋतिस्तथा वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ब्रह्मणा सहिताः शेषा दिक्पालाः
पांतु ते सदा कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कीर्तिश्च मातरः एतास्त्वामभि
षिंचंतु सर्वकामार्थसिद्धये देवपत्न्यो ध्रुवा मानागा दैत्याप्सरसां गणाः अस्त्राणि सर्वशास्त्राणि राजानो वाहनानि च
लत्ते त्वामभिषिंचंतु सर्वकामार्थसिद्धये एवमभिषेकं यजमानाय आचार्यो पठेत् ततो यजमानो विजेभ्यः दक्षिणां दत्त्वा प
थाशक्ति दत्त्वा ऋत्विग्भ्यः पंचगव्यं प्राशयेत् ततो मां गां ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ततो हेमकरणं समंताल्लमंडपं च दूरं गुरवे ... लिप्ये
विभज्य दद्यात् हेमशालाकां पद्मनाभां दक्षिणां ख्या तस्मात् एकाय दद्यात् ततः पूर्णां भूमि शोभन सुरीमुक्तां लंकारभूषितां पद्दव
साध्वादि तांबूलं सप्रदक्षिणां गां सामान्य पद्दद्यात् तत्र ... नमश्चंद्र ... सविहितं पवित्रं कुरुक्षेत्रे कृतार्थमनाः सेतु निरूपतार यंतोसवि १०

(1)

कु० टी० ५२

नेब्रूहीति ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं अहं जलधिर्भवामि मम शाब्दो नाम कस्मा
त्तेनोर्गर्जसीति सा पुनराह तन्मंद्राहमित्यादि ततः समुद्रः पुनराह तर्हि कुतो
मालिन्यमनुभवसीति सा पुनराह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानां नेत्रा
श्रुभिरिति ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य वलः कुंतलदेशाधिपः कुपित
इति नर्मदाया उत्तरमिति इत्यलंकारचंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरण
मू अप्रस्तुतेनेति प्रधानभूतप्रस्तुतार्थाभिव्यंजकं अप्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतांकुरा
लंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुर इवांकुर इति व्युत्पत्तेः किमिति हे भ्रम
र मालत्यां विद्यमानायां कंटके कृयाकंटकव्याप्तया केतक्या किं प्रयोजन
मिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तान्तेन मध्यमनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्या पर राम ५२

2

श्चैतत्तदा कमलालक्ष्मीः कायायं वस्तुमालंबनमाश्रयतु किमत्र बहुनोक्तेनेत्य
न्वयः गत्यादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानान्युत्प्रेक्ष्यमाणानि पूर्वोदाह
रणद्वैलक्ष्यमाह एतानीति कार्याणीत्यर्थः लज्जेति तिरश्चां पश्वादी
नां चेतसि यदि लज्जा स्यात्तदा चमर्यः गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तयार
मणीयं केशपाशं प्रसमीक्ष्य वालाः केशाः प्रिया यासां तास्तथा तत्त्वं शिथिलं
कुर्युरित्यन्वयः तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव अर्थादेतेष्वेति हृद्यन्यायत्व
रूपार्थादिति नेत्यर्थः इदमप्यप्रस्तुतवृत्तेः कार्यत्वमपि अपिनाप्रस्तुतवृत्तेः
कारणत्वं प्रागुक्तं समुच्चीयते त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते मा
लतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता तुल्ययोगितायां प्रागुदा

हृतं ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबं
धना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते न चोदाहृतेऽस्मिन्तत्संभवः मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तु
तस्यार्थस्य कार्यतायास्त्वयैव दर्शितत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठ
सौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत
आह अर्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां न तु अप्रस्तुतत्वा
त्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभवः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन
लक्षणेऽपि निवेशाद्व्यावर्तकत्वाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभ
वः स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेऽपि ज्ञानस्य हेतुत्वात् इति ननु गतिसौंदर्यादेर्ज्ञा
नमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि तदभावेऽपि ज्ञानमात्रात्कार्योत्प

तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति तदतिरेकेतस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशं
सायाअतिरेकेप्रकारपंचकाधिक्ये तापेति हे हरे नवनिःश्वासरूपमंदमारु
तेननिर्बुसीकृतस्य बुसरहितीकृतस्य श्मितरूपस्य आध्यात्मिकादितापत्र
योषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाः कंडकरचयावुससमूहाइवेनेजैवातृकस्य चं
द्रस्य किरणाजगति भ्रमंतीत्यन्वयः तत्सारता रूप! किरणसारता रूपः एव
मिति हृतसारमित्युदाहरणे चंद्रवदने उपमानोपमेयपदार्थावाश्रित्य चं
द्रसारांपहरणस्य सतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वं एवमन्येप्यपि द्र
ष्टव्यम् कालिंदीति नर्मदायाः समुद्रसंवादोयम् तत्र यमुनाभ्रांत्या स
मुद्रेण कालिंदीत्युक्ते कोपात्साकूतं नर्मदायाउत्तरं हे कुंभोद्भवत्रगस्त्यम

व्यक्तिमात्रं नतुतज्जन्यत्वमितिद्रव्यमया ... ...त्वहेतुः सर्वंकर्माखिल
समेतियत्किंचित्प्रजाःसाधुकुर्वंतीतिश्रुतेः ३३ एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह ता
स्कारेण ततःपरिप्रश्नेनकुतोऽयंममसंसारःकथंवानिवर्त्ततइतिप्रश्नेन सेवयाशुश्रू
न्नाश्चतेतुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसंपादयिष्यंति ३४ ...नफलमाह यज्ज्ञात्वेतिसार्द्धै
प्राप्स्यसि तत्रहेतुः येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादी...नस्वाविद्यारचितानिस्वात्मन्येवाभे
...पदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसि
त्मन्यथोमयि ॥ ३५॥ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः ॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैव
मिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥
वाभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५ किंच अपिचेदिति सर्वेभ्यःपापकारिभ्योयद्यपिअ
वसम्यगनायासेनतरिष्यसि ३६ समुद्रवत्स्थितस्यैवपापस्यातिलंघन
काष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयति तथाआत्मज्ञा...रूपोऽ
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

…मध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येवतर्हिसर्वेऽप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यस्यंत…
…नसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तःसन्स्वयमेवानायासेनलभते नतु…र्मयोग।
…स्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकांनिष्ठःसंयतेंद्रियश्चतज्ज्ञानंलभते नान्यः अतः श्रद्ध…
…लाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वात्वचिरेणपरांशांतिंमोक्ष…

…त्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥
…परःसंयतेंद्रियः॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥
…शयात्माविनश्यति॥ नायंलोकोऽस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः॥४०॥
…संछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥४१ ॥

…नाह अज्ञश्चेति अज्ञोगुरूपदिष्टार्थानभिज्ञःकथं… ज्ञानेजातेप्यश्रद्दधानश्चजाता…
…त्ति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषुत्रिष्वपिसंशयात्मासर्वथानश्यतियतस्तस्यायंलोको…
…पत्तेः नचसुखं संशयेनैवभोगस्याप्यसंभवात् ४० अध्यायद्वयोक्तांपूर्वापरभूमिका…
…भ्यां योगेनपरमेश्वराराधनरूपेणतस्मिन्सं… …निसमर्पितानिकर्माणियेन…

पात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोः साक्षाद्भेदसंबं
धेनान्वयबोधोऽनुत्पन्न इत्यत्र तंडुलः
पचति इत्यस्याप्रामाण्यानुपपत्तिः प्रमा
णम् किंचित्पदार्थनिष्ठप्रकारता निरू
पितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति
विशेष्यतासंबंधेन पदजन्योपस्थि
तिः कारणम् इत्यत्र पशुः पशुरिति
वाक्यस्याप्रामाण्यानुपपत्तिः प्रमाणम्
प्रातिपदिकार्थप्रातिपदिकार्थयोर
भेदेतरान्वयबोधोऽनुत्पन्न इत्यत्र
राजपुरुष इतिवत् राजपुरुष इत्यत्रा
पि भेदसंबंधभानापत्तिवारणम् ॥ प्र
त्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध
कत्वमित्यनेन पचंतं पश्यतीत्यत्रैव पा
कं पश्यतीत्यापत्तिवारणं कृतम्

...र्द्धं बोधे चैकपदार्थे... [illegible] ...स्तितम:
[illegible] ...न्योद्धा... [illegible] ...ते ॥ भेदसंबंधावछिन्न
धात्वर्थ प्रातिपदिकार्थान्यतंनिष्ठ प्रकार
ताति रूपित विशेष्यतासंबंधेन शाब्द
ं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थिति विशेष्य
तासंबंधेन कारणम् ॥ भेदसंबंधावछि
न्न प्रत्ययार्थनिष्ठ प्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावछिन्नं प्रति
धातु प्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिर्विशे
ष्यतासंबंधेन कारणम् ॥ अभेदसंबंधाव
छिन्न प्रातिपदिकार्थनिष्ठ प्रकारतानि
रूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वा
वछिन्नं प्रति धातु प्रातिपदिकान्यतरज
न्योपस्थिति विशेष्यतासंबंधेन कारणम्
यथा नीलो घटः स्तोकं पचतीत्यादि

ज्योतिर्भवेत्स्वर्गद्वारांनि च कारयेत्॥१७॥ दक्षिण
दिसि मार्गे सूत्र सूत्र राशि प्रमृज्य येते द्वादश द्वारा द
चतुर्मुखस्या तस्य तः उर्ध्वं सुखी भवेत्॥१९॥ २०॥
॥२१॥ पूर्वोक्त लक्षणी न दत्रेण रौद्राग्नि पौंड्रयेत्
॥१८॥ मृत्युते सर्वनासेन यद्देव प्रमाद्दतः॥
॥५६॥८॥००॥ उत्तरा पंच नेत्रे द्वारं उःखं च द्वार
राशि राक्षं च भवेत् मृत्युस्तस्य पुंसो न संशयः॥ प्र
दीक्षा भाग्य येत विप्रान् फल पुष्प सहित कैः॥२॥
फणाका वर्के ली चैव दद्यात पूर्व पंचला पसी॥२५॥ ल
उकां दीपदानं च पूर्व संध्या दिशा द्वारं येत॥५५॥५६॥६७॥००
। सौम्य वर्गा गापी उच्चशि मूलं च दाद्दकं कुमारी पू
जयेत तत्र संख्यां संच दीप येत॥२२॥ मृत्यु ते द संरा
त्रैण मादकारी प्रणाद्दतः च त्र व स्तनद स्वर्गी द
ध्यान वां हृष्ट भाग्यं नं॥२३॥२०॥२०॥००॥ प्रतान्ना
पूजयेन तत्र क्षेत्र पाद एवं भविष्यति॥ [illegible]
विना वस्तु देहस्य नात्र संशयः॥ दक्षिणा
दिशा [illegible] द्वारं तीव कारयेत मृत्यु ते
रात्रेण देवस्तं नदा प्रदद्याप येत॥२४॥१२॥२
स्वार्थी वस्य भवेत् [illegible] नैक द पी
न संदे [illegible]

ध्यैतपादपैं पूजयेद्बुमदैं ष्पुरं प्रिष्टा णु वान
संपुष्टं हृद्यांतव्रुमणोजनं॥२७॥ दद्यात्
दति णाते ध्येदीपं प्रेकप्रदापयेत् दक्षिणा
त्रिमवेषाडान्सप्रेकंचनव्यप्रै॥२८॥ दिपदा
वमवेत् प्रेदानप्रसेवरं पुराहितः॥१२॥८॥१२॥
॥१४॥ विद्याम्बायांकुदीमूलंपीडाब्वैवदारु
णांकतंब्रवैवरीपूजाप्रधामांसंप्रसदये
प्रप्रतेद्रणारावेणस्वचरीणांप्रसादितः॥२॥
॥१२॥१२॥२४॥ प्रनेष्टायांशिरे पाडावेदनंवे
प्रस्वाउवंघोर पीडाभवेतस्यकुलंजातंप्रपू
जयेत्॥३१॥ लडुकाप्रेयदातंअंसुहालीस
सदापधतनैवेद्यंगंधध्यौप्रधूपदीपसम
न्वितै॥३२॥ वस्त्रंरत्नंसमायुक्तंघोरप्रदक्षिणा
भि:प्रतोषयेत्‌पुत्रप्रदप्रमासेनप्रसन्नं तै॥३३॥
॥५७॥२८॥१२॥ प्रेष्टाकामाधितोपस्यसवींजवेद
भवेतनप्रत्नैघंततत्रप्रेष्ठत त्रय
पयेत्॥३४॥ व्रजसादसदेवेणसप्तम
वेत्॥१५॥४॥१६॥७॥ मूलावांचमवेत्स्त्री
व्वदक्षणांवसंदेवप्रदातंअंयतसे

ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ अथ कृष्ण बलिः लिख्यते
पार्वत्युवाच ॥ देव देव जगन्नाथ सदेश्वीर
वृष संख्यानां ॥ त्रिपुरांतक पाप संनिलयं
तु न मे स्मृते ॥१॥ ईश्वर उवाच ॥ इदं रुद्रे गुह्याद्वि
ये सु नंर स्वत्र त स्य पूनाव किं दृष्टं नं रोग
नव राम संयतः ॥२॥ श्री रेवाच ॥ रोगनाः सकारं
पुण्यं कथयामि मदे भूमि ॥ इदं द्राय माद्वि
ते पसमुत्पदुर्दनं च कारयेन वृद्धांग्मे
जयित्वा न क्रमारीद्रुव मेवव वसहस्ययेस
स्य द तष्का फल सत्य प्रद्रूपये त ॥४॥ दत्ती
त्द्दृष्ट्वि प्राप्नत्य दीप मे कं प्रेद पवनुपंच
रात्रि मवेत्सीडा पूनः उर्ध सरवी मवेत्तवंर
बडा य स्य दर्ननं च मे नयिच्चा विशेषतः ॥१॥ ॥५
३॥६॥ मृते वाद्वि भवे घोस्यनेत्र पीडा प्रजा
वते तेजमनी पूर्ये तत्र कुकंस वलि दापये
न बदरत्रि भवेन पीडा रा वरात्रि मध्य पिबा
मुपते मासा मकरा नीके नानीन प्रसादितं
[illegible] नरस्य ॥७॥ ४ ९२
॥

प्राद्धं यं व्याधितेऽवस्यत्वरपीडासमक्
लःश्रिरमूलं च दद्यादृ च मवेन त्रनेशसयुः॥८॥
प्रं नद्दानतेऽद घोनविद्म पूजाकारवेत॥
सपूरात्रिमवेपीडी मयतेवपिमानतः॥६॥
श्चवकं तंत्र तांश्चवजपेदक्षेनरशनं॥२॥
॥३२॥२१॥११॥ पुनं वसौ च यदघ्यादि कुमा
रीपूजयेत द्विवंउतराभिमरवेऽपं ददया
घानं समदद्यात्सं मयतेदरात्रिलमदा
देवप्रणाद्दिनः॥१२॥२८॥१५॥१६॥ पुष्येच व्या
धितावसन्नरदद्दसमाकुलः मूलपीडा
मादृ त्वं तावन स्यति सपार्वयेत॥१२॥
ततश्चान्तेप्रकुर्वीत दद्याद्धानं सशान्तितः
मुच्यते समरात्रैणप्रथवासमपासकैः दद्दस्य
तेत समत्रैणप्रदतरसतं तपेत॥२॥३॥३॥१॥॥
श्लेषयं व्याधितेऽयस्य सर्वगात्राणि कं दिनीपू
जयेतविधिवद्दत्विपूर्वेतब्राह्मणयं॥५॥अ
ताराभिमुरवेऽन्नं सांते मृत्युतेनद्ददुर्गादेवी
प्रदद्दन मुक्तिरवनसंशयः॥१६॥९॥२॥॥०॥
मघायां व्याधिपीडा [illegible]

संच प्रदापयतन्॥२६॥ मुञ्च ते समरात्रेण पू
त्रा दान प्रणादिनः॥८॥२-॥१५॥११॥ पूर्वी सा ट
मवेसी डाकिर स्थूलं च दारूणं गौत्र पूना प्र
कतया प्रनुदीरं च दापयेत्॥२७॥ द्विरताप्य
पी संच वृ मृगा यनि वेदयेत मुञ्च ते समरात्रे
ण स्वकुल स्नाव पूजयेत कुर्यात् मंडलं तत्र दद्या
घानं दिजा तये पवित्रे देव गणाः पूज्या स्था पयि
त्वा विनायकं॥४८॥ प्रोदकं च प्रदातव्यं वृंमल
णा यनि वेदयेत मुञ्च ते सद्य पासेन सतप्रेव
न सशयः॥४१॥२१॥५॥२१॥ प्रवरो व्यविशिरः स्थूलं
सवांगे वेदना घावं कुत्र सेगे [illegible] मावे तस्य
ग्रहणांति व कारयेत॥४२॥ प्रजापुं त्रं बलिं द
द्यात् शाकिनी तव पूजयेत मुञ्च ते दसरा त्रे
ण घेनु मेकं ददाति यः॥४३॥१८॥२-॥१२॥१४॥
घनि ष्ठाया स्थूल पीडाया घोर दारूव जायते उ
दनदधि मांसं च मोतन्य बद्दितेन तं॥४
मुञ्च ते समरात्रेण गणदेवा प्रणादिनः॥
॥८५॥१००॥ वारुणो वरुणः पीडा प्रकंपः [illegible]
या॥४५॥ वस्र दानं तथा कां संपू [illegible]

स धामयनि समरात्रेण [illegible]

ही सुकृत [illegible] तहां सैं लै कबि सतनरा॥ सौं न

त्रैक सैं ऊंच पहारा॥ ह्वार कै सपर बत बल वा न

तहां रहस प्रादित मगंगान्॥ जेति स्वरूप रैं सम तु

प्रापी॥ तिनकी कलबिरा जैस मरी गी॥ हौति पद

तक करैं निवासा॥ फिर द्वि प कैमि दिसि वस दुनै सा

मल बल्ल करम कथा गुन गाही॥ सूरज व रैं इस

तु मैं सुना ही॥ सुन दु और जाबरे इत मैं बरनी॥ ति

न ग्रता पुरुसहि मन मुस कानी॥ धनि धनि आदित प्र

मेस्वर॥ दीनानाथ जो गत के ईसर॥१८॥ दोहरा॥

धनि, आदित प्रमेस्वर महिमा अगम, अपार॥ तीन

भवन कू॰ जौति बिरौजै अंकसकल उजीआरा

॥१॥ चौपै ई॥ जाको गाउ परै, प्रऊ मारी॥ सो ति दुख

पाकरैं पूंन सा री॥ निस चै गाउ सकल निट जा

ही॥ धंन धंन ही है सूरज गोंसा ही॥१७॥ दोहरा॥

जाकौ गाउ पढ़ें प्रीत सो कथा करैं मनु लाति॥ नि

सचै सूरज प्रताप ते गाउ सकल मिट जाति॥१६

॥ चौपै ई॥ जाको दूई धरै सूरज परधि आना॥ ताके

पुत्र हो ति, प्रगनि समाना॥ जो यह कथा चित दे

है॥ सूरज प्रताप गाउ सो बदि न ररह है॥१२॥ ति

त [illegible] सूरज पसन ते ३ सं पू

न श्री स मद का सोलह शो॥१॥ [illegible]

...नामो कलिमल [illegible] घ र म [illegible] ही [illegible] का
...पूजा सुर जन करैं दिन राती॥ [illegible] जिन्ह कै रह
रै बहु भाती॥ ब्राह्मन को दै चारो दिस तन दा॥ पुनि सु
र जन को पामर ताहू॥ तेज प्रताप प्र[illegible] पूरन व
ला॥ निस दिन जरैं तन दुख पापगनी जु प्रला॥ [illegible]
न नारक कूवर दैन नाही॥ काहू बरा नैसु [illegible]
नाही॥ ऐसे कथा कहै मन लाई॥ सुनहु [illegible] पाप
तु हि मन चित लाई॥ सुनत नाव ऐक जन्तु न से
ही॥ चार घाट सो वरन न जाई॥ [illegible] मुत
हा ऐकु, पर न विसाला सन ते जन सौं [illegible] ता
ला॥ व[illegible] मा सुरन के वासा॥ [illegible] जे
ला ग प्रकासा॥ ऐह विधि, प्रादित, प्र बहि जाई॥
सुनहु कथा पुनि तुम मन लाई॥११॥ दोहरा॥ प्रादित
कथा पूरन है सुनहु तुम मन चित लाय॥ जे नर सेव
हि प्रीत सों सुजस कथा गुन गाय॥१४॥ चौपई॥ जे
ति हु कथा पढ़े मन लाई॥ तं पर प्रादित होहि सहाई॥
धनि प्रताप प्रादित बलवाना॥ तेज बरन कवि प्रा
नी समाना॥ और ता सन हु कथा [illegible] लाई॥ पूरब
देस देत कुशा पुर देशा॥ तहा [illegible] मैदे
सा [illegible] के [illegible]॥ [illegible] के

...रै [illegible] नट [illegible] उर कै सुन हु मवा...
स... बर मे [illegible] जाके थै गा सोई ... कथा...
प्रसंगा॥ निसचै कुसट बरन मिट जाई॥ धन
महिमा है सुरज गुसांई॥५॥ दोहरा॥ कुसटी सु
नै पुरान बिधि चित तसिचित मन लाए॥ निसचै
सुरन प्रताप ते कुसट बरनि छुपि जाति॥६॥ चौपै
ई॥ [illegible] कथा [illegible] भुजा ई॥ मन बच क्रम सु
ने [illegible] न लाई॥ जाके बरन, प्रेम मैं दिसे ई॥ ति
सथि न कथा करै है नर सोई॥ निसचै बरन स
कल मिटि जाई॥ धनि महिमा सूरज गुसाई॥
दोहरा॥ जाके बरन प्रेम में हिरदे ही सो नित पढे पु
रन॥ धनि प्रताप, ब्राह्मन कै महिमा करो बखान॥
७॥ चौपैई॥ सूरज चरित्र सुन है मन लाई॥ प्रेम तो
हि कथा कै हे समझाई है ऽ बतु देहि नर बर
त कै धि, प्रानि॥ कोन तुलै ब्रत कथा समाना॥ को
ब्रत पुबर नी नहि जाई॥ सूरज कथा पढे सुन
न लाई॥८॥ दोहरा॥ तीन भूप्रन में सु, प्रानी जो ति
कीन प्रगास॥ दरबृति कथा गुन गाव ई जुग
सुरज [illegible] ॥१०॥ चौपैई॥ नम रूएक पकाप्र

श्री गणेशाय नमः ॥ अथ हनुमान [illegible] ॥०॥०॥०॥
[illegible] नमो [illegible] भगवान ॥ [illegible]
॥ सुमिरे तोहि [illegible] सुमरत [illegible] तगि, पान बुधि देहो हरी जोति
सब रूप, आदित बलवाना ॥ तेज प्रताप तुम्ह, प्रग
ट समाना ॥ तुम्ह, आदित पर मेरु [illegible] प्रलय
नेह तन गरु [illegible] गामी ॥ बर निन ज्या [illegible] ते करि ली
ली ॥ घर मसु रं घर म सु सीला ॥ जोति बाल हृदउर
बिराजै ॥ अग म गकान निके कुंडल छाजै ॥ नील बरन
छवि नु, प्रसवारी ॥ ग प्रा न्धि [illegible] लघर म वृतधारी
ता सकथा मैं कहै बखानी ॥ सो ई पुरब है, प्रगनि
समानी ॥१॥ दोहरा ॥ आदित कथा पुनीत है गावैस
मसु जानि ॥ तीन लोक कछु बिऊदितु मक राप्रताप
बखाना ॥२॥ चौपई ॥ गरजा कथा सुनहु मन लाई
मै तेहि कथा कहौं समझाई ॥ बाधि [illegible] नि एक मास
पुरा ना मन बच टे कधरै ब्रतध्यि, धाना ॥ नेमद
र मसै करै आहारा ॥ दु, [illegible] दस बरत करैं ऐत बा
रा ॥ [illegible] सचै प्रसंन होहि बलवाना ॥ पच पुत्र है, ऐप्र
गनि समाना ॥३॥ दोहरा ॥ [illegible] मन [illegible] के टे
कधरै ब्रतध्यि, धान ॥ नि सचै [illegible] हे [illegible]
घ, प्रगनि समान ॥४॥ चौपै [illegible] कथा मे

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अस्य श्रीमहाप्रत्यंगिरामंत्रस्य । वामदे
व ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः । श्रीभगवती प्रत्यंगिरा देवता । ममाभीष्ट
सिद्ध्यर्थे पाठे विनियोगः । ॐ संहृदि स्थस्थ सुखासीनं भगवंतं म
हेश्वरं । समभ्युपागम्य चरणौ पार्वती परिपृच्छति ॥ देव्युवाच ॥
धारणा परमा विद्या प्रत्यंगिरा महोदया । नरनारी हितार्थाय
बालानां रक्षणाय च । राज्ञां मंडलिकानां च दीनानां च महेश्व
र । विद्वेषाद्यभिचाराणां विशेषेणार्थसाधने । महाभयेषु घोरेषु
निग्रहस्थिभयेषु च । आहरक्षासहायानी नहीनरसमस्यते ॥ सौ
भाग्यजननी देवी सत्तां च पातकी महा । तां विद्यां मम सूरा ब्रू
हि कृपया मम प्रभो ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ॐ ॥ साधु

साधुमहाभाग्यजंतैर्नोह्रितकारिणी नष्टचवनान्तुरेणा
नेकथयाभिनसंपाप: देवीश्रमण्ड्रितविद्यासर्वग्रह।
विनाशिनी स्त्रीबालप्रभृतीनांचजंतूनांहितकारिणी
सौभाग्यजननी देवी बलपुष्टिकरीतथा वन्तुष्येषु।
गेहेषुवनेषुपर्वतेषुच मलमानेदुर्गमेषुरेसंग्रामेषा।
शेसंकटेराजद्वारेचतुर्भिरेवमहाभयेमृत्युस्थितेरवि।
नाशकारिणीदेवीसर्वसिद्धिकरीस्मला यसंपाताश्या म।
हाविद्याप्रमोद्भ्रतमिवभाषिता सिद्धान्तविद्यानित्यंहि

द्धियेयंघरमास्करता ध्रुयसंताहोयरूपेला भाविताहोरह
विल्ली ग्रस्मिंछ्रिः रासरत्रोकारिंग्रुइस्थाद्मसडापः श्रीवें
२ द्वनमि ग्रेगारोचनाऊँ ऊँमेनुव लिविनाभजेवेच्च ध
र्णीयासहान्दवेः ग्रुख्वप्रवविविवेग्रुवस्रोपाहानर
ज्ञैनैः प्रजयितापयास्रायंपानक्रेभेनवेष्येतृ धार
येघरंमाविसां निक्षितंनिरुनाविनी विलंधंफानिरि १
पवः प्रसम्हिरानासधारणाता घंघंस्पश्रातिव्हलेनायंष
लोहितिजिह्वया सुस्कतंलङ्केवसपासप्सुर्नाक्लिकंराव

नः श्रिगुंचमयादर्श्यमिमां विद्धिं च विभक्ता निर्मिता
श्रावस्ताः सर्वैर्देवैर्विप्राभिमानिभिः स्वर्क्षवर्णैःस्वपुष्पे
शुभपीठस्थगमस्थलपा हाविंशाहूलापञ्चाईश्मालिविन्नं
त्रटवला गोलकेचमवस्थालिमे भवना मेच स्वत्रेते कं
नामहनकेचैव ऊंऊंमेचेवनेनपा स्वत्कबकेविघाति
हूंखिंहापंमालमीनपा पलहूयगतांभङ्गेगोलमपे
निभावचेन सनेत्रभारचेत्संत्रीभारचेसंत्रनिस्तटा मु
पुनासेप्रवस्थानिमतांद्दि:रयाह भाविता रवेमेत्रे

पठेत्त्रिभिः स्तोत्रपाठैस्तु तुष्टैः पठेद्दत्ताविधानेन मंत्र
राजः सर्वकीर्तितः । अथातो मंत्रं वक्ष्यामि प्रयत्न
२ तः ॐ नमः स्कंदस्वरूपैकनाथाय ॐ अनादिरूपाय ॐ आदि
पुरुषाय पुरुषोत्तमाय ॐ महासूक्ष्माय ॐ महाशुक्लाय ॐ
महाव्यापिने ॐ महेश्वराय ॐ जगत्स्रष्टिपोषणाय
ॐ नमः शिवाय महाकालाग्निरौद्राय महाप्रभावप्रवर्त ना रम.
पत्रहस्ताय ॐ हिलि हिलि किलि किलि मिलि मिलि ॐ विद्युज्जिह्वे ॐ
ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल हन हन ॐ किलि किलि मिलि मिलि घं ।

पवंध ॐमध्यमण: ॐ प्रण पां प्रक्षण ॐ प्रधृप्रशय प्रधुप्ता
य ॐ प्रास २ ॐ पिव २ ॐ नाशाप २ ॐ श्राक्षय २ ॐ विदं
रा २ ॐ स्वलं भां सां धारवं सर्पारिवांरन्तरलसमें वं पड्वे
भ्यामद्रामो ह्रौ धा त्रिहं व ते कें विष्णु हन्न कृम हिनी द्वि
क तुत्रुक हि विक स्माला धा पि नि कं ब ध्या ग्राजिन के भि:
पर्मिय र त्रिये क्लिं धि क्लिं धि क्लिं हि मि ट्टि वि द्राव य वि
द्रावय हैं विपिशाचा गणा नाथ वं रा लक्ष्मलोकपालाह
म म्यस्तं भय देव प्रसम धार कम पाव व ला निक्षेत्र पति

४

ॐ तत्र येमहास्त्रविद्याकर्मकृंवेतिस्लेषांविद्यास्त्रंभयकील
यकीलय ज्ञानपद्मानय विषमस्तेमहातेजसे ॐ यः यः
ममपात्रूणांविद्यास्त्रंभय २ ॐ यः यः ममपात्रूणांमुख
स्तंभय २ ॐ यः यः ममपात्रूणांपादौस्तंभय २ ॐ यः यः
ममपात्रूणांगृहकुटुंबानिस्तंभय २ ॐ यः यः स्थानंकी राम
लयकीलय मंडलंकीलय २ ग्रामंकीलय सर्वसिद्धिम ४
हाभागेपोरकस्यसर्वलोकंलोकंकुरु कुरु ॐ हूं हूं फट् स्वाहा
ॐ ह्लः ॐ ह्लः ॐ ह्लः ॐ ह्लः ॐ यः यः ॐ धः ॐ धः ॐ क्लीं

क्रीं फट् स्वाहा ॐ ५ क्रुं ५ फट् स्वाहा ॐ पूं सः फट् स्वाहा ॥ ॐ यं
ॐ पं ॐ यं ॐ थं ॐ पं ॐ रं ॐ रं ॐ रं ॐ रं ॐ लं ॐ लं ॐ लं ॐ लं
ॐ लं ॐ हं ५ ॐ फ्रां ५ ॐ ह्रूं ५ फट् स्वाहा ॥ ॐ कालोग्रवेत्रयो
न्मः प्रसीद देवि ममधारकस्य रक्षां कुरु स्वाहा ॐ घः ॐ ह्रीं घः ५ ॐ ह्रीं
स्वाहा ॐ भगवत्युच्छिष्टचाण्डालि त्रिशूल वज्रांकुशपाशधारिणि
रुधिरमांसभक्षिणि खट्वांगकपालधारिणि दह दह दह दह हन ह
न धम धम उच्छिष्टचाण्डालि ग्रस ग्रस ॐ ह्रीं ह्रीं हूं फट् कालि मम
मंत्रं यंत्रं तंत्रं विषचूर्णशस्त्राभिचारसर्वोपद्रवादिकं येन मम कृ

प्र॰ नंकारितं ऊ हलेकावचनिकविख्येलिकावचनिकविख्येतिका
५ रयतेणलाल् सर्वांगन्डुरूपश्रुत्रा न्ह्न हनप्रत्यङ्गि मम रक्ष
रक्ष मां सर्वदिशासु रक्ष रक्ष हुं फट् स्वाहा ॐ ऐं क्लीं श्रीं ब्रह्माणि
मम शिरो रक्ष रक्ष हुं फट् स्वाहा ॐ ऐं माहेश्वरी मम नेत्रे र-
क्ष रक्ष हुं फट् स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं कौमारी मम वक्त्रं रक्ष स्वा-
हा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं वैष्णवी मम कण्ठं रक्ष २ स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं राम
वाराही मम बाहू रक्ष २ स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं नारसिंही मम हृद- ५
यं रक्ष हुं फट् स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं इन्द्राणी मम नाभिं रक्ष १

रक्ष हुं फट् स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं नारसिंहीं मम शत्रुं स्तंभय रक्ष रक्ष स्वाहा
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं चामुंडे मम गृहं रक्ष रक्ष स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं कुमारि
मम [illegible] रक्ष रक्ष स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं वज्रधारे मम पादौ रक्ष रक्ष
स्वाहा ॐ ऐं ह्रीं श्रीं स्कं स्कं प्रत्यंगिरे मम सर्वांगे रक्ष रक्ष स्वाहा
ह्रां भिनी मोहिनी चैव दंडो भिनी ज्ञा विलीनया ॐ भिनी
भामिनी राज्ञी नया स्तं कूं विलीलिव प्राङ्कपङ्कमयोगेन
शत्रुपक्षे विद्यापिला धाविता साधकेंद्र तस्मै शत्रु विना
शिनी ॐ क्लं भिनी स्फें स्फें मम शत्रून् स्तंभय स्तंभय ॐ मो

ह्रिनी क्लैं ब्लैं मम पातु मोहय ॥३॥ ॐ ह्रौं भिनी स्फैं फैं मम पा
६ तु ह्रौं भय लोभय ॥ ॐ ह्रां खिली क्लैं स्फैं मम पातु नह्रौंष
य ह्रां ह्रय ॥ ॐ नं भिली स्फैं स्फैं मम पातु न ज्रं भय ॥५॥ ॐ
भ्राभिनी स्फैं स्फैं मम पातु न भ्राभय ॥६॥ ॐ फै ह्रा ली स्फैं स्फैं
मम पातु नमस्त्राय ॥७॥ यः स्मां पाठयेद्दिव्यां त्रिसंध्यां चापि
यः पठेत् ॥ सोपि दुःखान्न कोपि हि दृश्यते मन्त्रं मम संप्रायः ६
सर्वलोकहितैषिण्यां मन्त्र भयविपत्तिषु ॥ महाभये घुरे
रेषु न भयं विद्यते क्वचित् ॥ इति श्रीमहाभैरवकौतुकं समाप्तम् ॥

सिद्धकालिकासिद्धमंत्रः॥ अथ ध्यानं॥ ॐ उग्रां दिव्यकेयूरहा
रनूपुराधारिणीं। नीलांभोजदलप्रभां किंचिद्दंष्ट्राननयौवनां॥
फेंत्कारशंखगदावज्रधाराग्रहस्तां चतुर्भुजां। पद्मपद्मासमासीनं
हसन्मासनसंस्थितां रविलोचनां॥ अथ यानस्थापनंवक्ष्यामि देवा
नपदं तो विधिं येनविज्ञानमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते। अर्घ
पात्रादिकं कृत्वा मंडलं पूर्तो भवेत् मंडले स्थापयेद्देवीं
साकारं च अर्घ्यदा। भक्ष्यभोज्यादिविविधैः मधुमांसादिभिस्त
था॥ अर्चितव्या सदा देवी भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ह्रीं मे

गावत्तस्याउद्याविशेषामज्जनंहितः । भुक्तौ मस्तौ च शांतौ
च शौतस्तु पथ्यं विनिर्दिशेत ॥ माहेषी च वधूरी कारे रक्ते तु पथ्यं विनि
र्दिशेत ॥ लाभमैथुनं मोह्ने चैव यमपथ्यं विनिर्दिशेत ॥ उष्णादने
मारोचकेस पथ्यं विनिर्दिशेत् । काम्बकर्मणि सर्वत्र ध्यानेन
स्मतुपथ्यं वर्णकैः ॥ देवतात वरोध वायन्तरास्तरस पन्नगाः ॥ एते
पि व पूता मायात्रि किं पुनः स्तेइस्मान्तृपाः ॥ सा धिता वै मह्ता मं ७
त्राः सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥ हृदायहोम हां सिद्धि रस्याव्दुडा
धिका क्रिया ॥ अपथ्यं किं वद्गुनोक्तेन ब्रह्महत्यापि कुर्वत ॥

न्त्रं दल केसर गोरोचनलिखेत्॥ अथ तान्त्रिका गोरोचन
केसर मिलाका त्रिधेनेलिखायंत्र धारयेत् मालतीकी क
लिम कस्तूरी रक्तचंदन ॐ क्रूं ॐ क्रूं ॐ क्रूं ॐ क्रूं ॐ क्रूं सर्वसिरे
स्रां स्रौं विकटदंष्ट्रे ह्रीं ह्रीं कपालिकालि स्रें स्रैं [illegible]
[illegible] सत्रून छेदय छेदय मर्दोन्मत्त हान्मा रय मारय ल
हलं किलिकिलि किलिकिलि कोट कोट रुधिर स्रें स्रों का राम
लिकालि स्रां ह्रीं स्रौं क्रूं फट् स्वाहा॥ ८

नत्वा नयति वै संत्रासलक्षपाठामसंपाय: ॥ हृदये च स्वदेवीयं
मनागपि न तु वर्तते । नापते सिद्धयः स्वस्य सद्भैवसमाहितः
सुस्थितमात्मसदाराजन्नुमायमास्थीयादिभिः ॥ नोपनीयासु
दावे यंत्रमकायं पकदाचन ॥ श्रद्धानाय दातव्या गुरुपूजा
परायच ॥ धर्मिणी यापप्रयत्नेन सद्भयु विनाशिनी ॥ सिद्धि
मंत्रन यानात्र सर्वसेवापरिश्रम: यस्माद्देवे च मंत्रे च गुरौ च
त्रिषु निर्मला न यस्य बुद्धि रुत्तेमस्तिनस्य सिद्धिरहं तत: ॥ इति
श्री श्रीरत्नकोशे कालिकाप्रकारे ग्रामसंबोधाय पूजापटल: समाप्तं

सदा

शाखाद्या अपक्रामंतु राक्षसाः स्थानादस्माद्व्रजंत्वन्यं स्वी
करोमि भुवं त्विमां ॥१॥ इतिसर्षपविकरणं ॥ विशंतु भू
तलेनागालोकपालाश्चसर्वतः ॥ अस्मिन्गृहे ऽवतिष्ठं
तु आयुर्वलकराः ॥ इतिकीलनिखननम् ॥ वासुकि २
ईतराष्ट्रश्चकर्कोटकधनंजयौ तक्षकैरावतौ चैवका
लेयमणिभद्रको ॥१॥ धर्मोसि धर्मदैवत्य वृषरूपनमो
स्तुते ॥ स त्वं देहि धनं देहि [illegible] देहि मे पुत्रमुत्तमम् ॥ भार्यां
शीलवतीं देहि गृहसौख्यविवर्द्धनीम् ॥ अश्वं देहि गजं
देहि देहि गोमहिषीवराम् ॥ गृहे गृहनिधिं देहि वृषरूप

त्तेत्तपीकारं लिखेत्॥ ततवास्तोष्पतिपूजनं अष्टनागपूज
नंधरित्रीपूजनंच गर्त्तेषु कुर्यात्॥ तन्मध्ये दधिभक्तमा
म्रफलं प्रक्षिपेत्॥ नालिकेरफलंच प्रक्षिपेत्॥ लोह की
लकीलंचतदुपरिमृत्तिकांदत्वा शिलास्थापनं कुर्यात्
तत्रकिंचिद्दानादिचकारयेत्॥१॥ अद्यनिर्विघ्नतयाग
हनिर्माणार्थं श्रीवास्तुदेवताप्रीतये ऽनवधिवर्षावधि
नवहुकालपर्यन्तंपुत्रकलत्रारोग्यसमृद्धिसुखप्रा
प्तिकामनयाकर्त्तव्य शिलादिस्थापनांगभूतत्वेनचंद
नादिभिर्द्रव्यैर्गणेशादिपूजनमहं करिष्ये॥ भूतप्रेतापि

प्राकरीचोल्कांतिर्योगोवधूनाप्राकः
केपः केपयते नित्यं वज्रेखीलभिचारि
णी ॥ ८२ ॥ इतिउपगृहः ॥ योगो केविष
मेवैको देयोष्ठाविप्रा निसमे ॥ गत्र ईक
लाष्विनीपर्व मेक मेमूर्द्धेदीयते ॥ ८३
विधुमे च ष्विनीदेया श्रीतौस्वाती निग
द्यते ॥ सौभाग्ये च विशाखा स्यादायुष्मा
न्भरणी युतः ॥ ८४ ॥ शोभने कृत्तिका त्रे
यालनुराधानि गंडके ॥ रोहिणी चसु
कर्माख्ये ५ तोल्ये श्चापूर्वकी निता ॥ ८५
गंडमतं मृगाश्लेष वृद्धौ वाद्रा निगद्यते

श्री पूर्वाषाढाध्रुवेपौष्णेकारयेद्यात्रेचपुनर्व
१० सुः॥८६॥ हस्तेचोत्तराषाढाधनिष्ठापुष्य
प्रकीर्तितः॥ ७ अभिजित्तथास्विन्यामे
धावव्यतीपातके॥८७॥ वरीयान्शिव
तिर्द्वयापरिघेचमघातथा॥ शिवेधनि
ष्ठाहस्तश्चास्त्रिसौपूर्वाचफाल्गुनी॥८८
साध्येघातशिषातैथाकुम्भेवोत्तरफाल्गु
नी॥ पूर्वाभाद्रपदाशूलेहस्तोब्रह्मणि
कीर्तिता॥८९॥ उत्तराभाद्रपदावैद्रेचि
त्राद्वैयावदैधृतौ॥ सूर्यचंद्रमसौकोगो
मवेदेकार्गलंतदा॥९०॥ त्रयोदशप्रातिस्रो

नृपमकरपत्तो ३ छकेचीजाद
जीरासिरकेविचभियो चूर्णकरणा
याकोयात्तो ३ त्रिगुणापाणी
नुस्त्रायणातो १ पतकेकेम
सुंठ तोला १ नूनकरणी।
थ्रेनसुतोला १
तोफमा ५ कसाणीमा ५ काजवानमा ३ कम्नसम
थ्रेनसमा ३ गुलकंदतोला २ कुसादाकरणो।

3

दिदुर्वलो धीमान्। मंददशायां पुष्णीभे चिंतादिक्लेशयुतं नरं निरतस्थः ५५॥ सिंहे सिंहांशके वा मंदद
नेकरोगयुक्तः सुतदारबंधुकलहो गोमहिष्यादिविहीनवान् भवति॥५६॥ कन्याश्रितमंददशायां दा
धीधनेन समास्फालं। मरुज्जलप्रमादी गुरुद्विजाचार्ययोषितां त्यक्ता॥५७॥ तुलाश्रितमंददशायां ज्ञानधनैश्वर्य
भोगसंपत्तिः। जनपतिलोकप्रख्यातनामा स्वभावतोऽपि गमं सुदलं भते॥५८॥ मंददशायां कीटे वननिरतो वृथाट
नोरतत्वाक्। कृपणो दयाविहीनो चौरी च सुतदारसमन्वितो रणोत्साही॥५९॥ मकरे मंदस्य दशायां वकुमासन
चित्तवान् सुभगः। वंध्याजराङ्गनानां दयितो विख्यालनो निःस्थान॥६०॥ मूलत्रिकोणसंस्थस्य शनेर्दशा
यां सुखानि लिखंति। स्वकुलस्य ग्रामनिमान कृषिपशुधनधान्यपुत्रवान् भवति॥६१॥ मीने मंददशायां
मखोत्साहीकृतानि लिखंति। मूलत्रिकोणसंस्थस्य शनेर्दशायां सुखानि लिखंति। श्रेणीग्रामपुराणां मी
षदनितोद्धतो योद्धा॥६२॥ स्वोपवम्यवतस्य करोषफलदशायां शनैरसनेतो नी लगमसंसेति की नि विवि
धैः लोपोष्ण धीद्दतो भवति॥६३॥ पापं प्राकगे वैककपितं वल्लवन्तरं ग्रामं। पापं कतल सामान्ये समान
वदेत्पाद्ः॥६४॥ एवं ग्रहाणां विविधैः प्रकारैर्दशाफलान्यत्र मयेरितानि। ज्ञात्वा नरालं प्रकृतिं समग्रां
सम्यादिशेत्तत्समानरूपं॥६५॥ इति होरासारे दशाफलाध्यायः॥ अस्मात्परं विदितो ध्रुवपुंसां कथमायुकादि
तं हि मुनीन्द्रैः। बादरायणमुनीरितमायुः अस्मतो यिकथ्या मिस्कवोधं॥१॥ स्वमितिं च विक्रम नुग्रहगजत्री
प्रांगुलाः अस्मालिप्ताः रक्षिका॥१२॥ गुणाम्निचक्रकलिकाशाद्वृत्ययुस्तनो॥ पातर्दपांगुलाहृतंरव
रवि१२ हल्लब्धे पृथक वार्कतः॥ सप्तोध्वं वसमीपगं चातकुम्भयो दत्तषष्ठकेतायुषा२। मस्मा हमपमा
त्यपच्युमवयस्त्रांगांक२ द्वारयुगबद्धितो ज्या पातं स्यात्त्द वियो जितं तनुगलः पुष्ये वसेता दुपेत। एष्यर्द
प्रांगुलोनरवांके१२ विहितं प्रोक्तं तदेव्यं रवेर्वी पीद्यरवशादन्योंशकसवायुर्नेष्ट हैदाकुरु २ इतिमात
कदी चिकायां अस्मात्कालौ दायुरावयनं। दशादशाहत्वाकोपाहरेत्तां परमायुषा। नवमिस्काहरे
प्रागंशोपाशांतर्दशाप्रवेत्त। कुभंपयातनृपोः। लेखकपाठकयोः॥